

Apunts per al segle XXI

Bibliographic repertoire of football in Spain (1900-1936).

*121 works to interpret the social impact of football in
contemporary history*

Xavier Torrebadella-Flix & Antoni Nomdedeu-Rull

Ciències humanes i socials - Fòrum "José María Cagigal" •

Educació física • Pedagogia esportiva • Entrenament esportiu •

Gestió esportiva, lleure actiu i turisme • Dona i esport •

Opinió • Tesis doctorals

Bibliographic Repertoire of Football in Spain (1900- 1936). 121 works to interpret the social impact of football in contemporary history

XAVIER TORREBADELLA-FLIX

Universitat Autònoma de Barcelona (Spain)

ANTONI NOMDEDEU-RULL

Universitat Rovira i Virgili (Spain)

Abstract

In this study¹ we present the first historical annotated bibliography of Spanish football in the first third of the twentieth century. On the one hand, we show the first football literature published in Spain, essentially technical- propagandistic type, which emerged in the cultural context of Modernism and under the umbrella of Regenerationism. On the other hand, we show football monographs, which is a predominant type of work in this period that reflects the prominence and popular success that football achieved as a mass-entertainment sport. The 121 works that are discussed in this repertoire have been found through the use of a wide variety of heuristic techniques as printed catalogues, records from historical newspaper archives, and searches in computerised databases or in antique bookshops. The contribution of this repertoire will contribute to knowledge of the social impact of this sport and facilitate the development of further studies on the subject matter.

Keywords: history of football in Spain, football bibliography, sports literature, bibliographical repertoires, sports documentation

¹ This study is framed in the aid granted by the URV ("Ajuts per fomentar la incorporació i visualització d'investigadors emergents a la Universitat Rovira i Virgili – Banco Santander 2013 (LINE2013)" for the project "Historical Dictionary of football terms (initial phase)." (Ref. 2013LINE-04) (from 01/07/2013 to 31/12/2014).

Repertori bibliogràfic del futbol a Espanya (1900-1936). 121 obres per interpretar l'impacte social del futbol en la història contemporània

XAVIER TORREBADELLA-FLIX

Universitat Autònoma de Barcelona (Espanya)

ANTONI NOMDEDEU-RULL

Universitat Rovira i Virgili (Espanya)

Resum

En aquest estudi¹ es presenta la primera bibliografia històrica comentada del futbol espanyol del primer terç del segle xx. Més concretament, exposem, d'una banda, la primera bibliografia futbolística apareguda a Espanya, bàsicament de tipus tecnicopropagandístic, que va sorgir en el context cultural del Modernisme i amb el paraigua del Regeneracionisme, i, de l'altra, les monografies de futbol, tipus d'obra predominant en aquest període i reflex del protagonisme i de l'èxit popular que va adquirir el futbol com a espectacle de masses. Les 121 obres que es tracten en aquest repertori han estat localitzades per mitjà de l'ús d'una àmplia diversitat de tècniques heurístiques, com la consulta de catàlegs impresos, buidatges d'hemeroteques històriques, recerques en bases de dades digitalitzades o en llibreries d'antiquari. L'aportació del present repertori contribuirà al coneixement de l'impacte social d'aquest esport i facilitarà l'elaboració d'estudis ulteriors sobre l'objecte d'estudi.

Paraules clau: història del futbol a Espanya, bibliografia del futbol, literatura esportiva, repertoris bibliogràfics, documentació esportiva

¹ Aquest estudi s'insereix en el marc de l'ajut concedit per la URV "Ajuts per fomentar la incorporació i visualització d'investigadors emergents a la Universitat Rovira i Virgili – Banco Santander 2013 (LINE2013)" per al projecte "Diccionario histórico de términos del fútbol (fase inicial)" (ref. 2013LINE-04) (des de 01/07/2013 fins a 31/12/2014).

Introduction

Sport is one of the most representative social phenomena of the contemporary era. In Spain, there have been some outstanding works that have contributed to the interpretation of its history (Lagarde-*ra*, 1992; Pujadas, 2011; Rivero, 2003), but, instead, many others have been made with little consultation of original sources and dubious references. On this issue, Pastor (2003) also stated “that historical studies, especially in Spain are scarce and riddled with topics that serve only to reinforce a simplistic and basic view that contributes little to the most accurate description of bygone times” (p. 13). Similarly, Professor Pastor (2003) highlights that the “work of historical reconstruction requires to perform various tasks amongst which, probably, the interpretation of events is not the most urgent” (p. 13). In this sense Menéndez Pelayo (1876) already said that the true importance of the literature should reside in detailing the value of books and their contents in order to contribute to science and history, emphasizing that “criticism must be the first condition of the bibliographer” (p. 65). It was precisely Blanco (1927), follower of the thesis by Menéndez Pelayo (Punzano, 1991), who has contributed the most to the literature of Physical Education and Sports (Torrebadella, 2009).

Later, it was Pastor (1995) who started an extensive bibliographic repertoire on Physical Education, Sports and other related works that, even today, being in permanent review, cannot be considered closed since it is still necessary to understand and manage historical documentary sources to build more accurate interpretations.

Amongst all existing sports, football is the one that accumulates the greatest historicist representation. At present, there are many clubs that have published their history, often with the purpose of celebrating a centenary anniversary, such as the Real Club Recreativo de Huelva, Sevilla Football Club, Athletic Club of Bilbao, Barcelona Football Club, Real Club Deportivo Español or Real Madrid. However, these contributions tend to focus on the results or prizes obtained and on emphasizing the most representative sports figures of the entity.

The preparation of these historical memoirs has almost always had the partner or group of amateur partners who love history and selflessly have devoted much time and effort to finding documentary evidence in libraries, newspaper libraries or private and public archives.. On top of this, these people can

Introducció

L'esport és un dels fenòmens socials més representatius de l'època contemporània. A Espanya s'han elaborat alguns treballs destacats que han contribuït a interpretar-ne la història (Lagarde-*ra*, 1992; Rivero, 2003; Pujadas, 2011), però, en canvi, molts altres s'han confeccionat sense a penes consultar fonts originals i amb dubtoses referències. Sobre aquesta qüestió també es pronuncia José Luis Pastor (2003) quan corrobora “que els estudis de caràcter històric, especialment a Espanya, són molt escassos i estan farcits de tòpics que només serveixen per refermar una visió simplista i simplificadora que poc aporta a la descripció més fidel de les èpoques pretèrites” (pàg. 13). Així mateix, remarca el professor Pastor (2003) que la “feina de reconstrucció històrica requereix fer diverses tasques, entre les quals la interpretació dels esdeveniments probablement no és la més urgent” (pàg. 13). En aquest sentit, Menéndez Pelayo (1876) ja va indicar que la veritable importància de la bibliografia hauria de residir a detallar el valor dels llibres i del seu contingut, amb l'objecte de contribuir a la ciència i a la història, subratllant que “la crítica ha de ser la primera condició del bibliògraf” (pàg. 65). És precisament Rufino Blanco (1927), fidel seguidor de les tesis de Menéndez Pelayo (Punzano, 1991), qui més ha contribuït a la bibliografia de l'educació física i l'esport (Torrebadella, 2009).

Més tard, és Pastor (1995) qui va iniciar un extens repertori bibliogràfic sobre l'educació física, l'esport i altres obres afins, que encara avui, en permanent revisió, no podem considerar tancat, ja que encara és necessari conèixer i manejar fonts documentals històriques per construir interpretacions més precises.

Entre tots els esports existents, el futbol és el que acumula una major representació historicista. En l'actualitat, són molts els clubs que han publicat la seva història, sovint amb motiu de la celebració d'un aniversari centenari, com per exemple l'Athletic Club de Bilbao, el Futbol Club Barcelona, el Reial Club Esportiu Espanyol o el Real Madrid. No obstant això, aquestes aportacions solen centrar l'interès en els resultats o en els títols obtinguts i a destacar les figures esportives més representatives de l'entitat.

Per a la confecció d'aquestes memòries històriques, gairebé sempre s'ha comptat amb el soci o grup de socis aficionats i amants de la història, que de manera desinteressada han dedicat molt esforç i temps a cercar dades documentals en biblioteques, hemeroteques o arxius públics i privats, a més de considerar les fonts

also be considered direct oral sources that are able to provide data, which is often not incorporated into the texts. Uniquely, this goal has encountered some obstacles such as sparse scientific or literary interest that have originated the written works of sport, which meant, until recently, an obstacle for libraries to acquire and catalogue them.

Thanks to the documentary digitalisation offered by many libraries and archives, it is now a little easier to rescue data about the history of Spanish football from oblivion. Thus, the possibility to publish studies is accelerated because the information from the past can be checked more quickly. In short, new knowledge and greater historical depth may be offered and, above all, the contextualisation of events can be better reinterpreted. This has been possible to a great extent thanks to the digitalisation of sports press. The National Digital Newspaper Library, the ARCA (Arxiu de les revistes catalanes antigues) project of the Catalonia Library or the newspaper archive of *El Mundo Deportivo* make available to the research community, among other segments of the population, many volumes that today are essential to improve the description and analysis of the history of contemporary sport.² Additionally, the digitalisation of the general national and local news press or society magazines also provides precious value to complete the documented information in other type of sources.

However, we share the view that technological advances have cracked the humanistic values and the close relationship between Historiography, Library Science and Documentation (Alfaro, 2011). The fact that restoring this link and letting history speak through its works as the main capital of social and cultural transformations, is one of our chief purposes. But this will only be possible if bibliographical indexes are constructed and accessibility to catalogues of the countless documentation centres and other existing scattered works is provided.

An important task towards the digitalisation of the old sports book is still pendant. While the old

orals directes d'aquelles persones que poden aportar dades moltes vegades no incorporades en els textos. Singularment, aquest objectiu ha ensopegat amb alguns obstacles, com l'escàs interès científic o literari que han suscitat les obres de l'esport, la qual cosa ha suposat fins no fa gaire un fre perquè les biblioteques les adquirissin i les cataloguessin.

Gràcies a la digitalització documental que ofereixen moltes de les biblioteques i arxius, avui resulta una mica més fàcil rescatar de l'oblit dades sobre la història del futbol espanyol. D'aquesta manera, s'accelera la possibilitat de publicar estudis perquè les informacions del passat poden verificar-se amb major rapidesa. En definitiva, poden aportar-se nous coneixements i més profunditat històrica i, sobretot, pot re-interpretar-se millor la contextualització dels esdeveniments. Això ha estat possible, en gran part, gràcies a la digitalització de la premsa esportiva. L'Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional, el projecte ARCA (Arxiu de les Revistes Catalanes Antigues) de la Biblioteca de Catalunya o l'hemeroteca de *El Mundo Deportivo* posen a disposició de la comunitat investigadora, entre altres segments de la població, molts volums que avui són imprescindibles per poder avançar en la descripció i anàlisi de la història de l'esport contemporani.² Així mateix, la digitalització de la premsa general nacional i local de notícies o revistes de societat també aporta un inestimable valor per completar les informacions documentades en un altre tipus de fonts.

No obstant això, participem de l'opinió segons la qual els avenços tecnològics han esquerdat el valor humanístic i l'estreta relació existent entre la historiografia i la bibliotecologia i documentació (Alfaro, 2011). El fet de restablir aquest vincle i deixar parlar la història a través de les seves obres, com a principal capital de les transformacions socials i culturals, és un dels nostres principals propòsits. Però això serà possible si es construeixen repertoris bibliogràfics i es facilita l'accessibilitat als catàlegs de la infinitat de centres documentals existents i altres obres disperses.

Queda encara pendent una important tasca cap a la digitalització del llibre antic esportiu. Si bé el

² The following works can be found among the sports digitalized media in the BN: *El Deporte Velocipédico* (1895-1896), *Gran Vida* (1903-1929), *La Jornada Deportiva* (1922-1925), *Heraldo Deportivo* (1915-1935) or *Madrid-Sport* (1916-1924). In ARCA: *Los Deportes* (1897-1910), *La Jornada Deportiva* (1921-1926), *Sports* (1923-1924), *Stadium* (1911-1930), *L'Esport Català* (1925-1927) or *Rambla* (1931-1935) or *Xut* (1922-1936).

² Entre la premsa esportiva digitalitzada podem trobar, en la BN, *El Deporte Velocipédico* (1895-1896), *Gran Vida* (1903-1929), *La Jornada Deportiva* (1922-1925), *Heraldo Deportivo* (1915-1935) o *Madrid-Sport* (1916-1924); en ARCA, *Los Deportes* (1897-1910), *La Jornada Deportiva* (1921-1926), *Sports* (1923-1924), *Stadium* (1911-1930), *L'Esport Català* (1925-1927), *Rambla* (1931-1935) o *Xut* (1922-1936).

book has a greater presence on the internet every day and is of interest to researchers, bibliophiles, collectors or curious people, the case of books about sports lacks bibliographical indexes and there is little interest in addressing academic studies from a historical perspective. Given the lack of interest on the part of those responsible for organising library collections in locating and purchasing old collections on sporting matters for libraries, it is necessary to use the whole amalgam internet presence such as antiquarian booksellers, auctions or “collectors” portals to locate these documents (Pedraza, 2002). However, there is still little general interest in the retrieval and dissemination of ancient Spanish sports funds, thereby preventing the achievement of “heritage of everyone” through the democratisation and globalisation of historical and documentary sport sources.

We do not want to overlook the work in this field of the Research Centre of History and Statistics of the Spanish Football (CIHEFE), an organization that started a broadcast project with the Cuadernos de Fútbol³ magazine in July 2009, in which, in addition to history, extensive information of documentary materials that enrich the reconstruction of the history of this sport is presented.

However, unfortunately, it proved very difficult to access historical sporting literature. Although in recent years there has been interest and promotion of several initiatives or studies about knowledge of sports information sources (Aquesolo, 2000; Irureta-Goyena, 1996), there has not been a national project to retrieve or concentrate a great part of the lost or scattered historical sources. Likewise, in Spain, the historical and documentary study of the works of the sport is in a marginal situation and we could state that it has very little academic value in the fields of librarianship and documentation sciences, with the exception of some recent and valuable contributions (Berasategui, 2008). In this respect, as Pastor (2008) points out, “the literature on physical activity and sport has also attracted little interest among researchers in this genre” (p. 15). To overcome these obstacles, specific biographical and bio-bibliographical studies (Díez, 2000), which are always intended to facilitate the work of the academic researchers or fans, are required. To this end, we have addressed this critical bibliographic repertoire of Spanish

llibre antic en internet cada dia té més presència i és d'interès d'investigadors, bibliòfils, col·leccionistes o curiosos, en el cas dels llibres entorn de l'esport no es tenen repertoris bibliogràfics i hi ha un escàs interès acadèmic a abordar estudis des d'una perspectiva històrica. Davant la poca afecció dels responsables d'organitzar els fons bibliotecaris per localitzar i adquirir per a les pròpies biblioteques fons antics sobre la matèria esportiva, és necessari, per localitzar aquests documents, recórrer a tota l'amalgama de presències a internet, a llibrers d'antiquari, subhastes o portals de “col·leccionistes” (Pedraza, 2002). No obstant això, continua existint un escàs interès general per la recuperació i difusió dels fons antics de l'esport espanyol, impedit d'aquesta manera aconseguir un “patrimoni de tots” mitjançant la democratització i globalització de les fonts històriques i documentals de l'esport.

No volem passar per alt la feina que en aquest àmbit està fent el Centre d'Investigacions d'Història i Estadística del Futbol Espanyol (CIHEFE), organisme que al juliol de 2009 va iniciar un projecte de difusió amb la revista Cuadernos de Fútbol,³ on a més de la història es presenta un àmplia informació de materials documentals que enriqueixen la reconstrucció de la història d'aquest esport.

No obstant això, i lamentablement, trobem grans dificultats quant a l'accés a la bibliografia esportiva històrica. Encara que en els últims anys aquest tema ha suscitat l'interès i s'han promogut diverses iniciatives o estudis entorn del coneixement de les fonts d'informació esportiva (Aquesolo, 2000; Irureta-Goyena, 1996), encara no ha prevalgut un projecte nacional que tracti de recuperar o concentrar una gran part de les fonts històriques perdudes o escampades. Així mateix, a Espanya, l'estudi històric i documental de les obres de l'esport es troba en una situació marginal i podríem afirmar que té molt poc valor acadèmic en l'àmbit de les ciències de la documentació i la biblioteconomia, amb l'excepció d'algunes contribucions recents i valuoses (Berasategui, 2008). A aquest respecte, tal com assenyala Pastor (2008), “la bibliografia relacionada amb l'activitat física i l'esport ha suscitat un escàs interès també entre els investigadors d'aquest gènere” (pàg. 15). Per salvar aquests obstacles, són necessaris els estudis biogràfics i biobibliogràfics específics (Díez, 2000), que sempre tenen com a objecte facilitar el treball als investigadors acadèmics o aficionats. Amb aquest propòsit, doncs, hem abordat el present

³ <http://www.cihefe.es/cuadernosdefutbol>

³ <http://www.cihefe.es/cuadernosdefutbol>

football between 1900 and 1936, where we present a total of 121 references, some of which are completely unprecedented in any previous catalogue or bibliographic reference (Blanco, 1927; Llaverías, 1935; Museo Pedagógico Nacional, 1915; Sintes, 1933).

Materials and method

The works included in this directory have been located through the use of a wide variety of heuristic techniques such as printed catalogues, records from historical newspaper archives, and searches in computerized databases or in antique bookshops.

The purpose of the chronological boundary between 1900 and 1936 is to determine the period in which Spanish sport, and especially football, originated and emerged into popular culture. This period coincided with the institutional low esteem for the technical or informative literature that generated the matter itself.

Although the primary source of the works location has focused on previous studies (Torrebadella, 2000, 2009, 2011; Torrebadella & Olivera, 2012), the repertoire with new references and contributions has expanded, some by direct purchase in antique bookstores and others found through the internet, from which platforms www.todocoleccion.net and www.iberlibro.com respectively stand. We have also sought records of the *Catálogo de la Biblioteca del Gimnasio de Colón* (Llaverías, 1935), the collective catalogue of the Spanish Network of University Libraries (REBIUN) and the Library of Sport of the Government of Catalonia, whose on-going mission is to recover and concentrate the works that are scattered throughout the world in order to complete a catalogue that serves sport researchers in the best possible way. Further locations have used search platforms like Digital Newspaper Library of the National Library and the digital newspaper archives of *La Vanguardia* and *El Mundo Deportivo* of Barcelona.

From the methodological perspective cited by Ayuso (1999), the bibliographic repertoire that we presented arises from a study around the bibliography understood as a first step in the systematization of information sources –in this case football–

consisting of the search, identification, description and classification of printed documents, in any medium, in order to provide tools and organize

repertori crític bibliogràfic del futbol espanyol entre 1900 i 1936, en el qual presentem un total de 121 referències, algunes de les quals són completament inèdites en qualsevol altre catàleg o repertori bibliogràfic anterior (Blanco, 1927; Llaverías, 1935; Museo Pedagógico, 1915; Sintes, 1933).

Materials i mètode

Les obres incloses en aquest repertori s'han localitzat gràcies a l'ús d'una àmplia diversitat de tècniques heurístiques, com per exemple catàlegs impresos, buidatges d'hemeroteques històriques, recerques en bases de dades digitalitzades o llibreries d'antiquari.

La delimitació cronològica entre 1900 i 1936 té com a objecte fixar el període en què l'esport espanyol, i especialment el futbol, va forjar els seus orígens i va desenvolupar la seva eclosió popular. Aquest període va coincidir amb la baixa estima que institucionalment es va tenir per la bibliografia tècnica o divulgativa que generava la pròpia matèria.

Encara que la principal font de localització de les obres han estat els estudis anteriors (Torrebadella, 2000, 2009 i 2011; Torrebadella & Olivera, 2012), s'ha ampliat el repertori amb noves referències i aportacions, algunes per adquisició directa en llibreries d'antiquari i d'altres localitzades a través d'internet, de les quals destaquen, respectivament, les plataformes www.iberlibro.com i www.todocoleccion.net. Així mateix, hem demanat registres del *Catálogo de la Biblioteca del Gimnasio de Colón* (Llaverías, 1935), del catàleg col·lectiu de la Xarxa de Biblioteques Universitàries Espanyoles (REBIUN) i de la Biblioteca de l'Esport de la Generalitat de Catalunya, que té com a missió constant recuperar i concentrar en el seu fons totes les obres que es troben disperses pel món amb l'objecte de completar de la millor manera possible un catàleg al servei dels investigadors de l'esport. Altres localitzacions efectuades han tingut com a plataformes de recerca l'Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional i les hemeroteques digitals de *La Vanguardia* i *El Mundo Deportivo* de Barcelona.

A partir de la perspectiva metodològica que esmenta Ayuso (1999), el repertori bibliogràfic que presentem parteix d'un estudi entorn de la bibliografia entesa com una primera fase en la sistematització de les fonts d'informació –en aquest cas del futbol–,

constituïda per la recerca, identificació, descripció i classificació dels documents impresos, en qualsevol mena de suport, amb la finalitat de proporcionar instruments i organitzar

appropriate services that facilitate intellectual activity to get new knowledge at a general and/or specialized level (p. 214).

The discussion is organized in three clearly identified stages or periods. This division coincides with important moments and historical periods that entailed significant political, social and economic changes. The impact of these changes also affected the social development of sport and had its reflection in the presence of sports literature around football. We have finalised these gestation or regenerationist periods (1900-1919), the implementation phase (1920-1929) and the consolidation and transformation phase (1930-1936).

Discussion

Gestation or regenerationist stage (1900-1919)

This stage is characterized by the identification of football as having an elitist and bourgeois status. Football arose amongst fashionable and regenerationist connotations, and it was an excellent means of physical education, mainly in private schools belonging to religious congregations. In these first two decades, there was a process of institutionalization. This first phase of gestation coincided with the end of the Great War in Europe, and regarding sports, it concluded with the collective demands for the inclusion of football in the Olympic Games in Antwerp (Kuntz, 1919; Reparaz, 1919).

Throughout the first decade of the twentieth century, football was still practiced in its rudimentary form and with little knowledge of the rules (García-Castell, 1968). Football was regarded as an athletic and amateur sport and it was practiced with other fashionable sports such as rowing, cycling, fencing or gymnastics. These young people who worshiped physical education were known as sportsmen. They used to be representatives of the bourgeoisie who emulated the fashions and customs of the Anglo-Saxon colony, often established in industrial development zones (Castro, 2012; Torrebadella, 2012c).

In this emerging era, we can hardly refer to national technical literature about football, because in general, there was hardly any sporting literature (Torrebadella, 2011a). During the first two decades of the twentieth century, the production of sporting

els serveis adequats que facilitin l'activitat intel·lectual, amb el propòsit d'aconseguir un coneixement nou en un nivell general i/o especialitzat" (pàg. 214).

La discussió s'ha organitzat en la divisió de tres etapes o períodes clarament identificats. Aquesta divisió coincideix amb importants moments i períodes històrics que van comportar significatius canvis polítics, socials i econòmics. L'impacte d'aquestes transformacions també va repercutir en el desenvolupament social de l'esport i va tenir el seu reflex en la presència de la literatura esportiva entorn del futbol. Hem concretat aquests períodes en l'etapa de gestació o regeneracionista (1900-1919), l'etapa d'implantació o de "els feliços anys vint" (1920-1929) i l'etapa de consolidació i transformació (1930-1936).

Discussió

Etap de gestació o regeneracionista (1900-1919)

Aquesta etapa es va caracteritzar per la identificació del futbol com a signe elitista i burgès. El futbol es va presentar entre connotacions de moda i de regeneracionisme i es va mostrar com un excel·lent mitjà d'educació física, principalment a les escoles privades pertanyents a les congregacions religioses. En aquestes dues primeres dècades, es va produir un procés d'institucionalització. Aquesta primera fase de gestació va coincidir amb la fi de la Gran Guerra a Europa i va tenir com a colofó les demandes col·lectives de l'esport per organitzar la participació en els Jocs Olímpics d'Anvers (Kuntz, 1919; Reparaz, 1919).

Al llarg de la primera dècada del segle XIX, el futbol encara es practicava en la seva forma rudimentària i amb un escàs coneixement de les regles (García-Castell, 1968). El futbol era considerat com un esport atlètic i amateur i es practicava al costat d'altres esports de moda com el rem, el ciclisme, l'esgrima o la gimnàstica. Aquests joves que rendien culte a l'educació física eren coneguts com *sportsmans*. Solien ser representants de la burgesia que emulaven les modes o costums de la colònia anglosaxona, sovint establerta en zones de desenvolupament industrial (Castro, 2012; Torrebadella, 2012c).

En aquesta incipient època, a penes podem referir-nos a una literatura tècnica nacional del futbol perquè en general a penes existia bibliografia esportiva (Torrebadella, 2011a). Durant les dues primeres dècades del segle XX, la producció bibliogràfica esportiva

literature published in Spain was generally scarce. The first works published around football focused more on the development of an informative work rather than on a formative one (Torrebadella, 2009; Torrebadella & Olivera, 2012).

Before 1910, except for Barcelona, football had just made an early manifestation in the populations with the highest urban and industrial concentration (Torrebadella, 2012c). To the general public, football was conceptualized as snobbery or a fashion item among young wealthy people (Torrebadella, 2009). However, this perception would soon change in the popular collective imagination of the twenties (Pujadas & Santacana, 2001).

Initially, the teaching of the game had the immediate oral source of advantaged fans – often represented by sports leaders of the English colony – as reference, but that was not enough to normatively establish the continuous evolution of the game. Therefore, in these nascent years, the publication of the first rules was the basis for learning how to play in a certain order and with certain rules.

In these years, the football game was very rudimentary and its practice was part of one of the many athletic activities of the physical education program or done by those considered as good sportsmen. The sport was not fragmented yet and professionalism or expertise had not appeared. This was reflected in the first sports treaties of the time in which foot-ball was another sport (Barba, 1912; Tunmer & Fraysse, ca 1910; Viada, 1903; Weber, ca 1910). However, this view changed in a few years.

The first football monographs in Spanish arrived late compared to those in English. During the first decade, there were a few books, which consisted of simple manuals that tried to illustrate the fundamental technical principles and how to organize the game tactically. The first monograph was written by Graham (1913), *Novísimo tratado de Foot-ball, a technical manual translated from English into Spanish*. A year later Football Asociación (1914) was published, it was the first technical football manual originally written in Spanish, that José Elías Juncosa (1880-1944) had the honour of publishing as an experienced player and whose prologue was written by Hans Gamper, president of FC Barcelona in several stages (Balius, 1982, Elías, 1992; Torrebadella, 2009). This was the first book of an exceptional collection under the name “Los Sports” that the publishing house

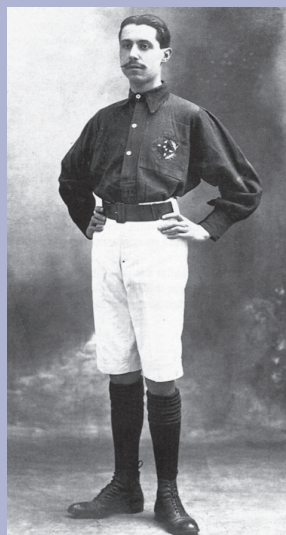
publicada a Espanya va ser generalment escassa. Les primeres obres publicades entorn del futbol se centren més en el desenvolupament d'una feina divulgativa i propagandística que no formativa (Torrebadella, 2009; Torrebadella & Olivera, 2012).

Abans de 1910, a excepció de Barcelona, el futbol a penes havia constituït una incipient manifestació en les poblacions de major concentració urbana i industrial (Torrebadella, 2012c). Per al públic en general, el futbol va ser concebut com a esnobisme o producte de moda entre els joves de classe benestant (Torrebadella, 2009). No obstant això, aquesta percepció molt aviat canviaria en l'imaginari col·lectiu i popular dels anys vint (Pujadas & Santacana, 2001).

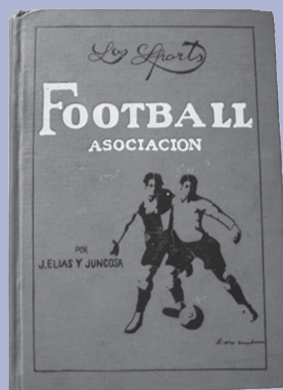
Inicialment, l'ensenyament del joc tenia com a referència la immediata font oral dels aficionats més avantatjats, que sovint estava representada pels líders esportius de la colònia anglesa, però que, no obstant això, no era suficient per assentar normativament les contínues evolucions del joc. Per això, en aquests incipients anys, la publicació dels primers reglaments va ser la base per aprendre a jugar amb un cert ordre i norma.

En aquests anys el joc del futbol era molt rudimentari i la seva pràctica formava part d'una de les moltes activitats atlètiques del programa d'educació física o d'aquell que es considerava un bon *sportsman*. L'esport encara no s'havia fragmentat i el professionalisme o l'especialització no havien aparegut. Així es reflecteix en els primers tractats esportius de l'època on el foot-ball apareixia com un esport més (Barba, 1912; Tunmer & Fraysse, ca. 1910; Viada, 1903; Weber, ca. 1910). No obstant això, aquesta apreciació va canviar en pocs anys.

Les primeres publicacions monogràfiques del futbol van arribar tard respecte a les angleses. Entrada la primera dècada, van aparèixer uns pocs llibres que consistien en uns senzills manuals que tractaven d'il·lustrar els principis tècnics fonamentals i el mode d'organitzar tàcticament el joc. La primera obra monogràfica va ser la de Graham (1913), *Novísimo tratado de Foot-ball*, un manual tècnic traduït de l'anglès al castellà. Un any més tard es va publicar *Football asociación* (1914), el primer manual tècnic de futbol escrit originàriament en espanyol, que José Elías Juncosa (1880-1944) va tenir l'honor de publicar com a experimentat jugador i el pròleg del qual va ser escrit per Hans Gamper, el qual fou president del Futbol Club Barcelona en diverses etapes (Balius, 1982, Elías, 1992; Torrebadella, 2009). Aquest va ser el primer llibre d'una excepcional col·lecció que, amb el nom de “Los esports”, l'editorial de Francisco

1

2

Figures 1 and 2. José Elías with the clothes of the Foot-ball Club Barcelona in 1906 (Font: Apunts d'Educació Física i Medicina Esportiva). In 1914 José Elías published *Football Asociación*, Vol. 1 of the popular Library "Los Sports" and the first Spanish football technical manual (Source: authors)

Figures 1 i 2. Josep Elías amb la vestimenta del Foot-ball Club Barcelona el 1906 (Font: Apunts d'Educació Física i Medicina Esportiva). El 1914 Josep Elías va publicar *Football Asociación*, número 1 de la popular biblioteca "Los sports" i el primer manual tècnic del futbol espanyol (Font: autors)

Francisco Sintes issued in Barcelona (Balius, 1998; Torredadella & Olivera, 2012). (Figures 1 and 2).

These early works were born under the cultural context of modernism and the heat of the regenerationist movement that characterized the early years of the twentieth century. Authors like Viada (1903), Barba (1912) and Elías (1914) "identify the unequivocal regenerationist doctrinarian starred in the sport" (Torredadella-Flix & Nomdedeu-Rull, 2013, p. 12).

From that date on and before reaching the golden era of the twenties, some more works were published, but they had little technical value, such as Gibert (1918) or Llovera (ca. 1919).

The change of the international horizon from June 28, 1914 and the state of peace in Spain marked an "oasis" in Spanish sport. It was precisely from this moment, apart from the world war, that football consolidated its own sports institutionalisation. However, after the armistice of November 11, 1918, sport and Spanish football were criticised due to their lack of development (Corbinos, 1919).

In these first two decades, 80% of the work was published in Barcelona, a city that was undoubtedly the centre of Spanish football throughout the first third of the twentieth century. Likewise, the first football magazines: *Foot-ball* (1915-1919) and *Fútbol* (1919-1923) were born in the Catalan capital.

Sintes va publicar a Barcelona (Balius, 1998; Torredadella & Olivera, 2012). (Figs. 1 i 2)

Aquestes primeres obres van néixer a l'empara del context cultural del Modernisme i de la calor del moviment regeneracionista que va caracteritzar els primers anys del segle xx. Autors com Viada (1903), Barba (1912) o Elías (1914) "identifiquen l'inequívoc doctrinari regeneracionista que va protagonitzar l'esport" (Torredadella-Flix & Nomdedeu-Rull, 2013, pàg. 12).

A partir de la data, i abans d'arribar a l'època d'aurada dels anys vint, es van publicar algunes obres més, però d'escàs valor tècnic, com la de Gibert (1918) o Llovera (ca. 1919).

El canvi de l'horitzó internacional a partir del 28 de juny de 1914 i la situació de pau a Espanya van marcar un "oasi" en l'esport espanyol. Va ser precisament a partir d'aquest instant, al marge de la conflagració mundial, quan el futbol va consolidar la seva pròpia institucionalització esportiva. No obstant això, després de l'armistici de l'11 de novembre de 1918, a l'esport i al futbol espanyols se'ls va retreure el poc desenvolupament aconseguit (Corbinos, 1919).

En aquestes dues primeres dècades el 80% de les obres es va publicar a Barcelona, ciutat que indiscutiblement va ocupar la centralitat del futbol espanyol durant tot el primer terç del segle xx. Així mateix, la capital catalana va ser on van aparèixer les primeres revistes especialitzades del futbol: *Foot-ball* (1915-1919) i *Futbol* (1919-1923).

Implementation Stage of or the “Roaring Twenties” (1920-1929)

During the twenties, football was revealed as the true currency of popular sport, as it became the first mass spectacle and led to the convergence of sport specialization and professionalization. This change was uniquely stimulated by the first event in the history of Spanish football. In the Olympics in Antwerp (1920), Spain was second in the final against Denmark. The Spanish team received the names “Spanish fury”, “Hispanic lions” or the “Red Devils” (Deportista, 1924; Méndez, 1931; Senén, 1923; Soto, 1930). Without any doubt, this event marked the turning point of the boom of popular football associations in the twenties (Martialay, 2001).

In Catalonia, the emergence of the football association led to numerous publications, among which *La Jornada Deportiva* (1921-1925) or *L'Esport Català* (1925-1927) were outstanding. Similarly, the humorous weeklies like *Xut!* (1922), *Pa...nal!* (1923), *Orsai* (1924), *Faut!* (1924), *La Barrila Deportiva* (1924), *Sidral Deportiu* (1925), *Safereig deportiu* (1925) or *La Bimba* (1926) were born, which corroborated the popularity of football at that time (Pujadas & Santacana, 1997). These publications and a decentralization of the Catalan Federation enabled a regional football atmosphere that reached amazing heights of popularisation (Torrebadella, 2012b). The sporting press also arose out of Barcelona, with football as the main protagonist. Thus, we can cite press as *Esportives* (Terrassa, 1920), *L'esforç* (Sabadell, 1921), *Lleyda Deportiva* (1922), *Mataró Deportiu* (1922), *Esport i Cultura* (Igualada, 1922), *Gol* (Reus, 1923), *Reus Sports* (1923), *La Patada* (Tarragona, 1924), *Penedès Deportiu* (Vendrell, 1924), *A Ple Aire* (Manresa, 1924), *Avant Sport* (Ripoll, 1924), *Crònica esportiva* (Manresa, 1925), *La Comarca Deportiva* (Figueres, 1926), *L'Espill* (Sabadell, 1930), *Patria y Sports* (El Vendrell, 1929), *Crònica Esportiva* (Tàrraga, 1929). With so much fondness for football, it was clear that, although the Catalan press tried to have an impact on the technical aspects of the sport, greater works were required. In addition, the sports media provided a valuable service to literature disclosure by offering advertising news of the published books that were breaking into the sports scene.

We notice that the great football publishing development occurred in the decade of the twenties

Etapla d'implantació o de “els feliços anys vint” (1920-1929)

Durant els anys vint el futbol es va revelar com l'autèntica divisa de l'esport popular: es va convertir en el primer espectacle de masses i va assenyalar la convergència cap a l'especialització esportiva i la professionalització. Aquest canvi va venir singularment estimulat per la primera gesta en la història del futbol espanyol. En l'Olimpíada d'Anvers (1920) Espanya va quedar segona en la final contra Dinamarca. L'equip espanyol va rebre els qualificatius de “la fúria espanyola”, els “lleons hispans” o els “diables vermells” (Deportista, 1924; Méndez, 1931; Senén, 1923; Soto, 1930). Sens dubte, aquest esdeveniment va marcar el punt d'inflexió del boom de l'associacionisme futbolístic d'arrel popular dels anys vint (Martialay, 2001).

A Catalunya l'emergència de l'associacionisme futbolístic va propiciar nombroses publicacions, entre les quals van destacar *La Jornada Deportiva* (1921-1925) i *L'Esport Català* (1925-1927). Així mateix, van néixer els setmanaris humorístics, com *Xut!* (1922), *Pa...nal!* (1923), *Orsai* (1924), *Faut!* (1924), *La Barrila Deportiva* (1924), *Sidral Deportiu* (1925), *Safereig Deportiu* (1925) o *La Bimba* (1926), que corroboren la popularitat del futbol en aquest moment (Pujadas & Santacana, 1997). Aquestes publicacions i una descentralització de la Federació Catalana van possibilitar un ambient futbolístic comarcal que va aconseguir quotes de popularització sorprenents (Torrebadella, 2012b). La premsa esportiva va sorgir també fora de Barcelona, singularment protagonitzada pel futbol. Així, podem esmentar premsa com *Esportives* (Terrassa, 1920), *L'esforç* (Sabadell, 1921), *Lleyda Deportiva* (1922), *Mataró Deportiu* (1922), *Esport i Cultura* (Igualada, 1922), *Gol* (Reus, 1923), *Reus Sports* (1923), *La Patada* (Tarragona, 1924), *Penedès Deportiu* (Vendrell, 1924), *A Ple Aire* (Manresa, 1924), *Avant Sport* (Ripoll, 1924), *Crònica esportiva* (Manresa, 1925), *La Comarca Deportiva* (Figueres, 1926), *L'Espill* (Sabadell, 1930), *Patria y Sports* (El Vendrell, 1929), *Crònica Esportiva* (Tàrraga, 1929). Davant tanta afició al futbol, era evident que, per molt que la premsa catalana tractés d'incidir sobre els aspectes tècnics de l'esport, es feien necessàries obres de més envergadura. A més a més, la premsa esportiva va prestar un valuós servei a la divulgació bibliogràfica oferint notícies publicitàries de les publicacions dels llibres que anaven irrompent en l'escena esportiva.

Apreciem que el gran desenvolupament editorial del futbol es va produir en la dècada dels anys vint (fig. 3).

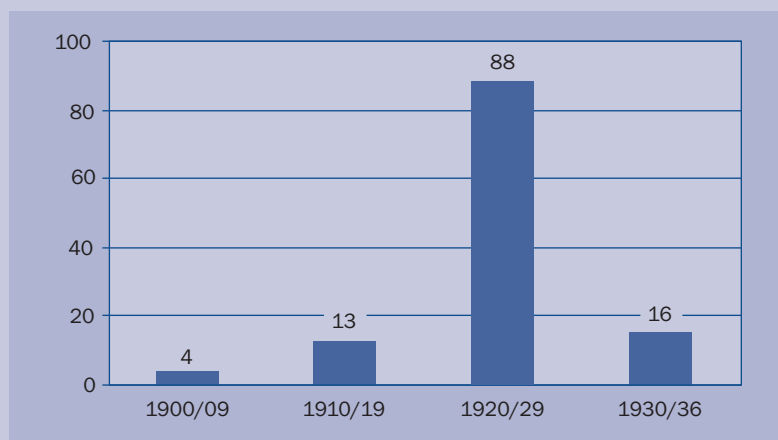

Figure 3. Books about football published in Spain (1900-1936)

Figura 3. Llibres entorn del futbol publicats a Espanya (1900-1936)

(Figure. 3). This coincided with the fact that football reached its highest popularity level in Spain so far. As a leisure activity, as entertainment and as an engine of youth associations, football overflowed everything that was conceived until that period. This moment started from the end of the First World War and the success of the Spanish national team in the Olympics in Antwerp, and at the time it triggered the football boom of the “Roaring Twenties”.

In this period, the technical football literature was represented by the works of Angel Femenia Aubert (ca. 1920, 1921 and 1923), Gabriel Hanot (1921), Isidro Corbinos (1923), F. Alonso Case (1924), Emeric Pozosonyi (1924), John Ashley (ca. 1924), Miquel Cabezas (1926), Sissy Silvio Alkalay (1925) and José Llovera (1926).

In general, the football literature of those years corresponded to the simple form of practical manuals of the time. The books were barely a hundred pages and also used to contain some advertising sheets interspersed within the text or at the end of it, to recoup some of the expenses of the issue.

We highlight, among others, the comment made by Corbinos (1923), who stated that he had condensed fifteen years of experience and studies in *El libro del futbolista*. The work refused the stereotyped regulation and provided the peculiarity to address coaches from the novelty of commenting the technical and tactical situations with the support and wealth of graphic demonstrations. However, Corbinos harshly rebuked the publications presented before:

So far, in Spain there has not been a single published a book of pure football technique. Those who could, –and there are many– have not had time, or have not wanted to do it, giving way to the large

Això va coincidir amb el fet que el futbol va aconseguir el major nivell de popularitat vist a Espanya fins al moment. Com a activitat d'oci, com a espectacle i com a motor de l'associacionisme juvenil, el futbol va desbordar tot el que s'havia concebut fins aleshores. Aquest moment es va iniciar a partir del final de la Primera Guerra Mundial i amb l'èxit aconseguit per la selecció espanyola en l'Olimpíada d'Anvers, aleshores detonadora del boom futbolístic dels “feliços anys vint”.

En aquest període la bibliografia tecnicofutbolística va estar representada per les obres d'Àngel Femenia Aubert (ca. 1920, 1921 i 1923), Gabriel Hanot (1921), Isidro Corbinos (1923), F. Alonso de Caso (1924), Emerico Pozosonyi (1924), John Ashley (ca. 1924), Miquel Cabezas (1926), Sissy Silvio Alkalay (1925) i José Llovera (1926).

En general, la literatura futbolística d'aquests anys va correspondre al format senzill dels manuals pràctics de l'època. Els llibres a penes arribaven a cent pàgines i, a més a més, solien contenir alguns fulls publicitaris intercalats amb el text o al final d'aquest, que permetien, així, costejar les despeses de l'edició.

Destaquem, entre tots, el comentari que va fer Isidro Corbinos (1923), que en *El libro del futbolista* deia que abreujava l'experiència de quinze anys de crítica i estudis. L'obra refusava el tòpic reglament i aportava la peculiaritat d'adreçar-se als entrenadors a partir de la novetat de comentar les accions tècniques i les situacions tàctiques amb el suport i la riquesa de demostracions gràfiques. No obstant això, Corbinos reprenia durament les publicacions presentades fins llavors:

Fins al present, a Espanya no s'ha publicat un llibre de pura tècnica futbolista. Els que ho podien fer –i en són bastants– no han tingut temps o no han volgut fer-ho, deixant pas a aquesta gran quantitat de llibres, fullets, memòries,

number of books, pamphlets, memoirs that, when not limited to extol the ace is in fashion, they cultivate self-aggrandizement; or they publish the classic rules in a certain ingenious way, which addresses the lack of other less vulgar knowledge (Corbinos, 1923, p. 5).

While football literature production was growing, the criticism in response to the poor quality of the works was also growing in tandem with it. Ricardo Cabot, president of the Catalan Federation of Football Association (1926), called Spanish literature weak and “rickety sports literature” especially that of football (Cabeza, 1926, p. 5). In that sense, we can state that the situation barely changed, as almost no works of technical quality emerged.

During the golden decade of football (1920-1929), football literature expanded into a wide range of genres, technical manuals, regulations, almanacs, literary, footballing memoirs, memoirs of players, etc. The popular football monitoring was evidenced by the issuance of the *Almanaque de Football*, 1923-1924 (Puig & Feliu, 1923).

Without doubt, the greatest volume of work was concentrated around the first “stars” of Spanish football. With the name “Football Aces” the printing and publishing house “Millà” Barcelona –Editor of La Jornada Deportiva–, published the biographies of Alcántara (ca. 1921), Zamora (ca.1922), Samitier (ca. 1922), Piera (ca. 1923), Otero (ca. 1923), Sancho (ca. 1923), Belausteguigoitia (ca. 1923), Cubells (ca. 1923), Montes (ca. 1924) Mojardín (ca.1924) and Cros (ca. 1924) between 1921 and 1924. These publications were written by leading sports journalists like Isidro Corbinos, Jacinto Miquelarena or Alberto Maluquer (Llaverías, 1935).

In 1924, the Globus Editorial, also of Barcelona, began another collection with the name “The Great Football Stars” which, written largely by Fontcuberta (1924), presented an extensive collection of national football stars. The first thirteen volumes published in this collection served as an illustrative example; in order of appearance, they were: I. Greenwell, II. Sancho, III. Surroca, IV. Struch, V. Sagi-Barba, VI. Crós, VII. Plattko, VIII. Samitier, IX. Canals – Montesino, X. Oliveras y Feliu, XI. Pelaó-Pellicer, XII. Polo – Oscar, XIII. Aguirrezabala (Chirri).

Another collection “of foot-ball” in the twenties was the booklets of the “Ases Deportivos” published in Barcelona in Ronda Universidad, 11. This collection published a dozen issues devoted to football players such as Cros, Pelao, Petit, Balauste, Canals,

en els quals, quan no es limita a exaltar l’as que està de moda, es conrea l’elogi d’un mateix, i, quan no, la publicació del clàssic reglament en forma més o menys enginyosa supleix la falta d’altres coneixements menys vulgars (Corbinos, 1923, pàg. 5).

Si bé la producció de la bibliografia futbolística va anar en augment, les crítiques a la baixa qualitat de les obres van ser paral·leles a aquesta progressió. Ricardo Cabot, president de la Federació Catalana de Foot-ball Associació (1926), titllava d’escassa i “raqüítica” la literatura esportiva espanyola, i especialment la del futbol (Cabeza, 1926, pàg. 5). Podem sentenciar respecte a això que la circumstància a penes va canviar, ja que gairebé no van sorgir obres de qualitat tècnica.

Durant la dècada daurada del futbol (1920-1929) la literatura futbolística es va publicar en una gran diversitat de gèneres, manuals tècnics, reglaments, almanacs, obres literàries, memòries futbolístiques, memòries de jugadors, etc. El seguiment popular del futbol quedava manifest en la publicació del *Almanaque de Foot-ball*, 1923-1924 (Puig & Feliu, 1923).

Sens dubte, el major volum d’obres es va concentrar entorn de les primeres “estrelles” del futbol espanyol. Amb el nom de “els asos del futbol”, la impremta i editorial Millà de Barcelona –editora de *La Jornada Deportiva*–, va publicar, entre 1921 i 1924, les biografies d’Alcántara (ca. 1921), Zamora (ca. 1922), Samitier (ca. 1922), Piera (ca. 1923), Otero (ca. 1923), Sancho (ca. 1923), Belausteguigoitia (ca. 1923), Cubells (ca. 1923), Montes (ca. 1924), Mojardín (ca. 1924) i Cros (ca. 1924). Aquestes publicacions van ser escrites per destacats periodistes esportius com Isidro Corbinos, Jacinto Miquelarena i Alberto Maluquer (Llaverías, 1935).

El 1924, l’editorial Globus, també de Barcelona, iniciava una altra col·lecció amb el nom de “Las grandes figuras del fútbol”, que, escrita en gran part per Fontcuberta (1924), presentava una àmplia col·lecció de figures del futbol nacional. Serveixin com a exemple il·lustratiu els tretze primers toms d’aquesta col·lecció publicats, que per ordre d’aparició van ser: I. Greenwell, II. Sancho, III. Surroca, IV. Struch, V. Sagi-Barba, VI. Crós, VII. Plattko, VIII. Samitier, IX. Canals-Montesino, X. Oliveras i Feliu, XI. Pelaó-Pellicer, XII. Polo-Oscar, XIII. Aguirrezabala (Chirri).

Una altra col·lecció “de foot-ball” dels anys vint va ser la dels quadernets “Ases deportivos”, publicada a Barcelona a la ronda Universitat, 11. Aquesta col·lecció va publicar una dotzena de números dedicats a jugadors de futbol com Cros, Pelao, Petit, Balauste, Canals,

Mojardín, Piera, Viñals, Otero, Montes, Samitier, Zamora (Llaverías, 1935, p. 205).

The great footballing feats were also exposed in fine works of journalistic style. We highlight *La Furia Española* by “Juan el Deportista” (1924), –pseudonym of ABC Sports Writer Alberto Martín Fernández–, one of the best journalists of the moment. With this book that narrated the deeds of the Spanish team at the Olympics in Antwerp, the author wanted to open the “prologue to a library that addresses the topics on the Spanish national football” (p. 13). Years later Alberto Fernández published *La vieja furia: Una brillante temporada de fútbol internacional* (Deportista, 1929).

Other outstanding works were completed by the journalist *Faro de Vigo*, manager and coach Manuel de Castro (Handicap). In *La Olimpiada de París* (1924), a work written with a journalistic style of the time, Manuel de Castro recounted the events of the national football team - “*La Furia española*” - and incorporated an impression of athletic games. This book was considered as the second part of another breviary of the Olympic Games in Antwerp, *El foot-ball Olímpico* (Handicap, 1924). Other creations in this style were *La tournée del Real Club Victoria por las Tierras de España*, by the Canarian Federico Silva Rojo (1925) and *De Amberes a Montevideo* (1929), by the Bilbaíno José María Mateos Larrueca (1929).

We must highlight the *Llibre d'or del fútbol català* (1929), that under the general organization of B. Ribes Balcells, had the collaboration of some opinion articles in “sports literature” by the most prestigious sports journalists: Narciso Marferrer, Miguel Cabeza, Guardiola Cardellach, Leonidas, A. Karag, José María Mateos, Álvaro Presta, Manuel de Castro, Jacinto Miquelarena, Isidro Corbinos y José Llovera. This full historical compendium of Catalan football associations represented the peak moment reached by football in the late twenties. In itself, this work represented a historic tribute to all those sports entities and individuals that, in particular, made football become number one among all sports. *Llibre d'or del fútbol català* is an excellent luxury work that is well illustrated with drawings and numerous photographs, with the characteristic of being written in bilingual language: Catalan-Spanish and some fragments reproduced in English and French. It is therefore an absolute gem for football bibliophiles and it condenses an exceptional historical value.

Mojardín, Piera, Viñals, Otero, Montes, Samitier, Zamora (Llaverías, 1935, pàg. 205).

Les proeses futbolístiques també van ser exposades en excel·lents obres d'estil periodístic. En destaquem *La Furia Española* de Juan el Deportista (1924) –pseudònim del periodista esportiu de l'ABC Alberto Martín Fernández–, una de les millors plomes periodístiques del moment. Amb aquest llibre, que narrava la gesta de l'equip espanyol en l'Olimpíada d'Anvers, l'autor volia obrir el “pròleg d'una biblioteca que abordés els temes del futbol nacional espanyol” (pàg. 13). Anys més tard Alberto Fernández va publicar *La vieja furia: Una brillante temporada de fútbol internacional* (Deportista, 1929).

Altres obres destacades van ser a càrrec del periodista del *Faro de Vigo*, directiu i entrenador, Manuel de Castro (Handicap). En *La Olimpiada de París* (1924), una obra escrita a l'estil periodístic de l'època, Manuel de Castro narrava els esdeveniments de l'equip nacional de futbol –“*la Furia española*”– i incorporava una impressió dels jocs atlètics. Aquest llibre va ser considerat com la segona part d'un altre breviar dels Jocs Olímpics d'Anvers, *El foot-ball olímpico* (Handicap, 1924). Altres creacions d'aquest estil van ser *La tournée del Real Club Victoria por las tierras de España*, del canari Federico Silva Rojo (1925), i *De Amberes a Montevideo* (1929), del bilbaí José María Mateos Larrueca (1929).

Cal destacar el *Llibre d'or del fútbol català* (1929), que sota l'organització general de B. Ribes Balcells, va comptar amb la col·laboració d'alguns articles d'opinió, en “literatura esportiva”, de les plomes més prestigioses del periodisme esportiu: Narcís Marferrer, Miguel Cabeza Guardiola Cardellach, Leonidas, A. Karag, José María Mateos, Álvaro Presta, Manuel de Castro, Jacinto Miquelarena, Isidro Corbinos i José Llovera. Aquest completíssim compendi històric de l'associacionisme futbolístic català va representar el moment àlgid que va arribar a aconseguir el futbol de finals dels anys vint. De si mateixa, aquesta obra va representar un homenatge històric a totes aquelles entitats esportives i persones que, en particular, van fer del futbol el número u de tots els esports. El *Llibre d'or del fútbol català* és una excel·lent obra, de luxe, molt ben il·lustrada amb dibuixos i nombrosíssimes fotografies, amb la característica de ser bilingüe, en català i espanyol, i amb alguns fragments reproduïts a l'anglès i al francès. És, per tant, una autèntica joia per a bibliòfils del futbol i condensa un excepcional valor històric.

Stage of consolidation and transformation (1930-1936)

The thirties impinged with the work by Joaquín Soto (1930), which presents the *Historia del fútbol en España*. Soto reported the Spanish football state, in response to the “Yearbook of the Spanish Football Federation”, which had a total of 705 registered entities. In this “Yearbook” the important figure of 210 institutions of the Catalan Federation is highlighted, occupying almost 30% of the total.

Eliseo Ojeda (1931) from Tenerife wrote another historical work; he was a prominent pioneer of Canarian football who introduced *Génesis y desarrollo del fútbol en Gran Canaria* into Spanish literature.

Subsequently, the turbulent period of the Second Republic did not favour the growth of sports literature. Spanish society was hit not only by the economic crisis of the so-called “Crac” in 1929, but also by political, ideological and even sporting crises. Football, criticised and denatured from Physical Education (Torrebadella, 2012a), generated its own crisis that, without any doubt, along with the crisis of the moment, resulted in there being a break in its literature, which was aggravated by the Civil War.

In the thirties, the Spanish football continued to thrive, reaching a high degree of associative democratisation and developing without the support of Administrative support. In 1936, the Catalan Federation of Football Association had 6500 sporting licenses available. Of these, 430 belonged to professional players and the rest to the fan or amateur level (Moragas & Suriol, 1936).

In Barcelona, the birth of the Catalan Sports Mutuality in 1932, run by Dr. Emilio Moragas Ramírez, with the aim of addressing sports injuries, mainly those caused by football, gave rise to a new branch of medicine and surgery in Spain. Moragas pioneered the institutional development of the specialty and methodology of the treatment of sporting injuries (Balius, 2007). Some of the scientific works of Dr. Moragas were exposed in memoirs such as 1500 as Tres mil quinientos casos de traumatismo de fútbol (1936).

In this period some of the writers of sports journalism reached a high level of expertise, which was reflected, above all, in the expected and representative football literature. The great social acceptance of football helped it to be regarded as a national sport. The high degree of popular interest

Etapa de consolidació i de transformació (1930-1936)

Els anys trenta incidien amb l'obra Joaquín Soto (1930), que presentava la *Historia del fútbol en España*. Soto informava de l'estat futbolístic espanyol amb atenció al “Anuario de la Federación Española de Fútbol”, que disposava d'un total de 705 entitats registrades. En aquest “anuari” es destaca la important xifra de 210 entitats de la Federació Catalana, que ocupen gairebé el 30 % del total.

Una altra obra històrica va ser la d'Eliseo Ojeda (1931), de Tenerife, pioner del futbol canari que va introduir en la bibliografia espanyola la *Génesis y desarrollo del fútbol en Gran Canaria*.

Posteriorment, el convuls període de la Segona República no va afavorir el creixement de la literatura esportiva. La societat espanyola va rebre l'impacte de la crisi econòmica de l'anomenat “crac del 1929”, però també va sentir la crisi política i ideològica i la del mateix esport. El futbol, criticat i desnaturalitzat de l'educació física (Torrebadella, 2012a), va generar la seva pròpia crisi, que, sens dubte, amb la conjuntura del moment va repercutir en una recessió de la seva literatura, que es va agreujar amb la Guerra Civil.

En els anys trenta el futbol espanyol va continuar prosperant, aconseguint un alt grau de democratització associativa, desenvolupant-se sense el suport d'ajuts administratius. El 1936 la Federación Catalana de Fútbol Asociación disposava de 6.500 llicències esportives. D'aquestes, 430 pertanyien a jugadors professionals i la resta eren de l'àmbit aficionat o amateur (Moragas & Suriol, 1936).

A Barcelona, el naixement, el 1932, de la Mutuallitat Deportiva Catalana, a càrrec del doctor Emilio Moragas Ramírez, amb l'objectiu d'atendre les lesions de l'esport, principalment les provocades pel futbol, va donar origen a Espanya a una nova branca de la medicina i cirurgia. Moragas va ser el pioner en desenvolupar institucionalment l'especialitat i metodologia dels tractaments de les lesions produïdes en la pràctica dels esports (Balius, 2007). Alguns dels treballs científics del doctor Moragas van quedar exposats en memòries com *Tres mil quinientos casos de traumatismo de fútbol* (1936).

En aquest període alguns dels redactors del periodisme esportiu van aconseguir un alt nivell d'especialització, la qual quedà reflectida, sobretot, en una esperada i representativa literatura futbolística. La gran acceptació social del futbol li va servir per ser considerat esport nacional. L'alt grau d'interès popular va

flooded the national press with football news, granting sufficient support to cover the development of a new literary genre around the scenes of sporting life (Rico, 1930; Fermín Sánchez –Pepe Montaña–; 1931), where the football idols occupied a privileged position. In this period *Los diablos rojos*, where Luis Méndez Domínguez (1931) narrates the deeds of the National Team, or *Divagaciones que nos trae el foot-ball of the Bilbao born Alejandro de la Sota* (1932), with a socio-historical essay around professionalism, Basque football nationalism, sports democratisation, football in Bilbao, etc. (Díaz, 2000). Manuel de Castro (1935) also resumed writing journalistic essay literature to remember *Las gestas españolas* en la Olimpiada de Amberes.

Fermín Sánchez (1936), in *Cómo se hace un árbitro*, wanted to encourage the training, moral encouragement and improvement of the referees. In this work, he introduced commandments purposed to ensure true success in the “thankless task of administering justice in football” (p. 94).

Towards the middle of the twenties, the popularisation of football reached disparate genres. Thus, we collected humorous works (Castanys & Roure, 1925. *Buendía and Gasol*, ca. 1924), children’s stories of Ramon Sopena Editorial of Barcelona, with works such as *Aventuras de Machucho y Pilongo* (ca. 1930) and *El “Goal” de la victoria* (ca. 1932) or the novels (Guardiola, 1929; Kings, 1927; Rosell and Pich, 1928; Zunzunegui, 1931), the first two published in Catalan. Generally, it was an entertaining work of literature, but also acted as criticism and denounced at the immorality of football (Poch, 2005). This union between sport and literature was explicit in the series of conferences organized by the Catalan Football Federation (1929), to which the famous poet Josep Maria de Sagarra himself was invited.

The book of football was also in the book of cigarette paper. As presented in the thirties by the brand “Gol paper” which gave away booklet to football fans with a brief summary of the game rules (Figure 4).

To close this section, we note that foreign contributions were very limited and can only highlight great works of technical content. The contributions of Graham (1913), Sully (1916), Hannot (ca. 1923) and Ashley (ca. 1924) should be considered as small publishing projects of sports collections. Most of the works were produced domestically.

comportar que les notícies futbolístiques inundessin tota la premsa nacional, concedint el suport suficient per sufragar el desenvolupament d’un nou gènere literari entorn de les escenes de la vida esportiva (Rico, 1930; Fermín Sánchez –Pepe Montaña–; 1931), on els ídols del futbol van ocupar un lloc de privilegi. Des-taquen en aquest període *Los diablos rojos*, on Luis Méndez Domínguez (1931) narra les gestes de la Selecció Nacional, o *Divagaciones que nos trae el foot-ball*, del bilbaí Alejandro de la Sota (1932), amb un assaig historicosocial entorn del professionalisme, el nacionalisme del futbol basc, la democratització esportiva, el futbol a Bilbao, etc. (Díaz, 2000). Així mateix, Manuel de Castro (1935) va reprendre la literatura d’assaig periodístic per recordar *Las gestas españolas* en la Olimpiada de Amberes.

Fermín Sánchez (1936), en *Cómo se hace un árbitro*, desitjava afavorir la formació, l’estímul moral i el perfeccionament dels àrbitres. En aquesta obra va presentar un decàleg de màximes l’objecte del qual era garantir el veritable èxit en la “íngrata missió d’administrar justícia en el futbol” (pàg. 94).

Cap a la meitat dels anys vint, la popularització del futbol va aconseguir gèneres literaris dispars. Així, recopilem obres humorístiques (Castanys & Roure, 1925; Buen Dia i Gasol, ca. 1924), els contes infantils de l’editorial de Ramón Sopena de Barcelona, amb obres com *Aventuras de Machucho y Pilongo* (ca. 1930) i *El “goal” de la victoria* (ca. 1932) o les novel·les (Kings, 1927; Rosell i Pich, 1928; Guardiola, 1929; Zunzunegui, 1931), les dues primeres publicades en català. Generalment, es tractava d’una literatura que entretenia, però que també actuava com a crítica i denunciava davant la immoralitat del futbol (Poch, 2005). Aquesta unió entre esport i literatura va quedar explícita en el cicle de conferències organitzat per la Federació Catalana de Futbol (1929), que invitava el mateix poeta Josep Maria de Sagarra.

El “llibre” del futbol també es trobava en el “llibre” del paper de fumar, com ho presentava en els anys trenta la marca de paper Gol, que entregava als aficionats al futbol un “llibret” amb un breu reglament del joc (fig. 4).

Per tancar aquest apartat, assenyallem que les aportacions estrangeres van ser molt limitades i a penes podem destacar grans obres de contingut tècnic. Les aportacions de Graham (1913), Sully (1916), Hannot (ca. 1923) i Ashley (ca. 1924) han de ser considerades com a petits projectes editorials de col·leccions esportives. La majoria de les obres van ser de producció nacional.

Figure 4.

The cigarette paper "Gol" regaled fans with a summary of the game rules (Source: authors)

4

Figure 5.

Buendía and Gasol: *Guasa futbolística*. football jests, jokes, witticisms, likenesses, anecdotes, rules in jest, and other sports nonsense - Barcelona. Imp. of La Jornada Deportiva. Inc. (ca. 1923) (Source: authors)

5

Figura 4.

El paper de fumar Gol obsequiava els aficionats amb un resumit reglament de joc. (Font: autors)

Figura 5.

Buendía i Gasol: *Guasa futbolística*. Chistes, colmos, parecidos, anécdotas, el reglamento en broma y otras burradas deportivas. Barcelona: Impr. de La Jornada Deportiva, SA. (ca. 1923) (Font: autors)

Bibliographic repertoire of football in Spain (1900-1936)

We show the first bibliographic repertoire of Spanish football during the first third of the 20th century (1900-1936). A total of 121 bibliographic references published in Spain are incorporated and localised throughout laborious and long research, which has as its origin the doctoral thesis of the author of this repertoire (Torrebadella, 2009), part of which has been published by Fundación Universitaria Española (Torrebadella, 2011). The access to the new technologies and the constant documentary search have allowed for the expansion of volumes of works that can be found in earlier studies.⁴

Additionally, we point out that the rapid emergence of sports and literature produced in this period went institutionally unnoticed. This fact stopped the bibliographic acquisition and its incorporation into document collections. As we have already stated, we recall that the majority of libraries did not have the wise decision of preserving works related to football. As Carlos Negrete (1924) denounced to the Director of The National Library, this omission was due to the low literary and scientific value given to these types of publications. Ten years later, Carlos Comamala, President of The Academy of Physical Education of Catalonia, requested to enable the Library of Catalonia to obtain a bibliographic collection in physical education –gymnastics and sports–, and highlighted the fact that few existing works had any value to scholars working in the field (Torrebadella, 2013).

⁴ Although the documentary work has been as exhaustive as possible, there is a chance that new references are found in the future, mainly, thanks to the digitalisation of texts that contribute to complete the presented repertoire.

Repertori bibliogràfic del futbol a Espanya (1900-1936)

Mostrem el primer repertori bibliogràfic del futbol espanyol durant el primer terç del segle xx (de 1900 a 1936). En total s'incorporen 121 referències bibliogràfiques publicades a Espanya i localitzades a través d'una laboriosa i llarga investigació, que té com a origen la tesi doctoral de l'autor d'aquest repertori (Torrebadella, 2009), una part de la qual ha estat publicada per la Fundación Universitaria Española (Torrebadella, 2011). L'accés a les noves tecnologies i la contínua recerca documental ha permès ampliar el volum d'obres localitzades en els estudis precedents.⁴

Així mateix, destaquem que la ràpida emergència de l'esport i la literatura que es va produir en aquest període van passar institucionalment desapercebudes, circumstància que va frenar l'adquisició bibliogràfica i el seu dipòsit en fons documentals. Recordem que la majoria de biblioteques no van tenir l'encert de preservar les obres esportives entorn del futbol, omissió deguda a la consideració de l'escàs valor literari o científic d'aquest tipus de publicacions, com ho denunciava Carlos Negrete (1924) al director de la Biblioteca Nacional. Deu anys més tard, Carlos Comamala, president de l'Acadèmia d'Educació Física de Catalunya, demanava que la Biblioteca de Catalunya pogués adquirir un fons bibliogràfic en educació física (gimnàstica i esport), assenyalant que les poques obres existents a penes tenien valor per als estudiosos del tema (Torrebadella, 2013).

⁴ Si bé la feina documental ha estat al més exhaustiva possible, hi ha la possibilitat que en el futur es trobin noves referències gràcies, sobretot, a la feina de digitalització de textos, que contribuïran a completar el repertori presentat.

Therefore, the presentation of the first bibliographic repertoire of Spanish football becomes even more valuable, since it recovers works that exceptionally were not registered in the catalogue of the libraries at the time.

We have selected all those works that were published in Spain, without disregarding any literary genre: technical works, essays, regulations, narrative literature, almanacs, historical studies, biographies etc. We have also incorporated, as an exception, any printed work outside Spain, since it was divulged and offered for sale in Spanish bookstores (Fortunato, 1924).

We have classified the works considering their purpose. Thus, first we highlight some general works of sports (WD), which also incorporated technical aspects of football (Barba, 1912; Elías, 1917; Tunmer & Fraysse, 1910; Viada, 1903; Weber, 1910) and the first regulatory papers (RP), which were addressed to divulge the rules and playing conditions. Subsequently, the first technical manuals appeared (TM) and were divulged for the technical and practical service of the football amateurs (Graham, 1913; Elías, 1914, Corbinos, 1923). Over the years, these technical manuals acquired a greater degree of complexity and aspects of the technical, tactical and physical training were incorporated (Alonso, 1924; Alkalay, 1925; Arzuaga, 1925; Cabeza, 1926). Similarly, other rulebooks (RR) for the technical service of the referees were published. Among these works, we can highlight the contributions of Rubryk (1919), Mateos (1925) or Sánchez (1936).

We add other valuable works that have a historical nature and present fond memories, which discover the particular origins of clubs, or the development of football in general, incorporating events and statistical data. Amongst these historical memories (HM), we highlight several contributions (Trilobites, 1917; Club Deportivo Europa, 1923; Carbó, 1294; Llibre d'or del fútbol català, 1929; González, 1930; Soto, 1930). We also found literary works as essays or journalistic critiques, which display the opinion of some of the best writers of the sport press. Among these works of literary essay (LE), the contributions of Guardiola (1926) and Sota (1930) are of high interest.

Other emblematic and popular publications were the already mentioned biographies or memories of sports figures in football (SF). In addition to these papers, memories or more extensive biographies

Per tant, la feina de presentar el primer repertori bibliogràfic del futbol espanyol es fa encara més valuosa en recuperar obres que excepcionalment no van quedar registrades en els catàlegs de les biblioteques de l'època.

Hem seleccionat totes aquelles obres que van ser publicades a Espanya, sense menysprear cap gènere literari: obres tècniques, assajos, reglaments, literatura narrativa, almanacs, estudis històrics, biografies, etc. També hem incorporat, com a excepció, alguna obra impresa fora d'Espanya, ja que va ser divulgada i posada a la venda a les llibreries espanyoles (Fortunato, 1924).

Hem classificat les obres mitjançant la consideració de la seva finalitat. Així doncs, destaquem primerament algunes obres generals de l'esport (TD) que van incorporar també aspectes tècnics del futbol (Barba, 1912; Elías, 1917; Tunmer & Fraysse, 1910; Viada, 1903; Weber, 1910) i els primers opuscles reglamentaris (OP), destinats a divulgar les normes i condicions del joc. Posteriorment van aparèixer els primers manuals tècnics (MT), que van ser divulgats al servei tecnicopràctic dels aficionats del joc (Graham, 1913; Elías, 1914, Corbinos, 1923). Amb el temps, aquests manuals tècnics van adquirir una major complexitat i van anar incorporant aspectes de l'entrenament tècnic, tàctic i físic (Alonso, 1924; Alkalay, 1925; Arzuaga, 1925; Cabeza, 1926). Així mateix, es van publicar altres manuals de l'arbitratge (MA) al servei tècnic dels encara anomenats *referee*. Entre aquestes obres podem destacar les aportacions de Rubryk (1919), Mateos (1925) i Sánchez (1936).

Afegim altres obres valuoses que, posseïdores d'un caràcter històric, presenten memòries entranyables, que descobreixen els orígens particulars dels clubs o bé del desenvolupament del futbol en general incorporant efemèrides i dades estadístiques. Entre aquestes memòries històriques (MH) destaquem diverses aportacions (Trilobits, 1917; Club Deportivo Europa, 1923; Carbó, 1294; *Llibre d'or del fútbol català*, 1929; González, 1930; Soto, 1930). També localitzem obres literàries d'assaig o de periodisme crític, que exposen l'opinió d'algunes de les millors plomes de la premsa esportiva. Entre aquestes obres d'assaig literari (EL) presenten un elevat interès les aportacions de Guardiola (1926) i Sota (1930).

Altres publicacions molt emblemàtiques i populars van ser les ja esmentades biografies o memòries de les figures esportives del futbol (FD). A banda d'aquests opuscles, també es van publicar memòries o biografies

Figure 6.

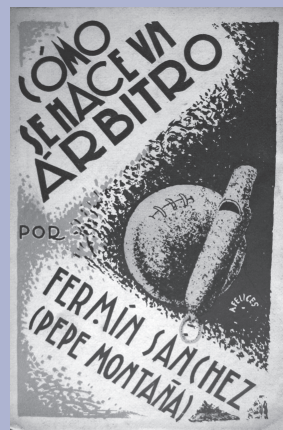
Berenguer, August: *Samitier. L'home i el jugador.*- Barcelona: Planas, S. in C., s.a. (1926)

Figure 7.

Sánchez, Fermín: *Cómo se hace un árbitro.*- Santander: s.e., 1936.

6

7

Figura 6.

Berenguer, August: *Samitier. L'home i el jugador.* Barcelona: Planas, S. en C., SA, 1926.

Figura 7.

Sánchez, Fermín: *Cómo se hace un árbitro.* Santander: SE, 1936

of the most popular players at that time, such as Alcántara (1924), Samitier (Berenguer, 1926) or Zamora (1931) were published.

Towards the end of the twenties, the popularity of football entered into literature, especially, through the novel.⁵ The literary works (LW) of football also became a request on the part of the sports and reading amateurs.

Most of the football literature was published in Barcelona, one of the most populated and industrialised cities in Spain. This scenario is an evidence of the gained popularity of football in Catalonia, and a meeting point for many sports influences that came from Europe.

As it is shown in Table 1, the largest documentary representation is focused on the monographs about famous sports figures, which have 37 records and correspond to a 30.5% of the sample. Then, the technical manuals (18) and other publications such as literary essays (13), historical memories (13) and literary works about football (11) are next. The most technical part is represented by technical manuals (18), rulebooks for referees (9), regulations (7) and treatises about sport (5). All these works (39) account for 32.2%.

The most informative part is represented by the publications related to sports figures (37), historical memories (13), literary essays (13), literary works (11), seasonal yearbooks (5), football manuals (1)

més extenses dels jugadors més populars del moment com Alcántara (1924), Samitier (Berenguer, 1926) i Zamora (1931).

Cap a finals dels anys vint, la popularitat del futbol va penetrar en la literatura, especialment a través de la novel·la.⁵ Les obres literàries (OL) del futbol es van convertir també en un reclam dels aficionats a l'esport i la lectura.

La majoria de la literatura futbolística va ser publicada a Barcelona, una de les capitals més poblades i industrialitzades d'Espanya, escenari que evidencia la popularitat que va aconseguir el futbol a Catalunya i un punt de trobada en el corredor de moltes de les influències esportives que provenien d'Europa.

Com s'observa en la taula 1, la major representació documental es concentra en les monografies entorn de les figures esportives, que amb 37 registres ocupen el 30,5 % de la mostra. Després segueixen els manuals tècnics (18) i altres publicacions d'assajos literaris (13), memòries històriques (13) i les obres literàries entorn del futbol (11). La part més tècnica està representada pels manuals tècnics (18), els manuals d'arbitratge (9), els reglaments (7) i els tractats de l'esport (5). El conjunt d'aquestes obres (39) representa el 32, 2%.

La part més divulgativa està representada per les publicacions entorn de les figures esportives (37), les memòries històriques (13), els assajos literaris (13), les obres literàries (11), els anuaris de la temporada

⁵ Although the presence of this sport in poetry was less, "Oda a Platko" by Rafael Alberti (may 20th 1928) and "Elegía al guardameta" by Miguel Hernández (1931) are highlighted. For more details, see Ricco and Nomdedeu-Rull (2012).

⁵ Si bé en la poesia la presència d'aquest esport va ser menor, destaquen les obres "Oda a Platko" de Rafael Alberti (20 de maig de 1928) i "Elegía al porter" de Miguel Hernández (1931). Per a més detalls, vegeu Ricco i Nomdedeu (2012).

Type of work	N.º and %
LE: Literary Essay	13
SF: Sport Figures	37
FM: Football manual	1
RR: Rulebook for referee	9
HM: Historical Memory	13
TM: Technical manual	18
LW: Literary work	11
MSW: Medical-sports work	1
UW: Unclassified work	1
RG: Regulation of the game	7
TS: Treatise about sports	5
SY: Seasonal yearbook	5
Total cited works	121

Table 1. Classification of the works according to their types

and other unclassified works (1). All these works (81), accounting for 66.9% of the sample, are evidence of the popularity of football, especially from the nineteen-twenties.

The greatest concentration of published works can be found in Barcelona, since this was the place where football acquired a high level of integration among sport associations driven by a thriving sport press (Pujadas & Santacana, 1997, 2001, 2012). Barcelona gathers 88 printed works, which account for 72.7 % of the repertoire. Secondly, Madrid has 14 publications and account for 11.5%. The rest of publications (19) are in other cities: 7 in Bilbao, 3 in Vigo, 2 in Santander, 1 in Alicante, Gijón, Huelva, Las Palmas, Lleida, Palma de Mallorca and Buenos Aires.

We present the repertoire in a chronological and nominal order, sorting the bibliographic entries according to decade and using the “simplified base” of the ISBD (International Standard Bibliographic Description), to facilitate the location and relation of the works in their historical context.

We have incorporated in the description of the bibliographic entry: authorship, title of the cover, place of publication, publishing/printing house and year. Regarding the formal characteristics of the work, we indicate the number of pages, if it contains figures and the size. Additionally, we add the nomenclature according to the established classification: seasonal bookyear (SY), literary essay (LE), sports figures (SF), football manuals (FM), rulebook for referee (RR), historical memory (HM), technical manual (TM), literary work (LW), medical-sports work (MSW), unclassified work (UW), regulation of the game (RG), treatise about sport (TS).

Típus d'obra	Nre. i %
EL: Assaig literari	13
FD: Figures esportives	37
GF: Guia futbolística	1
MA: Manual d'arbitratge	9
MH: Memòria històrica	13
MT: Manual tècnic	18
OL: Obra literària	11
OMD: Obra mèdica-esportiva	1
OSC: Obra sense classificar	1
R: Reglament de joc	7
TD: Tractat esportiu	5
AT: Anuari de temporada	5
Total obres esmentades	121

Taula 1. Classificació de les obres segons tipus

(5), les guies futbolístiques (1) i altres obres sense classificar (1). El conjunt d'aquestes obres (81), que representa el 66,9 % de la mostra, indica l'abast popular del futbol, sobretot a partir dels anys vint.

La major concentració d'obres publicades es troba a Barcelona, lloc on el futbol va adquirir un alt nivell d'associacionisme impulsat per una puixant premsa de l'esport (Pujadas & Santacana, 1997, 2001, 2012). Barcelona agrupa 88 obres impreses, que representa el 72,7 % del repertori. En segon lloc segueix Madrid, que amb 14 publicacions representa l'11,5 %. La resta de publicacions (19) es troben repartides en altres poblacions: 7 a Bilbao, 3 a Vigo, 2 a Santander, i 1 a Alacant, Gijón, Huelva, Las Palmas, Lleida, Palma de Mallorca i Buenos Aires.

Presentem el repertori amb una ordenació cronològica agrupant els assentaments bibliogràfics per decennis i amb una “base simplificada” a la normativa ISBD (International Standard Bibliographic Description), amb la finalitat de facilitar la ubicació i relació de les obres en el seu context històric.

En la descripció de l'assentament bibliogràfic hem incorporat: autoria, títol de la portada, lloc de publicació, editorial i/o impremta i any. Quant a les característiques formals de l'obra, indiquem el nombre de pàgines, si conté il·lustracions i la mida. Així mateix, afegim la nomenclatura segons la classificació establerta: anuari temporada (AT), assaig literari (EL), figures esportives (FD), guia futbolística (GF), manual d'arbitratge (MA), memòria històrica (MH), manual tècnic (MT), obra literària (OL), obra mèdica-esportiva (OMD), obra sense classificar (OSC), reglament de joc (R), tractat esportiu (TD).

The majority of works have been consulted in the original format, but we must take into consideration that not all the references of the following repertoire can be found in public document collections. Some of the works belong to private collections and others still have to be found.

La majoria de les obres han estat consultades en el seu format original, però hem de considerar que no totes les referències del següent repertori bibliogràfic es troben localitzables en fons documentals públics. Algunes de les obres pertanyen a col·leccions privades i altres encara han de ser localitzades.

Cronological/nominal bibliographic repertoire of football in Spain (1903/1936)

Repertori bibliogràfic cronològiconominal del futbol a Espanya (1903-1936)

1902

Asociación de clubs de Foot-ball de Barcelona: *Reglamento de foot-ball* / adoptado por la ____.- Barcelona: s.e., 1902. [16 p.; 16° / R].

1903

Asociación de clubs de Foot-ball de Barcelona: *Estatutos, Reglamento. Concursos para la temporada 1903-1904*.- Barcelona: Los Deportes, 1903. [15 p.; 8° / R].

Viada, Antonio: *Manual de Sport*.- Madrid: Ed. Adrian Romo, 1903. [XI-772 p.: il.; 17 cm. / TD].

1906

Lloret, Isidro: *Asociación de clubs de Foot-ball de Barcelona. Reglamento de juego*.- Barcelona: Los Deportes, 1906. [36 p.; 16° / R].

1910

Federación Española de Clubs de Foot-ball: *Estatutos de la Federación Española de Clubs de Foot-ball: reglamento y disposiciones generales para la celebración de los partidos de foot-ball*.- Madrid: Imp. de Layunta y Compañía, 1910. [29 p.; 17 cm. / R].

Tunmer, M. M. y Fraysse, Eugene, M. M. y Montespín, Rene barón de: *Foot-ball*, según los consejos de M. M. Tunmer y Fraysse, *Waterpolo. Jiu-Jitsu* por el barón Rene de Montespín.- Barcelona: Editorial Ibero-americana, s.a. (ca. 1910) [114 p.: il.; 19 cm. / TD].

Webert, Ernest: *Sports Atlético*s.- París: Casa editorial Garnier Hermanos, s.a. (ca. 1910) [334 p.: il. con 68 fig.; 19 cm. / TD].

1912

Barba, Alejandro: *Football, basse ball y lawn tennis*.- Barcelona: Ed. Sucesores de M. Soler, s.a. (ca. 1912) [151 p.: il. con 39 grabados; 16 cm. / TD].

1913

Graham, Georges: *Novísimo tratado de Foot-ball. Método práctico para jugar y apreciar la licitud y oportunidad de las jugadas* / por ____ Ilustrado con numerosos grabados.- Barcelona: Ciencias y Letras, 1913. [90 p.: il.; 16 cm. / MT].

1914

Elías Juncosa, José: *Football asociación* / por ____ (corredisses) con un prólogo de Hans Gamp.- Barcelona: Imp. R. Tobeña, 1914. [94 p.: il.; 17 cm. / MT].

1916

Sully, R.: *El foot-ball. Lo que debe saber el árbitro. Lo que deben saber los jugadores. Lo que debe saber el público*. Traducido del inglés por R. Sully.- Barcelona: Sucesores de Bastinos, 1916. [34 p.: il.; 17 cm. / MA].

1917

Elías Juncosa, Josep: (Minerva. Col·lecció dels coneixements indispensables. Volum 10) *Jocs de pilota. Notícia i regles* / per ____ (Corredisses) Vice-President de la R. Federació Atlètica Catalana.- Barcelona: Ed. Consell de Pedagogia de la Diputació de Barcelona, Imp. Catalonia, s.a. (1917) [31 p.: il.; 18 cm. / TD].

Trilobites: *Foot-ball. Año y medio de vida sportiva* / por ____.- Palma de Mallorca: Imp. de J. Tous, 1917. [189 p.: il. con numerosas fotografías; 20 cm. / MH].

1918

Gibert, Salvador: *¿Quiere V. jugar al Foot-Ball? Método práctico para jugar al Foot-ball y Reglamento Internacional del atlético juego* / por ____ del Sindicato de Periodistas de Barcelona.- Barcelona: Biblioteca Sports y Juegos, Ediciones Bauza, s.a. (ca. 1918) [135 p.: il.; 16 cm. / MT].

1919

[Llovera, José]: *Modo de entrenarse en el Foot-Ball*.- Barcelona: Biblioteca Sports y Juegos, Ediciones Bauza, Barcelona, s.a. (ca. 1919) [MT].

Para ser buen jugador de foot-ball.- Barcelona: Biblioteca Sports y Juegos, Ediciones Bauza, s.a. (ca. 1919) [MT].

Rubryk [Sánchez Arias, Román]: *De fútbol. ¿Cómo debe ser un buen árbitro? Consejos de un aficionado* / por ____.- Madrid: A. Marzo, 1919. [84 p.; 14 cm. / MA].

1920

Castro, Manuel de: *El foot-ball Olímpico*.- Vigo: El Faro de Vigo, 1920. [66 p.: il.; 15 cm. / EL].

Femenia Aubert, Ángel: *Los secretos del foot-ball: como se juega como se gana* / por ____.- Barcelona: Ed. Cooper, s.a. (ca. 1920) [59 p.: il.; 17 cm. / MT].

1921

[Anónimo] Alcántara. Su personalidad deportiva. Su historia futbolística. Como juega,...- Barcelona: s.e., 1921. [30 p.; 8° / FD]

Corbinos, Isidro: Alcántara, rey del shoot. Su personalidad deportiva, su historia futbolística, como juega, el secreto del shoot maravilloso, la manera de entrenarse de Paulino. Alcántara, héroe del Bélgica - España.-Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (ca. 1921) [22 p.: il.; 20 cm. / FD].

Femenia Aubert, Ángel: *El jugador de foot-ball: Libro práctico para jugar, dirigir y presenciar partidos de Football Association* / por ____ del Sindicato de Periodistas Deportivos de Barcelona.- Barcelona: Ed. Cooper, s.a. (ca. 1921) [108 p.: il.; 17 cm. / MT].

1922

Ávalos Presa, Antonio: *Reglas por que se rige el juego de foot-ball con arreglo a la costumbre, a los cuadernos de conferencias internacionales y a las disposiciones oficiales emanadas de ellas*.- Barcelona: Imp. Bonet, 1922. [22 p.; 12 cm. / R].

Corbinos, Isidro: (Los ases del fútbol). *Samitier, el mago de la pelota; El juego del gran medio ala nacional* / Descrito por ____, Gráficos de Gaspar y Colomer.- Barcelona: Editorial La Jornada Deportiva, s.a. (ca. 1922) [23 p.: il.; 20 cm. / BD].

Corbinos, Isidro: (Los ases del fútbol). *Zamora, el guardameta nacional* / por ____, Gráficos de Colomer y Gaspar.- Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (ca. 1922) [24 p.: il.; 20 cm. / FD].

Luis-Andrés: *En torno al Football*.- Madrid: Mundo Latino, 1922. [127 p.: il. con dibujos y fotografías; 17 cm. / EL].

Mateos, José María: *Athletic Club de Bilbao, 1898-1922* / por ____.- Bilbao: Editorial Vizcaína, 1922. [153 p.; 21 cm. / MH].

Spectator [Cabeza, Miguel]: *Reglamento del fútbol asociación. Versión directa de la última edición inglesa de las reglas y de los acuerdos del Internacional Board y del Council*.- Barcelona: La Jornada Deportiva, s.a. (ca. 1922) [91 p.: il.; 18 cm. / MA].

1923

Aguado, José Manuel: *Confidencias: historias y perfiles de los "ases" del football asturiano* / por ____ "Ball".- Gijón: Imp. "La Industria", 1923. [191 p.: il.; 21 cm. / MH].

Buendía y Gasol: *Guasa futbolística. Chistes, colmos, parecidos, anécdotas, el reglamento en broma y otras burradas deportivas*.- Barcelona: Imp. de La Jornada Deportiva. s.a. (1923) [22 p.: il.; 18 cm. / OL].

Club Deportivo Europa: *Álbum historial 1907-1923*.- Barcelona: Tallers Gràfics Irandez, 1923. [70 p.: il.; 8°, apaisado / MH].

Corbinos, Isidro: (Los ases del fútbol). *Otero. El zagero inimitable del equipo nacional* / por ____, Su historia futbolística. El estilo y la ciencia de su juego.- Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (1923) [22 p.: il.; 20 cm. / FD].

Corbinos, Isidro: (Los ases del fútbol). *Piera. El "Enciclopédico" jugador Internacional. El historial futbolístico de Piera. Apreciación sobre el entrenamiento. El juego de exterior. Representante de una escuela futbolística regional* / por ____, Gráficos de Gaspar y Colomer. Apuntes de A. Mestre.- Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (ca. 1923) [22 p.: il.; 20 cm. / FD].

Corbinos, Isidro: *El libro del futbolista*.- Barcelona: Ed. J. Sanxo, s.a., (1923) [127 p.: il. con dibujos y fotografías; 17 cm. / MT].

Costa, J.: (Los ases del fútbol). *Cubells, el creador de la escuela levantina*.- Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (ca. 1923) [19 p.: il.; 20 cm. / FD].

F. C. Barcelona: *Record de l'homenatge a Gamper*.- [Barcelona]: s.e., 1923. [40 p.: il.; 21, 50 x 15 cm. apaisado / MH].

Femenia Aubert, Ángel: *Reglamento Internacional de Foot-ball Asociación: Ilustrado. Con las modificaciones aprobadas en 9 de junio de 1923, por la Foot-ball Asociación Inglesa. Vocabulario Inglés-Español y notas médicas* / Recopilado por ____ del Sindicato de Periodistas Deportivos de Barcelona.- Barcelona: Unión Librería de Editores, s.a. (1923, 1ª ed.) [79 p.: il.; 18 cm. / MA].

Hanot, Gabriel: *El fútbol Asociación* / por ____ Capitán del Equipo de Francia.- Madrid: Ediciones Españolas, s.a. (ca. 1923) [64 p.: il.; 15 cm. / MT].

Historial del Campeonato de España, 1902-1923.- Barcelona: s.e., s.a. (1923) [s/p: ilustrado; 8° apaisado / MH].

I. C. [Corbinos, Isidro]: (Los ases del fútbol) *Sancho, el centro medio del equipo Olímpico 1920* / por ____, Gráficos de Colomer y Gaspar.- Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a., (ca. 1923) [16 p.: il.; 20 cm. / FD].

- Mateos, José María: *El fútbol en 1922-1923. Resumen de toda la vida futbolística de esta temporada en España y en el extranjero* / bajo la dirección de____. Bilbao: La Editorial Vizcaína, 1923. [134 p. 21 cm. / AT].
- Miquelarena, Jacinto y Mestre, A.: (Los ases del fútbol). *Belauste, el formidable centro medio del equipo Olímpico* 1920, Bibliografiado por____, Apuntes por____. Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (ca. 1923) [22 p. il.; 20 cm / FD].
- Puig Bacardí, Rafael y Feliu, Eduardo: *Almanaque de Foot-ball, 1923-1924*.- Barcelona: Imp. R. Gilabert, s.a. (1923) [126 p.: il.; 21 cm. / FD].

1924

- A l'opinió deportiva. *L'afer de Lleyda. Relació documentada*.- Lleida, 1924. [43 p.; 8° / OSC].
- Alcántara, Paulino: *Mis memorias y consejos prácticos para el entrenamiento*.- Barcelona: Imp. Garrofe, 1924. [109 p.: il. con fotografías; 19 cm. / FD].
- Alonso Caso, F.: *Fútbol: Asociación y Rugby* (Dibujos de García Cuervo / Fotografías de Alvarado). Madrid: Biblioteca Deportes Calpe, 1924. [111 p.: il. lám. fotográficas y dibujos; 19 cm. / MT].
- Antrax: Los "ASES" Deportivos - Cros.- Barcelona: Ronda Universidad, 11, s.a., (ca. 1924) [24 p. s/n; 1h. poster central; 16 cm. / FD].
- Ashley, Jhon: *El arte del Foot-Ball: "Para llegar a ser un buen jugador"*.- Barcelona: Biblioteca Deportiva, Editorial Gasso, s.a. (ca. 1924) [76 p.: il.; 18 cm. / MT].
- Calvet, Rosendo: (Los ases del fútbol). *Cros, el centro delantero de Catalunya*, descrito por____, Gráficos de Colomé y Rovira.- Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (ca. 1924) [24 p.: il.; 19 cm. / FD].
- Carbó, Daniel: *Historial del F. C. Barcelona, 1899-1924* / per____ (correcuita).- Barcelona: Imp. Costa, 1924. [2 v. de 464 p. y 494 p.: il. con fotografías; 19 cm. / MH].
- Castanys, Valentín: *El país del fútbol*.- Barcelona: Librería Dalmau, s.a. (ca. 1924) [32 p.; il. con dibujos b/n / OL].
- Castro, Manuel de: *La Olimpiada de París*. Vigo: Faro de Vigo, 1924. [93 p. / EL].
- Corbinos, Isidro: (Los ases del fútbol) *Montes, centro delantero de la región de Levante*.- Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (ca. 1924) [FD].
- Deportista, Juan: *La furia española*.- Madrid: Imp. Renacimiento, s.a. (1924) [312 p.: il. 8 lám.; 19 cm. / EL].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - José M.ª Canals y Eugenio Montesinos - Defensas del Real Club Deportivo Español Biografía e interviú* / por____.- Barcelona: Publicaciones Globus, 1924. [31 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Aguirrezabala (Chirri) Biografía e interviú del notabilísimo delantero del Athletic Club de Bilbao, y de los equipos español y Olímpico* / por____ Mosaico de anécdotas del famoso jugador vasco Pichichi.- Barcelona: Publicaciones Globus, 1924. [31 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Antonio Estruch: interesantes aspectos de su vida de jugador desde sus comienzos*.- Barcelona: Publicaciones Globus, s.a. [31 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Greenwell. Lo que ha dicho de su paso por el F. C. Barcelona como jugador y entrenador. Su opinión sobre clubs y equipos.- Anécdotas*.- Barcelona: Publicaciones Globus, s.a. (ca. 1924). [FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Martínez Surroca Interesantes aspectos de su vida de jugador desde sus comienzos en el fútbol. Lo que opina sobre el momento actual futbolístico, tomo III*.- Barcelona: Publicaciones Globus, s.a. (ca. 1924) [32 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Oliveras- Feliu Extremo izquierda y Centro delantero de la "Unió Sportiva de Sans" Biografías e interviús* / por____.- Barcelona: Publicaciones Globus, 1924. [29 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Emilio Sagi-Barba. Su vida íntima y el jugador. Lo que opina del fútbol. El profesionalismo*.- Barcelona: Publicaciones Globus, s.a. (ca. 1924). [31 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Francisco Plattko* / por____, tomo VII.- Barcelona: Publicaciones Globus, 1924. [32 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - José Samitier. Prólogo de Juan Boix, secretario de la F. C. C. F. Opinión sobre Samitier por Mr. Jack Greenwell, famoso entrenador. Interviu por Fontcuberta. Algo sobre el fútbol* / por D. José Samitier.- Barcelona: Publicaciones Globus, 1924. [48 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Manuel Crós* / por ____ tomo VI.- Barcelona: Publicaciones Globus, s.a. (ca. 1924). [32 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Pelaó-Pellicer, Medio-centro y extremo derecha del "Club Deportivo Europa", Biografías e interviú* / por____.- Barcelona: Publicaciones Globus, s.a. (ca. 1924). [31 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Polo - Oscar, Interior y Guardameta representantes del "Celta" y del "R. S. Ovetense. Biografías e interviú* / por____.- Barcelona: Publicaciones Globus, s.a. (ca. 1924). [32 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Fortunato, Mario: *Como debe jugarse al football* / por____ entrenador del Boca Juniors, Editorial Atlántida, Buenos Aires, 1924. [78 p.: il.; 21 cm. / MT].

- Frontana [Álvaro de]: *Paulino Alcántara, el "As" de los chutadores. El caso Barcelona-Alcántara*.- Barcelona: La novela deportiva, s.a. (1924) [63 p.; 16° / FD].
- Maluquer, Alberto: (Los ases del fútbol). *Majardín, el centro delantero del Real Madrid*.- Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (ca. 1924) [FD].
- Manchón Noriega, José: *El Campeonato Nacional y la VII Olimpiada. Prólogo de José María Mateos*.- Santander: Imp. Lit. y Enc. Vda. de Pons, 1924. [139 p.: il.; 16 cm. / MH].
- Mateos, José María: *El fútbol en 1923-1924* / por ____.- Bilbao: La Editorial Vizcaína, 1924. [188 p. 21 cm. / AT].
- Mateos, José María: *Foot-ball. Su reglamento comentado* / por ____.- Bilbao: s.e., 1924. [16 p.; 4° / MA].
- Miquelarena: Los "ASES" Deportivos – Joshé Mari Belauste. *El as "atlético" y uno de los puntales del fútbol nacional*.- Barcelona: Ronda Universidad, 11, s.a. (ca. 1924) [20 p. s/n; 1h. poster central; 16 cm. / FD].
- N. F.: *Las Grandes Figuras del Fútbol – Jack Greenwell* / por ____ *Interesantes aspectos de su vida de "equipier" y de entrenador... Lo que opina sobre el momento actual futbolístico*.- Barcelona: Publicaciones Globus, Imp. M. Mayol, s.a. (1924) [32 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Peris Vargas, Enrique: *Reglamento del juego de foot-ball y aplicación de sus reglas: Nombres de los árbitros colegiados, lista de Clubs federados, campeonatos de España, etc., (Obra declarada de utilidad por el Colegio Catalán de Árbitros)* / por ____, Árbitro Oficial Nacional, Ex campeón de España, Socio de Mérito del FC Barcelona, miembro del Comité del Colegio Catalán de Árbitros.- s.l. [Barcelona], s.e., s.a. (1924) [93 p.: il. ; 17 cm. / MA].
- Pozsonyi, Emerico: *El entrenamiento en el fútbol* / por ____ prólogo por D. Juan Gamper, fundador y presidente honorario del F. C. Barcelona.- Barcelona: s.e., 1924. [54 p.: il.; 17 cm. / MT].
- Trim-Will: *El rey del shoot. Novela de aventuras futbolísticas*.- Barcelona: Ed. Millá, s.a. (ca. 1924) [16° / OL].
- Urrustiochea: Los "ASES" Deportivos - *Canals*.- Barcelona: Ronda Universidad, 11, s.a. (ca. 1924) [20 p. s/n; 1h. poster central; 16 cm. / FD].
- Urrustiochea: Los "ASES" Deportivos - *Pelao*.- Barcelona: Ronda Universidad, 11, s.a. (ca. 1924) [17 p. s/n; 1h. poster central; 16 cm. / FD].
- Urrustiochea: Los "ASES" Deportivos – *René Petit*.- Barcelona: Ronda Universidad, 11, s.a. (ca. 1924) [20 p. s/n; 1h. poster central; 16 cm. / FD].

1925

- Alkalay, Sissy Silvio: *Método práctico para el entrenamiento del foot-ball*.- Barcelona: Lit. Ramón Oliver, s.a. (1925). [71 p.: il.; 21 cm. / FD].
- Arzuaga, Juan de: *Técnica y práctica del Football Asociación*.- Bilbao: Imp. de la Viuda e Hijos de Hernández, 1925. [110 p.: 30 fotograbados b/n; 17 cm. / MT].
- Castanys, Valentí i Roure, Alfons: *El partit del diumenge. Sainet de costums deportives en tres actes*.- Barcelona: Salvador Bonavia, 1925. (2ª ed.) [59 p.: il.; 20 cm. / OL].
- Castanys, Valentí i Roure, Alfons: *El partit del diumenge. Sainet de costums deportives en tres actes*.- Barcelona: Salvador Bonavia, 1925. [18 p.: il.; 27 cm. / OL].
- Guardiola Cardellach, Enrique: *El fútbol en la VIII Olimpiada. El triunfo del Uruguay*.- Barcelona: s.e., 1925. [125 p.: il.; 21 cm. / EL].
- M. S. M.: (Colección varia, núm. 1) *Para ser un buen futbolista. Reglas prácticas. Modo de entrenarse. Reglamento del juego* / por ____.- Barcelona: Ed. Ambos Mundos, s.a. [15 p.; 17 cm. / MT].
- Mateos, José María: *El reglamento del fútbol comentado en preguntas y respuestas* / por ____ Con un apéndice con los calendarios de los campeonatos regionales y de España en 1925-1926. Bilbao: Editorial La Vizcaína, 1925. [92 p.; 15 cm. / MA].
- Silva Rojo, Federico: *La tournne del Real Club Victoria por las Tierras de España*.- Las Palmas: Imp. de J. Martínez, 1925. [EL].
- Tassis, Juan de: *Los campeones de Cataluña y Alcántara. Confidencias del excapitán del F. C. Barcelona*.- Barcelona: Imp. Domingo Garrofé, 1925. [110 p.: il.; 19 cm. / FD].

1926

- Berenguer, August: *Samitier. L'home i el jugador*.- Barcelona: Planas, S. en C., s.a. (1926) [58 p.: il. con fotografías; 20 cm. / FD].
- Cabeza, Miguel (Spectator): *Las leyes del juego del Fútbol asociación (Novísimo Reglamento internacional), con anotaciones, comentarios y explicación de los casos y un apéndice sobre el entrenamiento*.- Barcelona: Ed. Imp. de Eugenio Subirana, 1926 (Prólogo de Ricardo Cabot). [158 p.: il.; 19 cm. / MT].
- Guardiola Cardellach, Enrique: *El problema del profesionalismo*.- Barcelona: s.e., 1926. [40 p.; 16° / EL].
- Historia del fútbol alicantino. Época primera y Segunda. El primer cuarto de siglo. El Lucentum, Recreacion, Bellas Artes y Natación, 1900-1926*.- s.l. [Alicante]: s.e., 1926. [35 p.: il. fot.; 21 cm. / MH].
- Llovera Mas, José: *Reglamento del fútbol asociación*.- Barcelona: Talleres Gráficos de J. Sampere, 1926. [173 p.: il.; 17 cm. / MA].

Romo Dorado, Luis: *El analfabetismo espiritual y el foot-ball*.- Madrid: Librería Internacional de Romo, s.a. (ca. 1926) [29 p.; 23 cm. / EL].

1927

Kings, Abel: *Novela de un guardameta (Caramunchi)*.- Barcelona: Ed. Lux, 1927. [162 p.; 19 cm. / OL].

Real Federación Española de Fútbol: *Anuario 1926-1927*.- Madrid: Real Federación Española de Fútbol, 1927. [AT].

1928

López-Marqués, A.: Biblioteca Deportiva: Los Grandes Futbolistas. Antonio Alcázar -"Extremo izquierda del equipo nacional". *Su biografía y anécdotas* (Revisado por la censura) / por ____.- Barcelona: Ediciones Biblioteca Films, s.a. (ca. 1928) [31p.: il.; 16 cm. / FD].

López-Marqués, A.: *Nuevo reglamento de foot-ball: Manual práctico de un aficionado*.- Barcelona: s.e., 1928. (Citado J. L. Pastor Pradillo, 1995) [MT].

Rosell, Francesc; Pich, Rossend: *Judas futbolista*.- Barcelona: Librería Catalònia, s.a. (ca. 1928) [159 p.; 19 cm. / OL].

VV. AA.: *Llibre d'or del fútbol català*.- Barcelona: Edicions la "Monjoia", 1928. [679 p.: il. con fotografías; 30 cm. / MH].

1929

Deportista, Juan [Fernández Martín, Alberto]: *La vieja furia. Una brillante temporada de fútbol internacional*.- Madrid: Chulilla y Ángel, 1929. [40 p.: il.; 19 cm. / EL].

Federació Catalana de Futbol Associació: *Cicle de conferencies* / per en Josep Mª de Segarra, Doctor J. Tarruella, en J. Fernández Prida, en Manuel de la Sota.- Barcelona: Sabadell y C.^a, S. en C., s.a. (ca. 1929) [64 p. 21 cm. / OL].

Guardiola Cardellach, E.: *Els colors del club. Novel·la de costums esportius*.- Barcelona: Publicacions Mundial, 1929. [208 p.; 19 cm. / OL].

Mateos, José María: *De Amberes a Montevideo*.- Bilbao: Editorial la Vizcaína, 1929. [112 p.; 8º mayor / EL].

1930

González Pérez, J.: *Historia del fútbol en Huelva y su provincia*.- Huelva: Imp. Jiménez, 1930. [VII-126 p.: il.; 17 cm. / MH].

Sopena (Ed.): *Aventuras de Machucho y Pilongo*.- Barcelona: Editor Ramón Sopena, s.a. (ca. 1930) [16 p.: il.; 19 cm. / OL].

Soto Barrera, Joaquín: *Historia del fútbol en España*.- Madrid: Compañía Ibero-americana de Publicaciones, 1930. [54 p.: il. con fotografías; 18 cm. / MH].

1931

Méndez Domínguez, Luis: *Los diablos rojos*.- Madrid: Prensa Española, 1931. [232 p.: il.; 17 cm. / EL].

Ojeda, Eliseo: *Génesis y desarrollo del fútbol en Gran Canaria*.- Madrid: Talleres Voluntad, 1931. [81 p.; 21 cm. / MH].

Zamora, Ricardo: *Recuerdos de mi vida. Diez años defendiendo la meta española*.- Madrid: Prensa Española, 1931. [306 p.: il.; 17 cm. / FD].

Zunzunegui, Juan Antonio de: *Chiripi (historia bufó-sentimental de un jugador de foot-ball)*.- Madrid: Compañía General de Artes Gráficas, 1931. [325 p.; 19 cm. / OL].

1932

Papel de fumar Gol: *Reglamento de foot-ball Asociation*.- s.l.: s.e., s.a. (ca. 1932) [36 p.; 10,5 x 6,5 cm. / R].

Sopena (Ed.): (Biblioteca infantil) *El "Goal" de la Victoria*.- Barcelona: Ed. Ramón Sopena, s.a. (ca. 1932) [32 p.: il.; 16 cm. / OL].

Sota, Alejandro de la: *Divagaciones que nos trae el foot-ball*.- Bilbao: Editorial Vasca, 1932. [XX-299 p.; 19 cm. / EL].

1934

Arias Cardona: *Guía futbolística autorizada por los respectivos clubs. Contiene el reglamento del juego del fútbol. Campos neutrales para desempates de todos los clubs de fútbol de primera categoría de toda España e Islas. Historial de los mismos y fotos individuales de los equipiers de cada club. Temporada 1934-35*. s.l.: s.e., s.a., (1934) [80 p.: il.; 16 cm. apaisado / GF].

1935

Castro, Manuel de (Handicap): *Las gestas españolas en la Olimpiada de Amberes*.- Vigo [Ed. del autor], 1935. [66 p.: il.; 11 cm. / EL]

Federación Española de Fútbol: *Anuario 1936*.- Madrid: Federación Española de Fútbol, 1935. [AT].

1936

Federación Española de Fútbol: *Anuario 1936*.- Madrid: Federación Española de Fútbol, 1936. [AT].

Moragas Ramírez, Emili y Suriol Torra, Josep: *Tres mil quinientos casos de traumatismo de fútbol. Registro estadístico de los mismos con clasificación de lesiones y su distribución anatómica-topográfica y deportiva*.- Barcelona: s.e., 1936. [48 p.; 24 cm. / OMD].

Sánchez, Fermín (Pepe Montaña): *Cómo se hace un árbitro*.- Santander: s.e., 1936. [96 p. 19 cm. / MA].

As a conclusion

In recent years in Spain, a great interest in the history of football has been awoken and, currently, this is the sport that generates the most studies. All this documentation, with the available technological resources, can be easily storable, identifiable and retrievable. Furthermore, this has an inestimable value for historians, documentalists or philologists and allows for the retrieval of the first printed sources of information related to football in Spain, which give testimonial data about the origin, institutionalization and social impact of this sport.

In this contribution, we have exposed the first football literature published in Spain; a technical-advertising literature that emerged in the cultural context of modernism, with the doctrinal support of the regenerationist movement in the early 20th century.

The technical literature related to football had a late incorporation. The first published technical manuals had a simplistic nature and practically covered the description of the game and the regulations. It can be stated that the first works filled an advertising role. However, the monographs about football were the main sporting works in the first third of the 20th century. The success of these monographs covered the majority of the bibliography about sports in the twenties. Unquestionably, this was the manifestation of the relevance and the popular success that football acquired as a mass spectacle at that time.

The first books related to football served not only to promote the game and to form the practical and technical development of the game among amateurs, but in addition, they served to entertain, reflect and educate in the emerging values of sports.

The lack of high-quality technical literature was criticised, as well as the weak publishing production that was practically focused on Barcelona and the professionals of the sport journalism. The territorial leadership of Catalonia and the powerful publishing and journalistic industry of Barcelona were some of the main contributions to the bibliography of football. Although the limited specialised bibliography was criticised due to its technical simplicity, it contributed to the sporting development of amateurs and professionals.

Football produced the most important bibliography of the sporting movement of the first third of the 20th century. Nowadays these publications have an inestimable documental value and are essential

A manera de conclusió

En aquests últims anys a Espanya s'ha despertat un gran interès per la història del futbol i en l'actualitat és l'esport que més estudis genera. Tota aquesta documentació, amb els mitjans tecnològics disponibles, pot ser fàcilment emmagatzemable, identificable i recuperable. Així mateix, aquest fet té un inestimable valor per als historiadors, documentalistes o filòlegs i fa possible la recuperació de les primeres fonts d'informació impeses entorn del futbol a Espanya, que concedeixen dades testimonials entorn de l'origen, la institucionalització i la repercussió social d'aquest esport.

En aquesta aportació hem posat al descobert la primera bibliografia futbolística apareguda a Espanya: una literatura tecnicopropagandística que va sorgir en el context cultural del Modernisme, amb el suport doctrinal del moviment regeneracionista del principi del segle xx.

La literatura tècnica entorn del futbol va tenir una manifestació tardana. Els primers manuals tècnics publicats van tenir un caràcter simplista i pràcticament cobrien la descripció del joc i la reglamentació. Pot afirmar-se que aquestes primeres obres van complir una funció propagandística. No obstant això, les monografies entorn del futbol van ser les obres esportives majoritàries del primer terç del segle xx. L'èxit d'aquestes monografies va acaparar la major part de la bibliografia esportiva dels anys vint. Sens dubte va ser el reflex del protagonisme i de l'èxit popular que va adquirir el futbol com a espectacle de masses en aquests anys.

Els primers llibres entorn del futbol van servir per fomentar i formar el desenvolupament pràctic i tècnic del joc entre els aficionats, però, a més a més, van servir per entretenir, per reflexionar i per educar en els emergents valors de l'esport.

La falta d'una literatura tècnica de qualitat va ser criticada, així com també la feble producció editorial, que pràcticament es va concentrar a Barcelona i en els professionals del periodisme esportiu. El lideratge territorial de Catalunya i la poderosa impremta editorial i periodística de Barcelona va ser una de les principals aportacions a la bibliografia esportiva del futbol. L'escassa bibliografia especialitzada, encara que criticada per la seva simplicitat tècnica, va coadjuvar al desenvolupament esportiu de l'aficionat i dels professionals.

El futbol va generar la bibliografia més important del moviment esportiu del primer terç del segle xx. Avui aquestes publicacions tenen un inestimable valor documental i són indispensables per conèixer, interpretar

for knowing, interpreting and (re)constructing the history of Spanish football. However, our limitations are derived from the limited early studies, practically inexistent, but it is satisfactory for us to initiate this task that must be continued in the future, with more dedication, researchers and institutional support.

With this repertoire we believe we have taken a step towards the (re)construction of a historical bibliographic space of our culture and the national sporting heritage. This contribution must be the piece of a mosaic that allows for the completion of a documental and scientific database of historical works, which are susceptible to the considered sciences of physical activity and sports. The location, acquisition, classification, preservation and access to these works will allow for the opening of new horizons in multidisciplinary and interdisciplinary studies in the near future, beyond the initial preliminary works of the information and documental sciences.

We are aware that in the study we have presented, not all of the printed bibliography related to football in Spain cannot be found, and thus we will continue in search of new documents so that in the future we can show a more complete bibliographic repertoire of football in the first third of the 20th century.

Conflict of interest

The authors declare that they have no conflict of interest to declare.

References / Referències

- Alfaro, H. G. (2011). Hacia la recuperación de la Historia en Bibliotecología y Documentación. *Documentación de las Ciencias de la Información*, 34, 167-176.
- Aquesolo, J. (2000). Apuntes para una historia de la documentación deportiva. *Revista General de Información y Documentación*, 10(1), 31-67.
- Ayuso, M. D. (1999). Revisión interdisciplinar de la bibliografía y fuentes de información en los umbrales del siglo XXI. *Revista General de Información y Documentación*, 9(1), 203-215.
- Balius, R. (1982). Josep Elías i Juncosa. *Apunts d'Educació Física i Medicina Esportiva*, 19(75), 209-216.
- Balius, R. (1998). La biblioteca "Los sports". *Apunts. Educació Física i Esports* (52), 109-113.
- Berasategui, M. L. (2008). Fonts bibliogràfiques per a l'estudi de l'educació física i l'esport a Catalunya (1856-1975). *Temps d'Educació*, 35, 169-196.
- Blanco, R. (1927). *Bibliografía general de la educación física*. Madrid: Hernando.
- Castro, J. (2012). *Orígenes del fútbol sevillano. La olvidada memoria británica*. Madrid: Punto Rojo Libros.
- Corbinos, I. (22 de gener de 1919). España ¿ingresarà en la futura Sociedad de naciones deportivas? *El Sport*, 159, 3-4.

i (re)construir la història del futbol espanyol. No obstant això, les nostres limitacions parteixen dels escassos estudis precedents, pràcticament inexistents, i ens satisfà poder iniciar aquesta tasca, que necessàriament han de continuar en el futur, amb més dedicació, investigadors amb suport institucional.

Amb aquest repertori creiem haver donat un pas cap a la (re)construcció d'un espai bibliogràfic històric de la nostra cultura i del patrimoni esportiu nacional. De si mateixa, aquesta aportació ha de ser la peça d'un mosaic que permeti completar una base de dades documentals i científica entorn de les obres històriques susceptibles de les considerades ciències de l'activitat física i l'esport. La localització, adquisició, catalogació, conservació i l'accés a aquestes obres ha de permetre, en un futur no llunyà, obrir nous horitzons d'estudi multidisciplinari i interdisciplinari, més enllà del recorregut iniciat des de les ciències de la informació i la documentació.

Coneixedors que en l'estudi que hem presentat no es troba tota la bibliografia entorn del futbol impresa a Espanya, seguirem en la recerca de nous documents perquè en un futur puguem mostrar un repertori bibliogràfic més complet del futbol en el primer terç del segle xx.

Conflicte d'interessos

Els autors declaren que no tenen cap conflicte d'interessos.

- Deportista, J. [Alberto Martín Fernández] (1924). *La furia española*. Madrid: Imp. Renacimiento.
- Díaz, J. (2000). Los nacionalistas van al fútbol. Deporte, ideología y periodismo en los años 20 y 30. *ZER Revista de Estudios de Comunicación* (9), 357-394.
- Díez, I. C. (2000). Las bio-bibliografías: estado actual y metodología. *Cuadernos de Documentación Multimedia* (10), 67-77.
- Eliás, R. (1992). *Josép Elías i Juncosa "Corredisses", un precursor de l'olimpisme català*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència, Secretaria General de l'Esport.
- García-Castell, J. (1968). *Història del futbol català*. Barcelona: Aymà.
- Handicap (1924). Bibliografía deportiva. La Olimpiada de París, el último libro de Handicap. *Aire Libre*, 54, 2.
- Irueta-Goyena, P. (1996). Recursos documentales en educación física y deportes. *Revista General de Información y Documentación*, 6(1), 195-220.
- Kuntz, A. R. (25 de desembre de 1919). Hace falta moverse. *Madrid-Sport*, 169, 3-4.
- Lagardera, F. (1992). De la aristócrata gimnástica al deporte de masas: un siglo de deporte en España. *Sistema*, 110-111, 9-36.
- Llaverías, A. (1935). *Catálogo de la Biblioteca del Gimnasio de Colón*. Barcelona: Anticuaria de Antonio Palau Dulcet.

- Martialay, F. (2001). *¡Amberes! Allí nació la furia española*. Madrid: Real Federación Española de Fútbol.
- Menéndez, M. (1876). De Re Bibliographica. *Revista Europea*, 8(125), 65-73.
- Museo Pedagógico Nacional (1915). *Bibliografía y material de enseñanza. Educación física e higiene escolar*. Madrid: R. Rojas.
- Negrete, C. (1924). La literatura y los deportes. *Madrid-Sport*, 43, 2-3.
- Pastor, J. L. (1995). *La educación física en España: fuentes y bibliografía básicas*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá.
- Pastor, J. L. (2003). Gimnástica. De la inopia conceptual a la utopía metodológica. Madrid: Librerías Deportivas Esteban Sanz.
- Pastor, J. L. (2008). El fons bibliogràfic i documental relacionat amb l'activitat física i esportiva a Espanya. *Apunts. Educació Física i Esports* (94), 14-22.
- Pedraza, J. (2002). El libro antiguo en la red o El contacto de los extremos. *Scire*, 8(2), 71-90.
- Poch, A. (2005). L'esport en l'obra de Francesc Trabal: entre la denuncia y la modernitat. *Arraona*, 29, 60-69.
- Pujadas, X. (coord.) (2011). *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España (1870-2010)*. Madrid: Alianza Editorial.
- Pujadas, X., & Santacana, C. (1997). *L'esport és notícia. Història de la premsa esportiva a Catalunya (1880-1992)*. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya.
- Pujadas, X., & Santacana, C. (2001). La mercantilización del ocio deportivo en España. El caso del fútbol (1900-1928). *Historia Social*, 47, 147-168.
- Pujadas, X., & Santacana, C. (2012). Prensa, deporte y cultura de masas. El papel del periodismo especializado en la expansión social del deporte en Cataluña hasta la guerra civil (1890-1936). *Historia y Comunicación Social*, 17, 139-155.
- Punzano, V. (1991). Pensamiento bibliográfico de Menéndez Pelayo. *Anales de Literatura Española*, 7, 147-164.
- Reparaz, F. (15 de desembre de 1919). Olimpismo. *Heraldo Deportivo*, 165, 472-473.
- Ribes, B. (Ed.) (1928). *Llibre d'or del fútbol català*. Barcelona: Edicions la "Monjoia".
- Ricco, A., & Nomdedeu-Rull, A. (2012). El léxico del fútbol en la poesía: Alberti, Hernández, Benedetti. *Didáctica. Lengua y Literatura*, 24, 295-314.
- Rivero, A. (2003). *Deporte y modernización: La actividad física como elemento de transformación social y cultural en España, 1910-1936*. Madrid: Comunidad de Madrid. Consejería de Cultura y Deportes. Dirección General de Deportes.
- Senén, J. (25 de gener de 1923). La "Furia Española", vencida por la "selección Guipuzcoana". *Madrid-Sport*, 330, 3.
- Sintes (1933). *Índice bibliográfico*. Barcelona: Librería Sintes.
- Torrebadella-Flix, X., & Nomdedeu-Rull, A. (2013). Foot-ball, futbol, balompié... Los inicios de la adaptación del vocabulario deportivo de origen anglosajón. *RICYDE. Revista Internacional de Ciencias del Deporte*, 31, 5-22. doi:10.5232/ricyde2013.03101
- Torrebadella, X. (2000). Aproximació a una història de l'activitat física i l'esport mitjançant l'anàlisi de les fonts bibliogràfiques (1800-1939). *Apunts. Educación Física y Deportes* (59), 11-20.
- Torrebadella, X. (2009). *Contribución a la historia de la educación física en España. Estudio bio-bibliográfico en torno a la educación física y el deporte (1800-1939)* (Tesi doctoral no publicada). Lleida: Universitat de Lleida, Departament d'Història de l'Art i Història Social.
- Torrebadella, X. (2011). *Repertorio bibliográfico inédito de la educación física y el deporte en España (1800-1939)*. Madrid: Fundación Universitaria Española.
- Torrebadella, X. (2012a). El deporte contra la educación física. Un siglo de discusión pedagógica y doctrinal en la educación contemporánea. *Movimiento humano* (4), 73-98.
- Torrebadella, X. (2012b). El fútbol en Lleida. De los orígenes a la consolidación del fútbol comarcal (1910-1936), *Cuadernos de Fútbol (CIHEFE)*, juny, setembre i octubre, 33, 35 y 36. Recuperat de <http://www.cihefe.es/cuadernosdefutbol/author/xavier-torrebadella/>
- Torrebadella, X. (2012c). Orígenes del fútbol en Barcelona (1892-1903). *RICYDE. Revista Internacional de Ciencias del Deporte*, 8(27), 80-102. doi:10.5232/ricyde2012.02706
- Torrebadella, X. (2013). L'Acadèmia d'Educació Física de Catalunya. Un intent per legitimar un espai institucional i doctrinal de l'educació física en la II República. *Apunts. Educación Física i Esports* (114), 23-35. doi:10.5672/apunts.2014-0983.cat.(2013/4).114.02
- Torrebadella, X., & Olivera, J. (2012). Las cien obras clave del repertorio bibliográfico español de la educación física y el deporte en su proceso de legitimación e institucionalización (1807-1938). *Revista General de Información y Documentación*, 22, 119-168.

Cultura de resistència: un estudi antropològic

Stamina Culture: an Anthropological Study

ROBERTO CACHÁN CRUZ

IES Fray Diego Tadeo
Ciudad Rodrigo (Salamanca - Espanya)

Autor per a la correspondència

Roberto Cachán Cruz
rocacruz@hotmail.com

Resum

El camí cap a la comprensió del fet esportiu en la societat actual possiblement és la incorporació, avui més que mai, de reflexions humanístiques que aportin arguments explicatius i interpretatius sobre aquest fenomen. En aquesta línia s'ubica aquest assaig, en el qual es pretén establir alguns dels fonaments de l'esport de gran exigència física des de la perspectiva de l'antropologia social i cultural. A partir d'una visió de l'esport contemporani com a fet social total, i mitjançant una metodologia qualitativa (observació i entrevista oberta), analítica i d'investigació documental, les conclusions autoritzen la inclusió d'aquests esports emergents com una filosofia de vida en el seu sentit més existencial.

Paraules clau: sacrifici, esforç, esport, antropologia

Abstract

Stamina Culture: an Anthropological Study

The way to understand sport in today's society possibly lies in increasingly building in humanistic approaches that provide explanatory and interpretive arguments about the phenomenon. This paper forms part of this line of research and is designed to lay down some of the basics of physically demanding sport from the perspective of social and cultural anthropology. Rooted in a vision of contemporary sport as a complete social fact and using a qualitative (observation and open interviews), analytical and documentary research methodology, its findings allow the inclusion of these emerging sports as a philosophy of life in its most existential sense.

Keywords: sacrifice, effort, sport, anthropology

Introducció

Aquest assaig està guiat pel concepte de sacrifici i es du a terme des d'una dimensió social i cultural amb una especial referència a les concepcions que l'esport d'enorme exigència física està tenint en la societat actual. Les seves distintes modalitats (marató, curses d'ultrafons, cims de vuit mil) es poden definir com a esports “de sacrifici” pel fet de suportar dolor físic i psíquic i creixen de manera imparable.

L'antropòleg actual és conscient que l'esport és una metàfora de la societat i per tant s'ha d'aprofundir en els desitjos més personals i inconscients dels practicants, i i cal replantejar les relacions entre els esportistes i les seves motivacions i sotmetre així a anàlisi els models esportius alternatius.

Partirem del concepte teòric d'eficàcia social gràcies a la capacitat del ritual d'inculcar sentit (Segalen, 2005, pàg. 31) i de l'esport com a procés ritual que

reprodueix la societat (Sánchez Martín, 1991), i entenrem llavors l'esport com a manera de ser i d'actuar, vincle entre l'estructura social i l'estructura mental, que forgen recognoscibles sentiments interiors com a ofrenes, promeses o indulgències. En aquest sentit hem d'apuntar que els sacrificis físics en l'esport contemporani semblen ser projeccions, representacions i valors del que el cos i la ment han adquirit en la nostra societat.

Al costat de la metàfora del títol d'aquest article, el paper aquí atorgat al ritual és també el de ser una manifestació religiosa que no se circumscriu a cap religió pròpiament dita; “en tota societat hi ha creences i pràctiques disperses, individuals o locals, que no estan integrades en cap sistema determinat” (Durkheim, 1996, pàg. 107). Al costat d'això, l'interès que han mostrat les ciències socials per l'estudi de l'esport de sacrifici ha estat més aviat escàs, la qual cosa, entre altres raons,

ha contribuït a mantenir-lo allunyat de la consciència social i cultural.

L'evidència és que sembla que aquestes manifestacions esportives van més enllà dels valors comercials, pedagògics o saludables. A més a més, hem de tenir en compte si el context social pot influir en aquestes pràctiques, ja que, com apunta Olivera Beltrán “amb el canvi de paradigmes, de conceptes i de mentalitat que comporta la postmodernitat, sorgeixen un conjunt de pràctiques corporals en el fil dels nous valors i demandes socials” (Olivera Beltrán, 1995, pàg. 10).

En línia amb aquesta perspectiva, aquest breu assaig considera, des del punt de vista teóricoantropològic, que l'esport construeix una sèrie de comportaments fortament vivenciats incitant a una específica orientació cap al sacrifici en el sentit d'abnegació.

L'esport de sacrifici: tradició versus modernitat

L'esport contemporani sembla estar tornant-se més humanístic en la línia d'Ortega i Gasset (1966), quan es referia a la cultura com la interpretació que l'ésser humà dóna a la vida. Així, l'esport està sol·licitant i oferint noves sensacions en pro d'una realització, seguretat personal i dimensions més humanes.

D'altra banda, l'esport de sacrifici va més enllà de la mateixa competició; en l'afegit esforç de la prova hi ha el desig més personal, comportamental i actitudinal dels participants. Els psicòlegs utilitzen l'expressió d'experiència cim (*peak experience*) o addicció positiva (Bueno, Capdevilla, & Fernández-Castro, 2002). I Brohm ja apuntava, des del materialisme històric, que la lògica del cos és la del rendiment, observant en l'esport i en altres tendències expressives de l'actualitat renovades formes d'alienació. Així, “en l'esport, el mode dominant de les relacions dels individus amb el propi cos és el sadomasoquisme, el plaer en l'esforç dolorós: com més mal fa, més bo” (Brohm, 1975, pàg. 8), i actua llavors en la mesura de *ritus curatius*.

Se sap que per als pelegrinatges catòlics hi ha un cert nombre de regles de santificació prèvia que, abans de partença, fan sortir el pelegrí del món profà i l'agreguen al món sagrat, la qual cosa es manifesta exteriorment en el fet de portar signes especials (amulet, rosari, petxina, etc.) i en la conducta del pelegrí pel que fa a tabús alimentaris (abstinència) i altres tipus de rituals (sexuals, santuaris, ascetisme temporal) (Van Gennep, 2008, pàg. 254).

Huizinga també explicava el caràcter agonal (com a sinònim de competició i sacrifici) de la vida social (Huizinga, 1972, pàg. 97). Complementàriament, i més contemporanis, s'observen estudis d'ultraresistència i d'estil fenomenològic com és el cas d'Hollander i Acebedo (2005) i altres de més divulgatius on es recullen intenses vivències i relats dels participants (Ajram, 2010; Jornet, 2011). I és que cada vegada hi ha més col·lectius que estan cercant la transcendència a través de la música, el silenci, la meditació, els viatges o els esports (Mandianes, 2010, pàg. 23), i a través d'aquestes experiències els seguidors aconseguirien la indulgència.

Al llarg d'aquests últims anys veiem que l'activitat físicoesportiva retorna als orígens, on des de certs aparells ideològics s'està erigint una nova ètica de l'esport: el cos, “un producte social que és l'única manifestació tangible de la ‘persona’, és comunament percebut com l'expressió més natural de la naturalesa més profunda” (Bourdieu, 1988, pàg. 192) al costat de l'esport de sacrifici (culte extrem al cos, grans distàncies i reptes, entrenaments severs, comunió interior i regeneració vital en pelegrinatges, folklores recuperats i tendències alimentàries saludables, ètniques i narcisistes, etnoturisme, etc.).

Les activitats esportives de gran exigència física no són un fenomen nou. Encara que hagi passat per filtres en el sentit de complir funcions com l'oci, la salut o moltes altres, l'esport ha trobat una fidelitat contínua i permanent amb l'esforç. Des del model esportiu-corporal hedonista, natural, narcisista i molts altres, s'ha començat a valorar una pràctica (sacrificial) corporal més profunda, que els antropòlegs anomenen “comportament fòssil” i que té les seves motivacions en els orígens mateixos de l'home (Dien, 1973).

Pel mateix fet de recuperar activitats o mites, el cos i la ment se sotmetien a un reaprenentatge corporal i espiritual, un rumb iniciàtic. L'adopció de processos de repressió, sublimació o regressió (refugiar-se en conductes o actes “primitius”), així com altres rituals d'iniciació (Calderón, 1999), es poden comparar avui amb aquest tipus d'activitats físiques i corporals: escoltar el cos, rituals de sanació, turisme indígena o recuperades proves d'esforç ancestrals.

En aquesta línia, Slavin (2003, pàg. 1) considera que el *walking body* és de fet la base de la “reinterpretació del jo” que duen a terme els pelegrins en el Camí de Sant Jaume. I tota aquesta tornada serveix de fórmula i rememora aquella totalitat primigènia on “el virtuosisme muscular, tribal, nacionalista s'emmarca en espectacles litúrgics gegantins, magnificats pel magma televisiu, i la

seva vinculació al culte, a la salut i a la proesa corporal és òbvia” (Giner, 2003, pàg. 142). Fins i tot en les curses populars i els nous centres d’entrenament es vivifica l’esport d’aquesta manera (*barefoot*: córrer descalç; escoltar el cos; suport mutu; superació sense límits). Entre aquestes activitats s’estan donant a conèixer els esports d’ultrafons, maratons singulars, ascensos sense oxigen a cims, proves llegendàries com els 100 quilòmetres. Aquestes disposicions ens aproximen a una realitat que sembla tenir resposta en determinades poblacions esportives: igual que es van recuperar les termes en sofisticats balnearis i ciutats termals, s’estan recuperant les proeses físiques èpiques. Maffesoli (2000) ja plantejava l’esport com a metàfora del tribalisme.

Allò significatiu d’aquestes pràctiques esportives és que amb aquestes apareixen pretextos d’oblit del món i de llibertat individual. Es mitifica d’alguna manera tot aquest univers esportiu estenent-se de manera imparable una cultura del córrer, revocant la seva particular manera d’afrontar la vida a còpia de fer esport amb uns nivells tremends de sacrifici. Aquesta incitació ens porta al que les ciències socials anomenen eficàcia simbòlica o eficàcia ritual.

L’esport de sacrifici com a nova realitat moral

En els últims anys han sorgit tota una sèrie d’estudis sobre l’esport de sacrifici, que han donat lloc a publicacions importants però des de la fisiologia o la psicologia. A pesar de l’acostament, s’auguren encara fruits majors quan les qüestions se centrin en la visió de l’esport com a origen cultural i de com s’introdueix en les nostres pròpies vides tant en l’àmbit personal com social, i això es procura a través de la investigació social, analitzant emocions, esperances, passions i creences que desperta, incidint en diverses dimensions humanes, i ja no sols corpòries, que els analistes no poden deixar d’analitzar.

Per això, el sacrifici en l’esport el considerem com una de les més importants noves realitats “morals” quant a significació esportiva. Perquè podem afirmar que hi ha un gran nombre d’esportistes que entenen l’esport com a manera de ser, com a manera d’adquirir fites i necessitats personals, i que tenen, en conseqüència, necessitat d’actuar. Es recuperen així valors perduts com el sacrifici i l’entrega. Perquè l’esport ha passat de ser un simple exercici físic saludable o espectacle competitiu a ser un ritual social i lúdic gairebé de compliment obligatori (Antolín, De la Gándara, García, & Martín., 2009).

Perquè podem advertir que l’esforç poc comú d’aquestes proves estimula encara més el procés ritual cobrant força l’espai i el temps, simbolitzats pel gran poder de convocatòria, i que facilita als seus participants una identificació col·lectiva. Amb tot això es pot dir que l’esport de sacrifici ha modelat un comportament reflectint el coneixement del que vam ser, d’allò que som i del que volem ser. L’esport, amb els seus triomfs i derrotes, està contribuint a un procés de “maratonització social”, amb clares referències a una memòria esportiva des de l’òptica de contactar el passat amb el present, com gloriejava Lévi-Strauss (1983, pàg. 219) quan deia que “la funció pròpia del ritual és (...) preservar la continuïtat del que s’ha viscut”. En aquesta tessitura hi ha autors que adverteixen la necessitat de descobrir la pràctica (llegendària) per recórrer grans distàncies com a fet social i cultural (Acuña Delgado, 2004, pàg. 20-24).

Els impulsos ancestrals es fan evidents quan, per exemple, Mc Dougall (2011) analitza la tribu d’indis tarahumares que són capaços de córrer implicant ment, cos i esforç, connectant amb el caràcter liminar, transcendent i penitencial del pelegrinatge o altres activitats d’esforç. Per tot el que s’ha exposat en aquesta anàlisi, es pot argumentar que s’aconsegueixen valors com un canvi actitudinal, l’exalçament d’una cultura d’esforç i un autoreforç com a mecanisme per exercir la reflexivitat sobre el jo, una tasca que Giddens (1995) ja presentava com a característica de la modernitat.

Conclusions

Els esports de sacrifici contribueixen a la dinamització, manteniment i canvi cultural des de dues perspectives: la humanitzadora i la sociocultural. A través de la dimensió social, l’esport de sacrifici es configura com una pràctica celebrada, organitzada i comercialitzada. I tot això fa que es reforci la identitat.

Des de la dimensió humana trobem similituds amb certs valors espirituals, com l’entrega i la redempció, amb la qual cosa es podria dir que al fenomen esportiu s’uneix una projecció contemporània de plenitud, com apuntava Cagigal quan reclamava l’esport com un nou humanisme (1968), i pressuposava també l’esport com una teràpia per a la societat moderna (1966).

L’actitud davant la vida i l’afany per competir (acabar una cursa o baixar d’un temps abans que vèncer els contrincants) es mostren per tot allò que s’ha analitzat com les suposades motivacions més reveladores i que

serveix els esportistes com a precepte de sacrifici, com a filosofia de vida.

Llavors els esportistes són conscients que l'esport de sacrifici té un paper primordial en les seves vides personals. Perquè, a més a més, podem dir que l'esport de sacrifici s'està estenent sobre l'ànim sofrent de la gent, col·lectivitat afectiva que s'identifica amb una solidaritat dels esforços que s'han fet i com a sentiment d'autoculpa (fer esport per fer-se justícia a si mateix, per recuperar males conductes passades), i que constitueixen autèntics al·legats en clau de sacrifici.

En aquest tribut al sacrifici (físic i moral), les pràctiques i vivències analitzades bateguen com a tendències projectives al costat d'altres aspectes vitals, que no són cíniques ni innocents, encara que la problemàtica de la definició de ritual i portar la seva aplicació contemporània al terreny esportiu (altres esports o activitats físiques i en distintes localitats), juntament amb una sistematització del procés metodològic i d'avaluació, són un altre dels arguments que deixa oberta la investigació.

Conflicte d'interessos

L'autor declara que no té cap conflicte d'interessos.

Referències

- Acuña Delgado, A. (2004). La cursa raràhuri com a metàfora de resistència cultural. *Apunts. Educació Física i Esports* (75), 20-24.
- Ajram, J. (2010). *¿Dónde está el límite?* Barcelona: Plataforma.
- Antolín, V., De la Gándara, J. J., García, I., & Martín, A. (2009). Adicción al deporte: ¿moda postmoderna o problema sociosanitario? *Norte de Salud Mental* (34), 15-22.
- Bueno, J., Capdevilla, L., & Fernández-Castro, J. (2002). Sufrimiento competitivo y rendimiento en deportes de resistencia. *Revista de Psicología del Deporte*, 11(2), 209-226.
- Bourdieu, P. (1988). *Cosas dichas*. Barcelona: Gedisa.
- Brohm, J. M. (1975). *Quel Corps?* (1), 7-9.
- Cagigal, J. M. (1966). *Deporte, pedagogía y humanismo*. Madrid: COE.
- Cagigal, J. M. (1968). Educación social deportiva. Un intento. *Citius, Altius, Fortius*, tom X, 165-180.
- Calderón, E. (1999). *Deportes y límite*. Madrid: Anaya.
- Diem, C. (1973). Orígenes rituales. *Citius, Altius, Fortius* (15), 115-127.
- Durkheim, E. (1996). *Clasificaciones primitivas y otros ensayos de antropología positiva*. Madrid: Ariel.
- Giddens, A. (1995). *Modernidad e identidad del yo*. Barcelona: Península.
- Giner, S. (2003). *Carisma y razón. La estructura moral de la sociedad moderna*. Madrid: Alianza.
- Hollander, D. B., & Acebedo, E. O. (2005). Successful English Channel swimming: the peak experience. *The sport psychologist*, 14(1), 1-16.
- Huizinga, J. (1972). *Homo Ludens*. Madrid: Alianza.
- Jornet, K. (2011). *Correr o morir*. Barcelona: Now Books.
- Lévi-Strauss, C. (1983). *La mirada distante*. Barcelona: Argos Vergara.
- MacDougall, C. (2011). *Nacidos para correr: la historia de una tribu oculta, un grupo de superatletas y la mayor carrera de la historia*. Barcelona: Debate.
- Maffesoli, M. (2000). *El tiempo de las tribus*. Barcelona: Icaria.
- Mandianes, M. (19 de febrer de 2010). Año santo compostelano. *El Mundo*, pàg. 31.
- Olivera Beltrán, J. (1995). La crisi de la modernitat i l'adveniment de la posmodernitat: l'esport i les pràctiques físiques alternatives en el temps d'oci actiu. *Apunts. Educació Física i Esports* (41), 10-29.
- Ortega y Gasset, J. (1966). *Obras completas*. Tom II. Madrid: Revista de Occidente.
- Sánchez Martín, R. (1991). L'esport ritualitzat i la seva importància en la formació de la identitat. *Apunts. Educació Física i Esports* (26), 77-82.
- Segalen, M. (2005). *Ritos y rituales contemporáneos*. Madrid: Alianza.
- Slavin, S. (2003). Walking as Spiritual Practice: The Pilgrimage to Santiago de Compostela. *Body and Society*, 9(3), 1-18. doi:10.1177/1357034X030093001
- Van Gennep, A. (2008). *Los ritos de paso*. Madrid: Alianza (Trad.: Juan Aranzadi). *Les rites de passage* (1909).

Tots a la pista: el circ a les classes d'educació física*

Everyone in the Ring: the Circus in Physical Education Classes

TERESA ONTAÑÓN BARRAGÁN

MARCO ANTONIO COELHO BORTOLETO

Facultat d'Educació Física

Universidade Estadual de Campinas (Brasil)

Autora per a la correspondència

Teresa Ontañón Barragán

teonba@gmail.com

Resum

Considerant la significativa introducció del circ en els espais escolar i extraescolar en els últims anys, aquest estudi té com a objectiu presentar dues experiències pedagògiques en què les activitats circenses van guanyar protagonisme com a part del contingut curricular de l'educació física. Per a això, vam visitar les classes d'un col·legi d'educació primària a Brasil i un institut d'educació secundària a Espanya, institucions on aquest contingut forma part del projecte pedagògic des de fa més de cinc anys. Els fets observats revelen que el circ es presenta com un contingut innovador i motivador amb excel·lents acceptació i participació de l'alumnat. D'altra banda, els docents responsables apunten que el circ i l'art d'una manera més àmplia són importants components pedagògics en virtut del seu potencial creatiu i expressiu. A l'últim, la descripció d'aquestes experiències ens permet debatre sobre les modalitats circenses desenvolupades, així com les dificultats afrontades pels docents durant la posada en marxa d'aquest contingut.

Paraules clau: activitats circenses, educació física, circ, currículum escolar

Abstract

Everyone in the Ring: the Circus in Physical Education Classes

Bearing in mind the significant introduction of the circus into school and extracurricular activities over recent years, this study aims to present two educational programmes in which circus activities have gained prominence as part of the Physical Education curriculum. To that end we visited classes in a primary school in Brazil and a secondary school in Spain, where this discipline has been part of the study programme for more than 5 years. The facts observed reveal that the circus is presented as innovative and motivating discipline with excellent student acceptance and participation. Moreover, the teachers in charge notice that the circus and art in a wider sense are important educational components by virtue of their creative and expressive potential. Finally, the description of these experiences enables us to discuss the circus modalities used and the difficulties faced by teachers during the implementation of this discipline.

Keywords: circus activities, physical education, circus, school curriculum

Introducció

Les arts del circ, com jo les entenc, poden oferir oportunitats als professors per estimular els nens a participar en activitats que els ajudin a explorar i apreciar el moviment desenvolupant una actitud positiva envers aquesta nova experiència de moviment (Price, 2012, pàg. 3).¹

Les arts del circ es troben en plena expansió especialment en l'àmbit educatiu, ja que ofereixen un con-

tingut nou i sobretot un nou camí per a l'educació física a l'escola, com suggereixen estudis en diferents països: Gaquière (1992) i Fouchet (2006) a França; Aguado i Fernández (1992) i Invernó (2003) a Espanya; Bortoleto i Machado (2003) i Duprat i Gallardo (2010) a Brasil; Price (2012) a Nova Zelanda; Gómez (2007) a Argentina; Kelber-Bretz (2007) i Blume (2010) a Alemanya, i Leper i Van Maele (2001) a Holanda, entre d'altres. Els

* Investigació parcialment subvencionada pel Consell Nacional de Suport a l'Ensenyament Superior (CAPIS, Brasil) i que forma part del treball complet de tesi de màster disponible en Ontañón, 2012.

¹ Traducció lliure dels autors. Text original: "Circo arts, I contend, can provide opportunities for teachers to engage children in activities that assist them to explore and appreciate movement, developing positive attitudes about the new movement experiences they undertake."

nombrosos estudis dels professionals d'educació física disponibles en la literatura (Ontañón, Bortoleto, & Duprat, 2012) revelen el circ com un contingut ampli que s'ajusta perfectament a la diversitat trobada a les classes i que alhora desperta el sentit lúdic i simbòlic del circ (Fodella, 2000). D'altra banda, les evidències presents en la literatura indiquen que el circ ofereix un important espai per al desplegament de valors, superació dels límits, convivència i creació col·lectiva, tal com afirma Hotier (2003).

L'èxit del circ a l'escola es veu reflectit en els plans d'estudi d'educació física segons investigacions recents (Abrahão, 2011; Bortoleto & Celante, 2011). Aquest panorama fa evident la necessitat d'investigar en aquest camp per poder conèixer de prop les experiències pedagògiques que estan duent a terme diversos professors i institucions.

Considerant els arguments anteriors, el nostre propòsit és debatre com s'està desenvolupant aquesta relació entre el circ i l'educació física a partir de la descripció de dues situacions reals en què es presenten com un mitjà per aconseguir una educació artística, estètica i corporal centrant-se en la creativitat, l'autonomia i la postura crítica de l'alumnat (Invernó, 2004; Bortoleto, 2006).

El camí recorregut

Les experiències pedagògiques descrites en aquesta ocasió van ser estudiades a partir de l'observació directa, sistematitzada i no participativa) de les classes d'educació física i de les trobades amb els professors responsables d'aquestes (Lakatos & Marconi, 1991; Anguera, 1999).

La quantitat de classes analitzades, així com el període de les observacions van ser definides en funció de la planificació anual dels professors responsables i del criteri d'exhaustivitat, és a dir, del moment en què percebíem que les informacions començaven a repetir-se (Gil Flores & Rodríguez, 1996; Anguera, 1999).

Les institucions escolars estudiades van ser l'escola Curumim de Campinas (São Paulo, Brasil) d'educació primària, on vam observar 27 sessions, i l'IES Narcís Monturiol de Figueres (Catalunya, Espanya) d'educació secundària, on vam observar 11 sessions.

L'elecció d'institucions de dos països diferents va ser motivada per la possibilitat de poder observar dos contextos diferents que comparteixen un mateix contingut,

i fem ressaltar que aquesta decisió no pretenia tenir un caràcter comparatiu, sinó més aviat descriptiu, cercant conèixer els elements contextuais i els principis pedagògics en cadascuna de les experiències.

D'altra banda, aquesta selecció es va efectuar també pel fet que ambdós països desenvolupen, des de fa més d'una dècada, propostes que inclouen l'ambient educatiu, el recreatiu o els projectes socials, com revelen els estudis de Brozas (1999) o Comes, García, Mateu i Pomar (2000), en el cas d'Espanya, i Baroni (2006), Duprat i Bortoleto (2007) i Bortoleto, Claro, Pinheiro i Serra (2011), en el cas de Brasil.

Així mateix, es va optar per aquestes escoles perquè, a través d'una consulta de textos especialitzats (Ontañón et al., 2012) vam localitzar relats d'aquestes dues experiències que en destacaven la qualitat desenvolupades en ambdós centres escolars (Invernó, 2003, 2004; Bortoleto 2010; Mateu, 2010). El principal criteri de selecció d'aquestes institucions va ser que havien d'haver ofert el circ com a contingut per un mínim de 3 anys i tenir-lo a més a més com contingut curricular (regular), i ens vam assegurar així que no era una possibilitat desenvolupada de manera esporàdica o irregular.

La pista i l'escola

L'escola Curumim

Entre els mesos d'abril i maig de 2011 vam assistir a les classes d'educació física al col·legi Curumim, a la ciutat de Campinas (São Pau, Brasil), institució privada d'educació primària el projecte pedagògic de la qual es basa en els principis de la pedagogia Freinet i en el qual destaquen la promoció de lliure expressió, l'autonomia i cooperació, principalment. En aquest context, els objectius pedagògics s'orienten al foment de la creativitat i pretenen una educació integral sempre a partir de les idees i interessos dels alumnes.

El professor responsable, Thiago Sales, llicenciat en Educació Física, artista i membre del Grup d'Investigació de l'Art Circense (CIRCUS - UNICAMP), va incorporar les activitats circenses a les seves classes fa cinc anys. Amb les seves pròpies paraules, Thiago ens explica el motiu que el va portar a elegir aquestes activitats com a contingut de les seves classes:

Sempre em va cridar l'atenció la possibilitat de poder treballar amb un contingut que escapés de l'esport, que

tradicionalment és més treballat a les classes, i particularment per ser quelcom del terreny de les arts, de les activitats artisticoexpressives, perquè penso que això crea possibilitats d'aprenentatge que altres pràctiques més utilitzades en l'educació física no tenen. (Traducció lliure dels autors)

La metodologia de les classes cercava optimitzar i ampliar la participació dels alumnes sempre a partir dels conceptes de la pedagogia Freinet; d'aquesta manera, el professorat els organitzava per tallers² (estacions o espais d'aprenentatge) donant a les activitats un sentit més artístic i potser més artesanal (de percepció i elaboració constant i individual). Un format similar al presentat per Coasne (1992).

Al començament de la classe, professorat i alumnat es reunien en cercle per debatre les activitats que farien i per respondre a les possibles preguntes o suggeriments dels alumnes. A continuació es repartien pels tallers (normalment tres) per fer les activitats proposades en petits grups en rotació al llarg de la classe. El professorat romania sempre en un dels tallers, generalment aquell en què la seva presència era més requerida per qüestions de seguretat i fluïdesa de les activitats.

Vam apreciar que aquesta organització funcionava molt bé amb alumnes ja familiaritzats amb la metodologia, que requeria un cert nivell d'autonomia i responsabilitat de part seva. A més a més, un factor important va ser l'excel·lent aprofitament dels materials, espai i temps de pràctica. Només en les activitats de teles i acrobàcia vam observar una espera major, justificada per raons de restricció de material i sobretot per qüestions de seguretat, que feien que el professorat hagués de romandre més pròxim als alumnes en aquestes situacions. En aquest cas el professorat va desenvolupar un conjunt de regles i precaucions per aconseguir la màxima seguretat possible per als seus alumnes, criteris fonamentals per a qualsevol que actuï en aquest àmbit.

Vam percebre, a més a més, que el professorat cercava sovint alternatives per a la fabricació d'elements circenses, especialment dels objectes portàtils (malabars), i oferia la possibilitat de construir un material pedagògic a partir de materials reciclables o de baix cost. Aquesta estratègia no sols l'ajudava en el desen-

volupament de l'activitat, sinó que, com vam poder observar, permetia als alumnes aprendre a construir els seus propis materials i inclòia en l'experiència pedagògica altres aspectes motrius com la creativitat, la sociabilitat o la camaraderia, coincidint amb les indicacions d'Invernó (2003), Duprat i Gallardo (2010) o Bortoleto (2010).

Altres materials més grans, com les teles, van ser adquirits per la mateixa escola al llarg dels anys. Això va ocórrer després que els directors observessin el potencial del contingut que motivava l'interès dels alumnes i que sobretot valoressin l'esforç del professorat per oferir un contingut nou i articulat amb el projecte pedagògic del col·legi. De fet, en tot moment vam poder observar un incondicional suport institucional en les propostes d'aquest professor o professora, ja que el projecte pedagògic que Thiago desenvolupava encaixava a la perfecció en els objectius i principis de la pedagogia Freinet, com hem dit, fent de les activitats circenses un potent mitjà per al desplegament de les competències artístiques, expressives i comunicatives (Fouchet, 2006; Mateu & Bortoleto, 2011; Price, 2012).

El currículum es va elaborar considerant l'edat dels alumnes així com l'experiència prèvia d'aquests. Vam veure un professor preocupat per oferir exercicis amb una dificultat adequada als seus alumnes, jocs introductoris a les diferents modalitats circenses (Bortoleto, 2006), deixant que els alumnes exploressin i experimentessin amb el material, com també defensaven Invernó (2003) i Duprat i Gallardo (2010). L'objectiu pedagògic principal del professor era poder oferir un ampli repertori d'activitats circenses amb la intenció d'ampliar gradualment les experiències dels alumnes sobre aquest llenguatge artístic, així com permetre que aquests gaudissin de les classes.

Val la pena recalcar que les activitats proposades no estaven restringides a la mera pràctica o a la reproducció de tècniques circenses, sinó que eren discutides i contextualitzades constantment, de manera que permetien el contacte directe dels alumnes amb artistes circenses i feien possible una comprensió dilatada dels aspectes estètics, ètics, històrics i per descomptat tècnics del circ, com defensaven Vendruscolo (2009), Duprat i Gallardo (2010) i Bortoleto (2011).

Amb referència als continguts tractats, durant les classes vam registrar les modalitats següents: xanques,

² Anomenats pel professor "atelier", terme utilitzat en la pedagogia Freinet perquè hi ha una referència i simbolisme directes amb l'àmbit artístic

Espectacle de teles fet a l'escola

rola-bola, acrobàcia individual, teles, plat xinès / barret d'equilibri i cèrcols (malabars). Tenim així una elecció de modalitats aèries, d'equilibri, acrobàtiques i de manipulació d'objectes (malabars), una varietat també emparada per Duprat i Bortoleto (2007).

A partir de les reaccions dels alumnes, vam poder percebre que unes activitats eren més adequades que d'altres depenent de l'edat d'aquests. Vam notar que la pràctica de xanques, malabars i acrobàcia de sòl presentava millors resultats a partir de la tercera sèrie (equivalent a 3r de primària), ja que alumnes més petits experimentaven algunes dificultats, especialment quant a pes i grandària del material i al control motriu, aspectes ja discutits en el treball de Bortoleto i Machado (2003) i Comes et al. (2000) en el cas dels malabars.

Les teles, única experiència en l'àmbit de les modalitats aèries, va ser la gran estrella de les pràctiques proposades. Tots els alumnes participaven amb entusiasme, ja que tenien l'oportunitat de provar una activitat poc comuna o totalment nova per a molts d'ells. Vam observar, a més a més, que en la pràctica de les teles

els nois experimentaven més dificultat per fer els exercicis proposats que les noies. Reflexionant sobre això al costat del professor, vam percebre que els nois intentaven pujar les teles únicament amb la força dels braços, sense usar les cames; una tècnica poc eficient. D'altra banda, les noies, conscients o amb la intuïció que no serien capaces de pujar només amb la força dels braços, cercaven una manera més eficaç d'ascens, usant també les cames, desenvolupant una tècnica més eficient que la dels nois i demostrant satisfacció en fer amb èxit els exercicis proposats.

Volem destacar el plaer demostrat pels alumnes en practicar aquestes activitats; constantment els vèiem molt entusiasmats indagant sobre les activitats que practicarien en les pròximes classes, igual que en l'experiència relatada per Takamori, Bortoleto, Liporini, Dinyin i Di Cavallotti (2010), condició que entenem que és extremament favorable per a qualsevol proposta pedagògica.

Encara que la major part del temps vam veure actituds cooperatives i bones relacions, també vam observar algunes situacions en les quals els alumnes semblaven desmotivats amb l'activitat, especialment als tallers sense la presència del docent: en aquestes situacions, els alumnes començaven a conversar entre ells i a desentendre's del material i de l'activitat proposada, encara que cal dir que, en el moment en què el professor proposava algun exercici o desafiament diferent, els alumnes tornaven ràpidament a l'activitat i es manifestaven novament contents i participatius. Aquesta reconducció de les activitats, fruit de l'atenció i observació de la resposta dels alumnes pel professor és sens dubte un factor decisiu per a l'efectivitat de la proposta pedagògica.

De qualsevol manera, la participació dels alumnes de manera general va ser percebuda com a molt bona durant totes les sessions observades, sensació corroborada pel discurs del professor durant l'entrevista:

En relació amb la participació, és pràcticament del cent per cent. [...] Veig que els agrada participar, demanen fer teles, plat, etc., i el circ té aquest avantatge, ja que té una gamma d'activitats ben diversa, acaba agradant. Està clar que uns preferiran el rola-bola a les teles, però l'avantatge de treballar amb els tallers és que de vegades podran fer una activitat que els agrada més o menys i de vegades una altra que els agrada molt. Llavors això acaba contribuint a mantenir l'interès viu. (Traducció lliure dels autors)

A l'últim, cal destacar una altra qüestió important, observada en relació amb els alumnes que presentaven algun tipus de discapacitat,³ la integració de la qual amb els altres i amb les activitats proposades va ser òptima. Vam veure com els seus companys ajudaven i col·laboraven amb ells quan era necessari acompanyant-los fins a la classe, ajudant-los a posar-se i treure's les sabatilles, etc. Tots els alumnes, sense excepció, van participar en les activitats conforme a les seves possibilitats. Un exemple que ens va marcar va ser el d'una alumna amb paràlisi cerebral que a causa de les seves restriccions motrius no podia participar en l'activitat de xanques: així i tot, es va quedar al taller de plat xinès tractant de desenvolupar diferents habilitats i jugant amb els altres companys. Al taller de teles, per esmentar un exemple, el professor la va ajudar a pujar per gronxar-se, i un immens somriure va mostrar el plaer que va viure en aquell moment. Veient això, opinem que les activitats circenses es presenten, tant en aquesta experiència com en altres textos trobats (Baroni, 2006; Fouchet, 2006; Invernó, 2003), com una pràctica inclusiva, en la qual és possible garantir la participació de tots els alumnes individualment i col·lectivament. Això és possible gràcies a la dedicació i disposició del professorat i dels companys per trobar solucions i alternatives a fi que la integració sigui completa, com va ocórrer, per exemple, a l'escola José de Calasanz (Belo Horizonte, Brasil), en la qual la professora responsable va fer aquesta integració amb gran efectivitat. En les seves pròpies paraules, "el projecte va donar valor a les classes com un espai orientat a una pràctica corporal en què tots poden participar, independentment de la seva condició" (Nicolielo, 2012, pàg. 3).

Espai on es feien les activitats

noves situacions, així com fomentar el treball en grup, potenciant les capacitats dels alumnes en igualtat de condicions i fomentant la integració de l'alumnat (Invernó, 2004).

El professor responsable de les classes, Josep Invernó, és doctor en Educació Física i autor de diverses publicacions en relació amb el circ en l'educació física. Segons ens va informar, va començar a treballar amb aquest contingut a l'institut fa quinze anys amb classes senzilles i eventuais. Així, davant els resultats positius, va optar per augmentar el repertori d'activitats any rere any, cercant cursos de formació específica en diferents modalitats circenses i, gradualment, convertint el coneixement adquirit durant la seva formació continuada en un contingut educatiu.

Els objectius educatius estaven ben clars i eren conseqüents amb el projecte pedagògic de l'institut, tal com revelen les paraules del professor:

Per a mi, és un plat perfecte. [...] Hi ha una millora de tots els alumnes en els àmbits motriu, cognitiu, social i emocional. La repercussió del circ en l'educació física és real. Penso que en altres llocs pot ser fins i tot una activitat alternativa, però no aquí, on va passar a ser una pràctica normalitzada. I, bé, m'agradaria pensar que d'aquí a cinc anys el circ serà un contingut normalitzat en l'àrea, ni per a millor ni per a pitjor, simplement un contingut diferent de l'esport tradicional, que també és necessari. Però cal saber que l'educació física és més rica que tot això.

L'IES Narcís Monturiol

Continuant amb la nostra investigació, al mes de novembre de 2011 vam presenciar les activitats a l'Institut d'Ensenyament Secundari Narcís Monturiol, situat a la ciutat de Figueres (Catalunya), institució pública que atén alumnes de secundària, batxillerat i cicles formatius.

El projecte pedagògic de l'institut considera l'educació com un procés global que té com a objectiu desenvolupar en els alumnes la capacitat d'adaptar-se i afrontar

³ Hi havia alumnes amb síndrome de Down i autisme, així com altres alumnes amb problemes d'atenció i en algun cas amb problemes motrius i un cert grau de paràlisi. Una experiència similar a la presentada per Nicolielo (2012).

El mètode d'ensenyament emprat es basa en la recerca del creixement de l'alumnat en els àmbits personal, social i cognitiu. El seu discurs va apuntar que el projecte pedagògic estava orientat al foment de la cooperació i al desenvolupament de l'autonomia de l'alumnat promovent les relacions interpersonals de manera positiva.

Segons ens va explicar Josep, durant els primers anys el circ, com ell prefereix anomenar-lo, apareix de manera introductòria amb elements o modalitats més simples, com malabars i xanques, de manera similar a allò que s'ha relatat a l'escola brasilera per, així, en els anys següents, introduir modalitats més complexes com el monocicle, les teles o el trapezi, entre d'altres.

En l'actualitat, el circ està present en tots els anys de secundària, convertint l'educació física en una formació continuada sobre el tema. Segurament aquest és un dels motius de les destacades competències percebudes en els alumnes, el resultat dels quals es converteix en espectacle, com veurem més endavant.

En relació amb el procés educatiu, al principi del curs, els alumnes segueixen una metodologia fonamentada en la lliure exploració, jugant i experimentant amb les diferents modalitats. En un segon moment, el professor fa un descobriment guiat (o mitjançat) oferint algunes idees i consells als alumnes. Finalment, un vegada que aquests coneixen les habilitats bàsiques de cada modalitat, permet que practiquin lliurement segons les seves preferències, com revela el seu propi discurs:⁴

[...] i a partir d'aquí són ells mateixos que van creant desafiaments i petits objectius mitjançant l'ús de les figures,⁵ també per respectar el temps de maduració de cada un. Jo intento no controlar el procés d'ensenyament-aprenentatge, que siguin ells mateixos els que es controlin. Per a mi, aquesta metodologia consisteix a crear reptes i objectius, perquè si el professor planteja objectius i reptes però els alumnes no volen arribar-hi crec que no servirà de res. "La bola" ha d'estar amb els alumnes i ells han de voler aprendre.

De manera sintètica, les activitats exercides durant les observacions van incloure modalitats de manipulació d'objectes (malabars amb pilotes, diàbolo, pilotes de rebot, plat d'equilibri, etc.), modalitats aèries, incloses teles, trapezi, dansa aèria i dansa vertical,⁶ i equilibri sobre objectes, on destaquen les xanques, el monocicle i la bola d'equilibri. Tot un ampli ventall de possibilitats, a les quals els alumnes poden accedir i trobar les que més els agradin.

Durant el període que vam assistir a les classes, vam percebre que es mantenia sempre la mateixa estructura, és a dir, els alumnes practicaven lliurement, individualment o col·lectivament en les activitats, demanant ajuda al professor quan necessitaven alguna orientació i, a partir de les recomanacions donades, canviaven de modalitat cada cert temps, encara que es percebia clarament que la majoria tenia preferència per alguna activitat, a la qual dedicava més temps. Això significa que el temps educatiu era flexible i utilitzat de manera singular segons les motivacions dels alumnes.

Era evident que aquest sistema de treball formava part de la dinàmica de l'escola, la qual cosa permetia, per exemple, que el professor es quedés, en moltes classes, observant les activitats, intervenint només quan creia que era necessari, especialment en la pràctica de les teles i el trapezi per motius de seguretat. Una "autonomia" fonamental dins el model pedagògic emprat.

Vam percebre també que aquest sistema afavoreix el bon aprofitament de la classe. De fet, vam observar que els alumnes participaven al llarg de tota la classe sense ser pressionats. D'altra banda, el *feedback* del professor era més subtil i esporàdic, en general de manera individual. Aquesta dinàmica no ens va semblar negativa, tot al contrari, ja que els mateixos alumnes s'ajudaven en les diferents activitats ensenyant-se els uns als altres, reflectint de manera optimitzada el model d'ensenyament-aprenentatge cooperatiu defensat per Josep.

En més d'una ocasió vam poder observar com els alumnes més experts compartien coneixements o ensenyaven als alumnes nouvinguts alguna de les

⁴ Estratègia pedagògica que ens recorda la proposta expressada en el llibre *Desarrollo psicológico y educación*, elaborat per Coll, Palacios i Marchesi (2004).

⁵ Hi havia cartells penjats pel pavelló que explicaven diferents exercicis i trucs de diferents modalitats circenses (malabars, teles, trapezi...).

⁶ La dansa aèria és una fusió entre la dansa contemporània i les arts circenses en què la coreografia es fa normalment elevada verticalment respecte al sòl amb auxili de cordes i és necessari l'ús de tècniques i equipaments d'escalada. D'altra banda, la dansa vertical té el mateix format i tècniques utilitzades i es diferencia de l'anterior perquè utilitza una paret o façana com a suport per fer les coreografies i acrobàcies.

modalitats. Fins i tot, en una de les classes vam veure com una alumna ensenyava dansa vertical a una altra companya (d'origen àrab), que no parlava espanyol i que acabava d'arribar a Espanya. Malgrat aquesta limitació d'idioma, per mitjà de gestos i algunes paraules en un anglès poc fluid, ambdues van aconseguir practicar, comunicar-se i fins i tot compartir rialles.

Un altre aspecte rellevant, en relació amb el projecte pedagògic d'aquesta escola, va ser la creació dels espectacles circenses.⁷ Segons ens va relatar Josep, cada dos anys els alumnes més grans voluntàriament participaven en la creació d'un espectacle per tancar l'any escolar. Aquest projecte es basa en la idea que tothom participi igual en un exercici merament cooperatiu i creatiu, fet amb la participació de diferents professors i àrees de l'institut, inclosos també els cicles formatius.

L'elaboració de l'espectacle en la recerca de l'element artístic de les activitats circenses és també una manera de sintetitzar els coneixements tractats a les classes; aquesta acció és també defensada per molts estudiosos sobre el tema, inclosos Fouchet (2006); Duprat i Gallardo (2010) i Takamori et al. (2010). Així, veiem que el context artístic del qual deriven aquestes activitats no ha de ser ignorat, ja que és exactament amb aquest tipus d'experiències que els alumnes entren en contacte amb tot el potencial expressiu, afectiu, emocional i comunicatiu de les arts del circ, com afirmen Pitarch (2000) i Bortoleto (2011).

Durant el període de l'observació a Figueres, també vam tenir l'oportunitat de presenciar una classe una mica diferent: els alumnes de 2n d'ESO, que es mostaven realment interessats en les activitats circenses, juntament amb el professor, van fer una sortida per la ciutat en "cercavila", equipats amb monocicles, xanques, pilotes, maces, cèrcols, etc. Van passar pels principals carrers i places de la ciutat, davant la mirada atenta i curiosa dels veïns, familiars i transeünts que van trobar pel camí.

Va ser emocionant veure els alumnes com mostaven, fora de l'espai escolar, allò que havien après a les classes, amb orgull de si mateixos i molt satisfets; per això considerem que, amb les degudes mesures de seguretat, aquesta activitat pot ser de gran impacte en la

Assaig de l'espectacle DesAstres Tours

formació dels alumnes, ja que té lloc en un espai regit per altres regles (relativament diferents de les de l'espai escolar), promovent l'institut com un espai de generació de coneixement.

Aquesta motivació observada durant la sortida va ser igualment percebuda durant les classes, fet que ens indica que estem davant un contingut motivador i captivador, que quan és administrat adequadament aconsegueix resultats interessantíssims, com també destaquen altres estudis (Duprat & Bortoleto, 2007; Hotier, 2003; Vendruscolo, 2009).

Finalment, vam notar que, malgrat veure una estructura d'aula bastant lliure i poc directiva, els valors educatius sobre els quals el professor discorria durant l'entrevista estaven sempre presents. Després de moltes classes, es van observar pocs conflictes, i quan succeïen eren resolts sense la mediació directa del professor. Així, els alumnes compartien el material i canviaven d'activitat de manera fluida i respectuosa, mostrant una gran cohesió grupal i una integració de tots els alumnes. En aquest sentit, vam observar com l'autoestima dels alumnes es veia afavorida per l'ampli repertori d'activitats que el circ ofereix, en el qual tots acaben trobant almenys una activitat en què poden destacar.

Conclusions

La visita a les dues institucions ens va permetre conèixer de prop aquestes experiències relatades en els

⁷ Malgrat que l'estructura de l'espectacle és senzilla, percebem que els resultats són excepcionals pel que fa a la qualitat, participació i interès dels alumnes, com vam poder observar en el material ofert pel professor responsable. Informació sobre els espectacles o altres dades d'interès poden ser consultades en Invernó (2003) o en la pàgina web <http://www.josepinverno.com>.

Sortida dels alumnes per la ciutat o cercavila durant el festival Circavila celebrat a Figueres el 2012

textos especialitzats (Ontañón et al., 2012), confirmant que es tracta de dos projectes pedagògics sòlids, orientats i d'acord amb els objectius de les seves respectives institucions.

Malgrat fer-se en contextos molt diferents, en ambdós centres vam veure una bona sistematització dels continguts, una implicació incondicional del professorat, una posada en marxa a partir d'inquietuds dels mateixos docents i una proposta que promovia importants canvis en la dinàmica educativa de l'educació física i el circ en les respectives institucions. Ambdues disciplines, a més a més, van aconseguir fer que els coneixements tractats en classe trenquessin amb les fronteres de les escoles i arribessin a les seves famílies i a la seva comunitat. Tot un repte per a l'educació contemporània.

Vam observar que les activitats circenses a l'escola brasilera (Curumim) van començar gràcies, no sols a l'interès del professor, sinó també a la curiositat dels mateixos alumnes. Una actitud promoguda per la pedagogia adoptada per aquesta escola. Aquest projecte comptava amb la presència d'un professor singular, Thiago Sales, implicat en l'art circense i impregnat per aquest com a professor i com a artista, fet que el converteix en un apassionat del circ i de la seva professió, característica "desitjada" en els nostres dies.

Vam percebre que l'objectiu de posar en pràctica les activitats circenses a les classes no era motivat per una voluntat d'adquirir determinades habilitats motrius (encara que això esdevingui sovint), sinó orientat a l'experimentació per mitjà d'elements motivadors i propiciatoris de la creativitat i expressivitat, oferint-se així la possibilitat de fomentar l'autonomia i l'aprenentatge conscient i participatiu de l'alumnat.

D'altra banda, a l'IES Narcís Monturiol, el professor va assenyalar moltes vegades que el seu treball es va elaborar segons un projecte pedagògic orientat a dos objectius principals: el foment de la cooperació i de l'autonomia en l'alumnat. No hi ha dubte que estem davant un projecte estable, arrelat en la institució i en la cultura local fa més de quinze anys i que ens mostra que la regularitat i la continuïtat en l'oferta dels continguts al llarg dels anys escolars rendeix fruits excel·lents dins i fora de l'institut.

En aquest cas, el professor no és artista circense; no obstant això, a partir de les seves ganes d'aprendre més sobre el tema, va cercar d'adquirir nous coneixements per poder adaptar-los a la seva realitat pedagògica. Tot un entusiasta del circ i de l'educació. Aquest esforç va quedar plasmat de manera singular en el seu llibre (Invernó, 2003), avui una referència per al seu institut i per a molts altres a Espanya i l'estranger.

Les activitats circenses, precisament per la diversitat que ofereixen, permeten debatre una sèrie de continguts transversals d'importantíssim valor educatiu, com la camaraderia, el respecte, la cooperació, la tolerància, etc., una possibilitat que va quedar palesa en el discurs d'ambdós professors.

Amb una metodologia i pràctica apropiada, el docent podrà aconseguir que tant els alumnes més hàbils com els menys hàbils puguin assolir els objectius proposats sense cap discriminació, en igualtat de gènere i nivell de desenvolupament tant en les experiències relacionades com en els textos disponibles (Ontañón et al., 2012). A més a més, el gust i interès dels alumnes, apreciats durant aquesta investigació, no poden ser ignorats pels professors que es dediquen a l'ensenyament.

En fi, vam veure dos col·legis, dues realitats, dues propostes singulars i en molts aspectes similars, amb resultats notoris que mereixen atenció i difusió per cercar d'encoratjar altres institucions i professors a conèixer el valor educatiu del circ.

Conflicte d'interessos

Els autors declaren que no tenen cap conflicte d'interessos.

Referències

- Abrahão, S. (2011). *Valoración de las actividades circenses en la formación del profesorado de educación física* (Tesi doctoral no publicada). Universidad de Barcelona, Barcelona.

- Aguado, X., Fernández, A. (1992). *Unidades didácticas para primaria II: Los nuevos juegos de siempre*. Zaragoza: Inde Publicaciones.
- Anguera, T. (Org.) (1999). *Observación en la escuela: aplicaciones*. Barcelona: Ed. de la Universitat de Barcelona.
- Baroni, J.F. (2006) Arte circense: a magia e o encantamento dentro e fora das lonas. Goiânia: *Pensar a prática*, 9(1), 81-99.
- Blume, M. (2010). *Akrobatik mit Kindern und Jugendlichen*. Aachen: Meyer & Meyer Verlag.
- Bortoleto, M. A. C., & Machado, G. A. (2003). Reflexões sobre o Circo e a Educação Física. Santo André: *Corpoconsciência*, 2(12), 36-69.
- Bortoleto, M. A. C. (2006). Circo y Educación Física: los juegos circenses como recurso pedagógico. *Revista Stadium* (195), 5-15.
- Bortoleto, M. A. C. (Org.) (2010). Introdução à pedagogia das atividades circenses (Vol. 2). Jundiaí: Fontoura.
- Bortoleto, M. A. C. (2011). Atividades circenses: notas sobre a pedagogia da educação corporal e estética. *Cadernos de Formação RBCE* (pàg. 43-55).
- Bortoleto, M. A. C., & Celante, A. (2011). O ensino de atividades circenses no curso de Educação Física: experiências na universidade pública e privada. A Pereira et al., *Inovações curriculares: experiências no ensino superior*. Campinas: UNICAMP.
- Bortoleto, M. A. C., Claro, T. S., Pinheiro, P. H. G. G., & Serra, C. S. (2011). As artes circenses nas aulas de Educação Física. En E. Moreira & R. Pereira (Orgs.), *Educação Física Escolar: desafios e propostas 2*. Jundiaí: Ed. Fontoura.
- Brozas, M. (1999). *Fundamentos de las actividades gimnásticas y acrobáticas*. León: Universidad de León.
- Coasne, J. (1992). A la découverte des arts du cirque. *Revue EPS*. (238), 17-19.
- Coll, C. Palacios, J., & Marchesi, A. (2004). *Desarrollo psicológico y educación*. Madrid: Alianza Editorial.
- Comes, M. García, I., Mateu, M., & Pomar, L. (2000). *Fichero juegos malabares*. Barcelona: INDE.
- Duprat, R. M., & Bortoleto M. A. C. (2007). Educação Física Escolar: Pedagogia e didática das atividades circenses. *RBCE*, 28(2), 171-189.
- Duprat, R. M., & Gallardo, J. P. (2010). *Artes Circenses no âmbito escolar*. Ijuí: Unijuí.
- Fodella, P. (2000). Les arts du cirque a l'école: Dossier arts du cirque. *Revue EPS I* (97).
- Fouchet, A. (2006). *Las artes del circo: una aventura pedagógica*. Buenos Aires: Stadium.
- Gaquiere, R. (1992). Les arts du cirque: Jongler a l'école. *Revue EPS I* (58), 28-30.
- Gil Flores, J., & Rodríguez, G. (1996). *Metodología de la investigación cualitativa*. Málaga: Aljibe.
- Gómez, P. (deseembre, 2007). El circo en la escuela como proyecto. Una propuesta significativa para el desarrollo de los contenidos de la Educación Física escolar. *Revista Educación Física y Deportes* (115). Recuperat de <http://www.efdeportes.com/efd115/el-circo-en-la-escuela.htm>
- Hotier, H. (Org.) (2003). *La fonction éducative du cirque*. París: L'Harmattan.
- Invernó, J. (2003). *Circo y Educación Física: otra forma de aprender*. Barcelona: INDE Publicaciones.
- Invernó, J. (2004). El circo en la escuela. *Tandem. Didáctica de la educación física* (16), 72-82.
- Kelber-Bretz, W. (2007). *Kinder machen Zirkus*. Berlin: Meyer & Meyer.
- Lakatos, E., & Marconi, M. (1991). *Metodologia do trabalho científico*. São Paulo: Atlas.
- Leper, R., & Van Maele, I. (2001). *Circus op school: acrobatie, evenwicht en jongleren*. Holanda: ACCO.
- Mateu, M. (2010). Veure i viure el circ. *Zirkolika* (25), 15.
- Mateu, M., & Bortoleto, M. A. C. (2011). La lógica interna y los dominios de acción motriz de las situaciones motrices de expresión (SME). *Revista Emancipação*, 11(1), 129-142.
- Nicolielo, B. (2012). O circo que inclui todos na educação física. *Revista Nova Escola* (249).
- Ontañón, T. (2012). *Atividades Circenses na Educação Física Escolar: Equilíbrios e Desequilíbrios pedagógicos* (Tesi de mestratge). Universidade Estatal de Campinas, Brasil.
- Ontañón, T., Bortoleto, M. A. C., Duprat, R. M. (2012). Educação Física e Atividades Circenses: O estado da arte. *Movimento*, 18(02), 149-168.
- Pitarch, R. (2000). Els jocs malabars: justificació educativa i aplicació didàctica a l'ESO. *Apunts. Educació Física i Esports* (61), 55-61.
- Price, C. (2012). Circus For Schools: Bringing a Circus Arts Dimension to Physical Education. *PHEnex Journal*, 4(1), 1-9.
- Takamori, F. S., Bortoleto, M. A. C., Liporini, M. O. Palmen, M. J. H., & Di Cavallotti, T. (2010). Abrindo as portas para as atividades circenses na educação física escolar: Um relato de experiência. *Pensar a Prática*, 13(1), 1-16.
- Vendruscolo, C. (2009) O circo na escola. Rio Claro: *Motriz*, 15(3), 729-737.

L'efecte de l'edat relativa en la participació en el Pla nacional de tecnificació esportiva i la consecució de grans èxits esportius en piragüisme

The Effect of Relative Age on Participation in the National Sports Training Plan and the Achievement of Sporting Success in Canoeing

MANUEL ISORNA FOLGAR

Universidade de Vigo (Espanya)

RAQUEL VAQUERO CRISTÓBAL

Universidad Católica San Antonio de Murcia (Espanya)

JUAN CARLOS VINUESA GONZÁLEZ

Reial Federació Espanyola de Piragüisme (Espanya)

ANTONIO RIAL BOUBETA

Universidade de Santiago de Compostela (Espanya)

Autor per a la correspondència

Manuel Isorna Folgar

isorna.catoira@uvigo.es

Resum

L'objectiu principal del present treball ha estat identificar, en funció del trimestre de l'any en què s'ha nascut, la proporció de piragüistes d'aigües tranquil·les que formen part del Pla nacional de tecnificació esportiva (PNTD) de la Reial Federació Espanyola de Piragüisme (RFEP) i els que obtenen una medalla en els campionats del món i jocs olímpics. S'ha analitzat el trimestre de l'any en què han nascut els 152 piragüistes de 16 anys que han estat seleccionats per formar part de les concentracions del PNTD de la RFEP entre els anys 2009 i 2011, i els 76 piragüistes espanyols que fins a l'actualitat han obtingut una medalla en els campionats del món i jocs olímpics. Entre els participants del PNTD prevalen els nascuts en el primer trimestre (37,5 %) ($\chi^2 = 18,68$; $p < 0,001$). No obstant això, en analitzar els piragüistes que han estat medallistes en mundials i Jocs Olímpics es troba que el major percentatge ha nascut en el quart trimestre de l'any (35,1 %) ($\chi^2 = 13,756$; $p < 0,05$). Per tant, néixer en el primer trimestre de l'any és un dels factors determinants en l'elecció dels piragüistes per formar part del PNTD, però no en la consecució d'èxits internacionals posteriorment, per la qual cosa haurien de restituir-se els criteris per elegir els piragüistes que s'inclouen en el PNTD tenint en compte factors com l'estat maduratiu del subjecte.

Paraules clau: piragüisme, rendiment, efecte edat relativa, edat cronològica, detecció talents

Abstract

The Effect of Relative Age on Participation in the National Sports Training Plan and the Achievement of Sporting Success in Canoeing

The main purpose of this study was to identify the proportion of flatwater canoeists who form part of the national sports training plan (PNTD) of the Royal Spanish Canoe Federation (RFEP) and those who win a medal at the World Championships and Olympic Games based on the quarter of the year in which they were born. We analysed the quarter of the year in which the 152 canoeists aged 16 who were selected to be part of the PNTD gatherings of the RFEP between 2009 and 2011 and the 76 Spanish canoeists who have to date won a medal at the World Championships and Olympic Games were born. The largest group of PNTD participants were born in the first quarter (37.5%) ($\chi^2 = 18.68$; $p < 0,001$). However, when analysing the canoeists who have been medallists at World Championships and the Olympic Games the greatest percentage is for those born in the fourth quarter of the year (35.1%) ($\chi^2 = 13.756$; $p < 0,05$). Therefore being born in the first quarter of the year is one of the determining factors in selecting canoeists to join the PNTD but not in achieving international successes later on. Hence the criteria for choosing the canoeists to be included in the PNTD should be restored to take into account factors such as the developmental stage of the individual.

Keywords: canoeing, performance, relative age effect, chronological age, talent identification

Introducció

Un dels aspectes més problemàtics en la selecció de talents esportius consisteix en l'elecció de les variables adequades per detectar aquells subjectes que podrien arribar a ser esportistes d'elit. Els esportistes necessiten entre vuit i deu anys de treball estructurat i planificat per poder aconseguir el màxim nivell esportiu (Sans & Frattarola, 1996; Weineck, 1994), amb la qual cosa dur a terme una adequada selecció de talents es fa imprescindible. Ja que l'objectiu de tots aquests programes és intentar orientar els potencials esportistes d'alt nivell cap a l'especialitat i lloc més coincidents amb les seves possibilitats, tenint en compte factors tan determinants i distints com la genètica, el desenvolupament maduratiu (edat biològica), les seves qualitats físiques, tècniques i tàctiques, i les seves característiques psicològiques, cada institució intenta elegir les característiques més convenients i formar els joves talents esportius en funció de la modalitat esportiva a practicar (Consejo Superior de Deportes, 2000).

En aquest procés de detecció del talent esportiu encara està vigent l'eterna controvèrsia entre si el talent neix o es fa, i són molts els entrenadores i tècnics que accepten que bàsicament és la naturalesa l'única responsable que sorgeixi un esportista extraordinari. Aquesta creença que el talent esportiu obeeix a la llei del tot o res ha provocat que una gran quantitat de joves amb maduració tardana hagin quedat exclosos del procés esportiu (Lorenzo, 2003; Lorenzo & Sampaio, 2005).

No obstant això, segons Ruiz i Sánchez (1997), “negar la participació de l'herència en el desenvolupament motor i en el rendiment físic seria un error tan greu com acceptar que és l'única raó d'aquests rendiments” (pàg. 236). Per això, en l'actualitat s'assumeix el fenomen de compensació, segons el qual tant el factor genètic com l'ambiental determinen el desenvolupament del futur esportista (Lorenzo, 2003).

En piragüisme, igual que en altres esports individuals, el problema més important rau a decidir quins individus se seleccionen per formar part dels programes de tecnificació i perfeccionament nacionals o autonòmics. Atès que aquesta decisió ha de prendre's en un moment en què els joves esportistes es troben en una fase de creixement, desenvolupament i maduració, i que s'ha demostrat que el procés de creixement i madura-

ció de l'individu no és totalment paral·lel a la seva edat cronològica, s'ha de considerar la diferència que hi ha entre l'edat cronològica i l'edat biològica (Baxter-Jones, 1995; Roemmich & Rogol, 1995).

En funció de la relació entre edat cronològica i biològica, es poden diferenciar tres grups (Bosc, 1993; Luciano-Burns, Mirwald, & Bailey, 2001; Malina et al., 2000; Peña, Cardenas, & Malina, 2004):

- a) Hi ha individus que tenen un desenvolupament d'acord amb la seva edat. Es consideren dins aquest grup aquells nens amb el pic d'acceleració a $14 \pm 0,9$ anys i les nenes que el tenen a $12 \pm 0,9$ anys.
- b) Hi ha subjectes que tenen un procés maduratiu accelerat i mostren desenvolupaments anticipats a la seva edat. Se'ls denomina nens amb “maduresa precoç o primerenca”. Per a això, la seva edat biològica ha d'estar com a mínim un any avançada a la seva edat cronològica.
- c) Hi ha nens que mostren desenvolupaments més lents respecte a la seva edat cronològica. Denominats “de maduració tardana o immadurs”, la seva edat biològica és com a mínim un any inferior que la seva edat cronològica. Els individus que pertanyen a aquest grup es caracteritzen per tenir una estatura baixa durant la infància, amb una velocitat de creixement normal, una pubertat retardada amb estirada puberal tardana i atenuada i una talla final habitualment d'acord amb la seva talla genètica. És més freqüent en els barons i solen haver-hi del retard puberal, la qual cosa suggereix la implicació de factors genètics. Afecta 0,6 % dels nens i en general aquest tipus de retard té poques implicacions clíniques excepte la repercussió psicològica, la qual pot ser el motiu de forçar la inducció de la pubertat utilitzant esteroides sexuals (Barrio, Carcavilla, & Martín, 2006).

El procés de maduració ocorre d'una manera similar en tots els grups de subjectes, seguint els canvis la mateixa seqüència; la diferència està en el moment en què ocorren aquests canvis (Gasser, Sheehy, Molinari, & Largo, 2001). No obstant això, si es compara els individus de maduració tardana i primerenca en funció de la seva edat cronològica es troba que els segons tenen un marcat creixement de l'estatura i el pes i canvis

significatius en la composició corporal (quantitat d'aigua, múscul, greix i massa òssia). Això últim es deu a la influència de les hormones esteroides i l'hormona del creixement, les quals produeixen un increment en la massa òssia i muscular així com una diferenciació en la distribució del greix corporal, i la testosterona, que produeix un augment marcat en la massa òssia i muscular, sobretot en els nois, a més d'una disminució del greix de les extremitats, que coincideix amb l'edat de la velocitat de creixement màxim. Tot això suposa un important augment en la força (Rogol, Clark, & Roemmich, 2000).

Els esportistes nascuts en els primers mesos de l'any tenen més opcions de ser seleccionats, ja que solen ser més alts, forts, ràpids i millor coordinats com a conseqüència d'un major estat maduratiu. Això al seu torn els permet tenir un major i millor nombre d'experiències, concentracions, controls periòdics, seguiments i consells de tècnics qualificats, etc., la qual cosa els ajudarà en el creixement i desenvolupament com a esportistes, alhora que tindran un reconeixement que actuarà com a element motivador i reforçador per continuar entrenant (Manonelles et al., 2003; Pérez & Pain, 2008). Al contrari, es troba que els nens amb un creixement i una maduració més retardada tenen una taxa d'abandonament més elevada, la qual cosa es pot deure al fet que són seleccionats en un menor percentatge, han de competir amb subjectes més desenvolupats i perden la motivació (Jones, Hitchen, & Stratton, 2000). Entre els esportistes amb un creixement maduratiu retardat hi ha un gran percentatge d'individus nascuts en l'últim trimestre de l'any (Roemmich & Rogol, 1995; Gutiérrez, Pastor, González, & Contreras, 2010).

En els últims anys alguns estudis han proposat que la maduresa precoç també presenta certs inconvenients com la sobreestimació del talent, l'absència de progressió, la pressió per aconseguir resultats, el desencant i en molts casos l'abandonament esportiu (Romann & Fuchslocher, 2011). Al contrari, la maduresa tardana té avantatges, ja que permet una progressió d'acord amb l'edat, hi ha una menor pressió per aconseguir resultats i possiblement menys saturació esportiva. Els inconvenients de la maduresa tardana són la subestimació del talent; la dificultat per a l'entrada en programes esportius; la consecució de resultats esportius tardans, i un risc superior de lesions. Aquesta situació pot provocar una desadaptació

inicial amb falta d'autoconfiança i el possible rebuig dels companys (Romann & Fuchslocher, 2011).

Com a conseqüència d'aquestes marcades diferències entre els subjectes de maduració tardana i primerenca, en la major part dels esports en què la competició s'organitza prenent com a criteri l'edat cronològica s'observa un clar avantatge per als esportistes de maduració precoç i per a aquells que han nascut en els primers mesos de l'any. En l'actualitat, es considera que el fet de categoritzar els joves esportistes segons l'edat crea desigualtats en l'entrenament i redueix les possibilitats als més joves. Aquest fenomen, que ha estat etiquetat "efecte de l'edat relativa" (EER) (Barnsley, Thompson, & Barnsley, 1985), fa referència a la asimetria que es presenta en el moment de seleccionar els esportistes, afavorint els que neixen al principi d'any i discriminant els participants nascuts a la fi d'any. Mentre que l'efecte EER es va informar inicialment en l'esport fa més de dues dècades, hi ha hagut pocs intents d'examinar si les estratègies de selecció, sobretot en categories inferiors, han tingut en compte aquest efecte o al contrari es continuen utilitzant criteris que no tenen en compte la comprensió del fenomen.

En aquest sentit, en estudis fets sobre prepuberals, puberals i postpuberals s'ha detectat que en jugadors d'hoquei sobre gel (Barnsley et al., 1985; Barnsley & Thompson, 1988; Delorme, Boiché, & Raspaud, 2009), handbol (Ryan, 1989; Sánchez, Yáñez, Sillero, & Riviella, 2012), rugbi (Delorme et al., 2009; Till, Cobley, O'Hara, Cooke, & Chapman, 2013), futbol (Baxter-Jones, Helms, Mafulli, Baines-Preece, & Preece, 1995; Lesma, Pérez, & Salinero, 2011; Malina et al., 2000; Mujika et al., 2009; Werner, Baker, Michiels, Schorery, & Winckel, 2012), futbol americà (Glamser & Marciani, 1990), basquetbol (Manonelles et al., 2003), tennis (Baxter-Jones et al., 1995), beisbol (Grondin & Koren, 2000), natació (Baxter-Jones et al., 1995) i voleibol (Grondin, Deshaies, & Nault, 1984), la majoria dels esportistes que juguen en les lligues federades han nascut en els primers mesos de l'any i/o tenen una maduració avançada, per la qual cosa l'EER té una gran importància. A més a més, les diferències són més grans com més alta és la categoria que s'analitza. No es té constància que s'hagi estudiat la influència de l'EER en piragüistes.

En relació amb la diferenciació per gènere, la majoria dels estudis fets sobre l'EER han examinat únicament

esportistes masculins, però aquells en què s'ha inclòs esportistes femenines han mostrat una menor presència o fins i tot absència de l'EER, amb independència de l'esport (Giacomini, 1999; Grondin, et al. 1984; Gutiérrez, Saavedra, Contreras, & Fernández, 2012; Helsen, et al. 2000; Ryan, 1989). No obstant això, s'observa en altres estudis que l'EER sí que influeix tant en la composició dels equips d'elit com en l'abandonament esportiu dins el futbol nord-americà femení (Delorme, Boich, & Raspaud, 2010). Aquesta controvèrsia de resultats fa que sigui necessari continuar estudiant la possible influència de l'EER en l'esport femení per determinar els elements que l'han fet aparèixer en esports on abans no existia (Gutiérrez, 2013).

Els objectius del present treball han estat: 1) identificar, en funció del trimestre de l'any en què s'ha nascut, la proporció de piragüistes que formen part del Pla nacional de tecnificació esportiva (PNTD) de la Reial Federació Espanyola de Piragüisme (RFEP) i els que obtenen una medalla en els campionats del món i jocs olímpics; 2) analitzar la influència del gènere en aquestes relacions.

Material i mètodes

En aquest estudi descriptiu s'ha analitzat el trimestre de l'any en què han nascut 152 piragüistes (94 homes i 58 dones) de 16 anys que han estat seleccionats per formar part de les concentracions del Pla nacional de tecnificació esportiva (PNTD) de la RFEP entre els anys 2009 i 2011, i els 76 piragüistes espanyols (61 homes i 15 dones) que fins a l'actualitat han obtingut una medalla en els campionats del món i jocs olímpics. Aquestes dades han estat facilitades per la direcció tècnica de la RFEP.

Per fer l'anàlisi estadística, es va utilitzar el programari SPSS 21.0. La hipòtesi de normalitat va ser comprovada mitjançant la prova de normalitat de Kolmogorov-Smirnov. Es va fer una anàlisi de freqüències per

conèixer la incidència dels diferents trimestres de naixement. La prova khi quadrat va ser seleccionada per analitzar la influència del trimestre de naixement i del sexe en la probabilitat de formar part del PNTD i aconseguir una medalla en els campionats del món i/o jocs olímpics. El nivell de significació es va establir en un valor de $p < 0,05$.

Resultats

La distribució dels piragüistes que van participar en el PNTD en funció del seu trimestre de naixement va mostrar que hi ha una clara predominança dels esportistes nascuts en els primers mesos de l'any (fig. 1). En aquest sentit, s'ha trobat que 2 de cada 3 joves que acudeixen a les concentracions habitualment van néixer en el primer i el segon trimestre de l'any (66,4 %), i predominen els del primer (37,5 %) (taula 1). Els resultats del test khi quadrat van mostrar que els nascuts als primers mesos de l'any tenen significativament més probabilitats de formar part d'aquests programes ($\chi^2 = 18,68$; $p < 0,001$); no hi ha diferències entre els homes i les dones quant a aquesta tendència ($\chi^2 = 1,11$; $p < 0,77$) (taula 1).

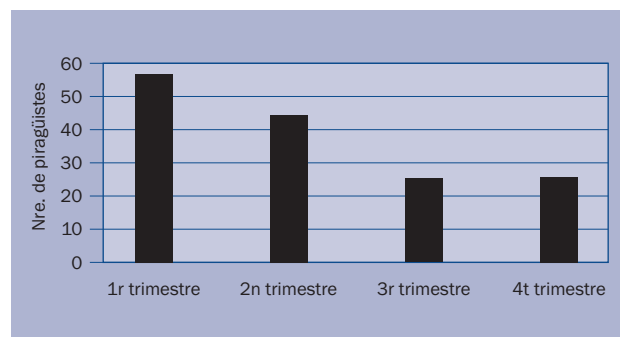

Figura 1. Distribució de naixements per trimestres entre els piragüistes seleccionats per al Pla nacional de tecnificació esportiva

	Primer trimestre	Segon trimestre	Tercer trimestre	Quart trimestre	Total
Home	35	29	15	15	94
Percentatge	23,0%	19,1%	9,9%	9,9%	61,8%
Dona	22	15	10	11	58
Percentatge	14,5%	9,9%	6,6%	7,2%	38,2%
Total	57	44	25	26	152
Percentatge total	37,5%	28,9%	16,4%	17,1%	100,0%

Taula 1. Distribució i percentatge dels naixements per trimestre segons el gènere dels piragüistes seleccionats per al Pla nacional de tecnificació esportiva

Pel que fa als medallistes en campionats del món i jocs olímpics (*fig. 2* i *taula 2*), s'aprecia com prevalen els nascuts en l'últim quadrimestre de l'any (35,5 %) enfront dels del primer quadrimestre (18,4 %), els del segon (26,3 %) i els del tercer (19,7 %), i aquestes diferències són significatives ($\chi^2=5,57$; $p=0,05$).

Tal com mostra la taula 2, per cada piragüista nascut en el primer trimestre de l'any que obté una medalla, n'obtenen 1,9 esportistes nascuts en el quart quadrimestre.

Discussió

El principal objectiu del present estudi ha estat identificar, en funció del trimestre de l'any en què s'ha nascut, la proporció de piragüistes que formen part del PNTD de la RFEP i els que obtenen una medalla en els campionats del món i jocs olímpics. S'ha detectat que entre els seleccionats per participar en el PNTD hi ha un gran percentatge de piragüistes nascuts en els primers mesos de l'any, malgrat que les dades de taxes de naixement mostren una distribució homogènia al llarg de l'any (INE, 2012). Això indica que no hi ha una major prevalença de naixements en cap època de l'any i que la

distribució de les dates de naixement en els piragüistes estudiats no obeeix a fenòmens estacionals.

Estudis previs han trobat resultats similars, argumentant que generalment els esportistes que han nascut en els primers mesos de l'any tenen un major estat maduratiu que els que ho han fet en els últims mesos del seu mateix any (Gutiérrez, Pastor et al, 2010; Manonelles et al., 2003). Com a conseqüència d'això, presenten diferències en algunes variables antropomètriques (per exemple, major envergadura) i estructurals (major massa muscular), paràmetres relacionats amb la condició física (més força), i en aspectes biomecànics com l'eficiència motora (Davids, Lees, & Burwitz, 2000); tots aquests aspectes fan que tinguin una major potència i resistència sobre l'embarcació (Issurin, 1998; Nikanorov, 2008). En organitzar-se les competicions de piragüisme en funció de l'any de naixement, aquestes diferències suposarien un avantatge competitiu per a aquells esportistes que han nascut en els primers mesos de l'any.

En els últims anys hi ha hagut un gran debat sobre quins aspectes cal tenir en compte quan se selecciona els esportistes que participen en els programes de tecnificació esportiva i de desenvolupament de talents esportius (Horn & Okumura, 2011). Si aquesta selecció es fa únicament tenint en compte el rendiment de l'esportista, podria succeir que els esportistes amb un estat maduratiu major tinguin més opcions de ser seleccionats que els de maduració tardana. Aquest fet suposa que els esportistes nascuts en els primers mesos de l'any tenen majors possibilitats de ser seleccionats, la qual cosa els permet tenir un major i millor nombre d'experiències, concentracions, controls, seguiments, entrenadors, etc. A més a més, tenen un major reconeixement social, que actua com a element motivador i reforçador positiu per continuar entrenant (Baxter-Jones, 1995).

No obstant això, els resultats d'aquest estudi van mostrar que els piragüistes que aconsegueixen els majors èxits esportius (medalles en campionats del món i jocs olímpics) han nascut majoritàriament en l'últim

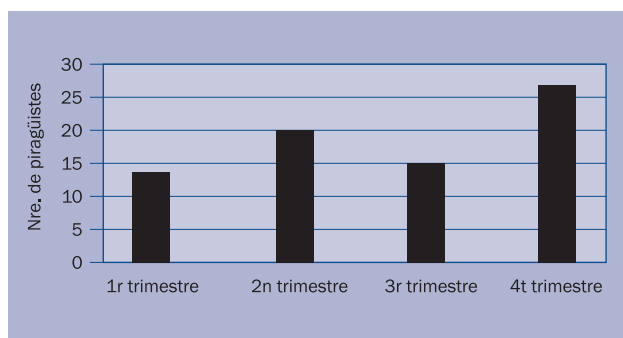

Figura 2. Distribució de naixements per trimestres dels piragüistes medallistes en campionats del món i jocs olímpics

Taula 2.
Distribució i percentatge dels naixements per trimestre segons el gènere dels piragüistes medallistes en campionats del món i jocs olímpics

	Primer trimestre	Segon trimestre	Tercer trimestre	Quart trimestre	Total
Home	13	13	14	22	62
Percentatge	21%	21%	22,6%	35,5%	100%
Dona	1	8	1	5	15
Percentatge	6,7%	53,3%	6,7%	33,3%	100%
Total	14	21	15	27	77
Percentatge total	18,2%	27,3%	19,5%	35,1%	100%

quadrimestre de l'any. Nombrosos estudis han trobat que els esportistes que han nascut en els últims mesos de l'any tenen durant l'adolescència major probabilitat de tenir una menor maduració biològica que aquells subjectes que han nascut en els primers mesos del seu mateix any (Mujika et al., 2009; Nakata & Sakamoto, 2011; Vaeyens, Philippaerts, & Malina, 2005;). Estudis previs han assenyalat que els esportistes amb un desenvolupament biològic tardà desenvolupen més els aspectes tecnicotàctics durant la seva etapa madurativa que aquells amb un desenvolupament major, a fi d'intentar contrarestar el seu menor potencial físic, la qual cosa a la llarga podria ser determinant per poder obtenir un major rendiment en categories superiors i sobretot en l'alt nivell (Manonelles et al., 2003). Aquesta circumstància pot comportar que un vegada acabat el desenvolupament biològic dels piragüistes, els que abans eren considerats els millors es vegin igualats i superats pels piragüistes de maduració tardana.

D'altra banda, també és possible que els subjectes de maduració primerenca no desenvolupin tant algunes capacitats psicològiques com l'autocontrol i la frustració, per la qual cosa quan deixen d'aconseguir grans resultats esportius se senten desencantats, la qual cosa, junt amb la pressió per aconseguir-ne, pot desencadenar l'abandonament de la pràctica (Rommann & Fuchslocher, 2011). En aquest sentit, Orlick (1992), tractant d'identificar les característiques dels esportistes amb rendiments òptims, i després de preguntar als millors atletes, entrenadors i aspirants què és el que fa que aconseguixin els nivells més alts de la seva modalitat esportiva, detecta que el compromís i l'autocontrol han estat definits com dos ingredients psicològics clau.

Les dades d'aquest treball coincideixen amb les obtingudes en altres estudis (Manonelles et al., 2003; Rommann & Fuchslocher, 2011), les quals mostren l'existència de l'EER i el relaciona amb el tall per categories, i, i per tant la selecció de talents en etapes formatives està en funció de la data de naixement. Això significa que el major grau de maduració i de desenvolupament momentani que mostren els esportistes que han nascut en els primers mesos de l'any està sent clarament determinant per formar part dels centres de tecnificació nacional (Nolan & Howell, 2010; Roemmich & Rogol, 1995).

En relació amb el gènere, s'ha trobat que l'EER afecta tant homes com dones. En ambdós grups néixer en el primer trimestre de l'any augmenta les probabilitats de formar part del PNTD, però són els nascuts

en l'últim quadrimestre de l'any els que tenen més opcions d'obtenir medalles en els campionats del món i jocs olímpics. Aquests resultats contradiuen la major part dels estudis en què s'ha trobat que en les dones esportistes l'EER influeix menys (Giacomini, 1999; Grondin, et al. 1984; Gutiérrez et al., 2012; Helsen, et al. 2000; Ryan, 1989). Els nostres resultats estan en la línia de l'estudi de González (2004, 2007), en el qual sí que troba EER en els equips guipuscoans femenins que participen en la lliga nacional de futbol. El fet que aquests resultats siguin contradictoris es pot deure que, igual que en els homes, les dones que neixen en l'últim trimestre de l'any presenten menors nivells de força i resistència en les categories cadet i juvenil a causa del retard en la seva maduració respecte a les que neixen al principi d'any (Sherar, Bruner, Munroe-Chandler, & Baxter-Jones, 2007), la qual cosa les empeny a desenvolupar en major grau la tàctica i sobretot el gest tècnic, a més d'habilitats psicològiques com major capacitat de frustració i capacitats cognitives com l'autocontrol o la visualització (Burgess & Naughton, 2010).

Tots aquests indicis podrien demostrar que el sistema de selecció de talents esportius basat estrictament en els resultats esportius utilitzat per la RFEP no és del tot vàlid; amb aquest mètode, els piragüistes que presenten uns nivells de maduració primerenca tenen més probabilitats de ser seleccionats, mentre que aquells piragüistes presenten una maduració tardana generalment es veuen apartats d'aquest tipus de programes. Aquesta pèrdua de potencials esportistes d'alt nivell s'observa en la majoria dels esports, no sols en piragüisme. Aquesta tendència representa una important pèrdua de talent potencial, i les solucions l'han de cercar tots els involucrats en la selecció dels talents i en el procés del seu desenvolupament. Hi ha diverses propostes plantejades des de diversos àmbits i esports, com canvi en la data de tall (Vaeyens et al., 2005); retard del procés d'agrupació per rendiment i/o retard de l'especialització esportiva (Gutiérrez, 2013); formació de grups d'edat més petits (Glamser & Vincent, 2004), calendari rotatiu de dates de tall (Hurley, Lior, & Tracze, 2001); divisió dels esportistes pel seu rendiment (Kaiserman, 2005); disseny de les proves de selecció (tryouts) de manera adequada (Horn & Okumura, 2011), etc., tot a fi de resoldre el problema de l'EER i fer que els sistemes de competició i selecció siguin més justos, perquè el que ha de prevaler és el rendiment a llarg termini i no a curt.

Conclusions

S'ha trobat que mentre que els piragüistes que acudeixen als centres de tecnificació esportiva del PNTD són els nascuts en el primer trimestre d'any, la qual cosa ve a demostrar l'existència de l'EER en la selecció de piragüistes, els que han aconseguit les medalles en l'àmbit internacional són principalment els que neixen en l'últim trimestre de l'any. Per tant, haurien de restituir-se els criteris per elegir els piragüistes que s'inclouen en els programes de tecnificació esportiva, tenint en compte factors com l'estat maduratiu del subjecte, a fi de fer una adequada selecció de talents esportius i minimitzar l'EER. Una altra possibilitat pot ser que es dugui a terme una avaluació contínua dels joves piragüistes i se'ls seleccioni en funció del seu historial de millora, tenint en compte aspectes com els anys de pràctica, el volum d'entrenament dut a terme fins a l'actualitat, la capacitat emocional i/o la capacitat cognitiva. D'altra banda, d'acord amb els resultats obtinguts en aquest estudi, així com en molts altres esports i països, sembla necessari incloure variables relacionades amb el "potencial de desenvolupament" del piragüista en els processos de detecció i selecció dels integrants del PNTD. En tot cas, sembla indicat transmetre l'EER i les seves conseqüències als entrenadors, tècnics i directius de les federacions, i tractar-ho amb més freqüència i de manera pràctica en els cursos i esdeveniments de formació i actualització dels entrenadors, ja que només fent arribar aquesta informació als principals responsables de seleccionar, entrenar i prendre decisions amb els esportistes aconseguirem mitigar aquest pervers efecte de conseqüències altament negatives.

Conflicte d'interessos

Els autors declaren que no tenen cap conflicte d'interessos.

Referències

- Barnsley, R., Thompson, A., & Barnsley, P. (1985). Hockey success and birthdate: The relative age effect. *CAHPER/ACSEPL Journal*, 51(8), 23-28. doi:10.1037/h0079927
- Barnsley, R., & Thompson, A. (1988). Birthdates and success in minor hockey: The key to the NHL. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 20, 167-176.
- Barrio, R., Carcavilla, A., & Martín, M. (2006). Pubertad precoz y retrasada. *Información Terapéutica del Sistema Nacional de Salud*, 30(4), 95-106.
- Baxter-Jones, A. (1995). Growth and development of young athletes. Should competition levels be aged related? *Sports Medicine*, 20, 59-64. doi:10.2165/00007256-199520020-00001
- Baxter-Jones, A., Helms, P., Mafulli, N., Baines-Preece, J., & Preece, M. (1995). Growth and development of male gymnasts, swimmers, soccer and tennis players: A longitudinal study. *Annals of Human Biology*, 22, 381-394. doi:10.1080/03014469500004072
- Bosc, G. (1993). Jugadores de gran talla. Cómo descubrirlos y entrenarlos. *Stadium*, 160, 25-27.
- Burgess, D., & Naughton, G. A. (2010). Talent development in adolescent team sports: A review. *International Journal of Sports Physiology & Performance*, 5(1), 103-116.
- Consejo Superior de Deportes (2000). *Indicaciones para la detección de talentos deportivos*. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.
- Davids, K., Lees, A., & Burwitz, L. (2000). Understanding and measuring coordination and control in kicking skills in soccer: Implications for talent identification and skill acquisition. *Journal of Sports Sciences*, 18(9), 703-714. doi:10.1080/02640410050120087
- Delorme, N., Boich, J., & Raspaud, M. (2010). Relative age effect in females sport: a diachronic examination of soccer players. *Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sports*, 20(3), 509-515. doi:10.1111/j.1600-0838.2009.00979.x
- Delorme, N., Boiché, J., & Raspaud, M. (2009). The Relative Age Effect in Elite Sport: The French Case. *Research Quarterly for Exercise and Sport*, 89(2), 336-344. doi:10.1080/02701367.2009.10599568
- Gasser, T., Sheehy, A., Molinari, L., & Largo, R. H. (2001). Growth of early and late maturers. *American Journal of Human Biology*, 28(3), 328-336. doi:10.1080/030144601300119133
- Giacomini, C. P. (1999). Association of birthdate with success of nationally ranked junior tennis players in the United States. *Perceptual and Motor Skills*, 89(2), 381-386. doi:10.2466/pms.1999.89.2.381
- Glamser, F., & Vincent, J. (2004). The relative age effect among elite American youth soccer players. *Journal of Sport Behaviour*, 27(1), 31-38.
- Glamser, F., & Marciani, L. M. (1990). The birth-date effect and college athletic participation: some comparisons. *Journal of Sport Behavior*, 15, 227-237.
- González, J. M. (2004). *Mes de nacimiento y éxito en el fútbol. Estudio del efecto relativo de la edad en el fútbol guipuzcoano*. Euskonews & Media.
- González, J. M. (2007). El efecto relativo de la edad en el fútbol. *Archivos de Medicina del Deporte*, 24(117), 5-13.
- Grondin, S., & Koren, S. (2000). The relative age effect in professional baseball: A look at the history of Major League Baseball and at current status in Japan. *Avante*, 6, 64-74.
- Grondin, S., Deshaies, P., & Nault, L. (1984). Trimestres de naissance et participation au hockey et au volleyball. *Le Revue Québécoise de l'Activité Physique*, 2, 97-103.
- Gutiérrez, D. (2013). Revisión y propuestas de intervención sobre el Efecto de la Edad Relativa en los ámbitos educativo y deportivo. *Retos. Nuevas tendencias en Educación Física, Deporte y Recreación*, 23, 51-63.
- Gutiérrez, D., Pastor, J., González, S., & Contreras, O. (2010). Relative age effect in youth soccer players from Spain. *Journal of Sports Science and Medicine*, 9, 190-198.
- Gutiérrez, O. Saavedra, M., Contreras, J., & Fernández, J. (2012). Influència de l'any de naixement d'una jugadora en les possibilitats de ser captada com a talent en l'handbol femení internacional. *Apunts. Educació Física i Esports* (108), 54-60. doi:10.5672/apunts.2014-0983.cat.(2012/2).108.06
- Helsen, W., Hodges, N., Van Winckel, J., & Starkes, J. (2000). The roles of talent, physical precocity and practice in the development of soccer expertise. *Journal of Sports Sciences*, 18(9), 727-736. doi:10.1080/02640410050120104
- Horn, R., & Okumura, M. (2011). It's time to eliminate the relative age effect in American soccer. *Soccer Journal*, 56(2), 38-40.

- Hurley, W., Lior, D., & Tracze, S. (2001). A Proposal to Reduce the Age Discrimination in Canadian Minor Hockey. *Canadian Public Policy*, 27(1), 65-75. doi:10.2307/3552374
- Instituto Nacional de Estadística (2012). *Movimiento natural de la población. Datos avanzados: Año 2011*. Madrid: Instituto Nacional de Estadística.
- Issurin, V. (1998). *Analysis of the race strategy of world-class kayakers*. A V. Issurin, Science & practice of canoe/kayak high-performance training: selected articles in memory of junior world champion Nevo Eitan. Tel Aviv: Elite Sport Department of Israel, pàg. 27-39.
- Jones, M. A., Hitchen, P., & Stratton, G. (2000). The importance of considering biological maturity when assessing physical fitness measures in girls and boys aged 10 to 16 years. *Annals of Human Biology*, 27(1), 57-65. doi:1080/030144600282389
- Kaiserman, K. (2005). Skill based division of talent in recreational youth leagues.
- Lesma, M., Pérez González, B., & Salinero, J. (2011). El efecto de la edad relativa (RAE) en la liga de fútbol española. *Journal of Sport and Health Research*, 3(1), 35-46.
- Lorenzo, A. (2003). Detecció o desenvolupament del talent? Factors que motiven una nova orientació del procés de detecció de talents. *Apunts. Educació Física i Esports* (71), 23-28.
- Lorenzo, A., & Sampaio, J. (2005). Reflexions sobre els factors que poden condicionar el desenvolupament dels esportistes d'alt nivell. *Apunts. Educació Física i Esports* (80), 63-70.
- Luliano-Burns, S., Mirwald, R. & Bailey, D. (2001). Timing and magnitude of peak height velocity and peak tissues velocities for early, average and late maturing boys and girls. *American Journal of Human Biology*, 13, 1-8. doi:10.1002/1520-6300(200101/02)13:1<1::AID-AJHB1000>3.0.CO;2-S
- Malina, R., Peña, M., Eisenmann, J., Horta, L., Rodrigues, J. & Miller, R. (2000). Height, mass and skeletal maturity of elite Portuguese soccer players aged 11-16 years. *Journal of Sports Science*, 18, 685-693. <http://dx.doi.org/10.1080/02640410050120069>
- Manonelles, P., Álvarez, J., Coloma, M., Sainz, C., Ortiz, P., Corona, P. & Giménez, L. (2003). Edad cronológica como factor de elección de jugadores de las selecciones españolas de baloncesto de formación. *Archivos de medicina del deporte*, 20(96), 321-328.
- Mujika, I., Vaeyens, R., Matthys, S., Santisteban, J., Goiriena, J. & Philippaerts, R. (2009). The relative age effect in a professional football club setting. *Journal of Sports Sciences*, 27(11), 1153-1158. doi:10.1080/02640410903220328
- Nakata, H., & Sakamoto, K. (2011). Relative age effect in Japanese male athletes. *Perceptual & Motor Skills*, 113(2), 570-574. doi:10.2466/05.10.11.PMS.113.5.570-574
- Nikanorov, A. (2008). Los 200 m un nuevo reto para el piragüismo. A Gutiérrez, Isorna, Alacid y Prieto (Eds.), *La investigación en las ciencias de la actividad física y del deporte: el piragüismo*. Ames: 2.0 Editora.
- Nolan, J., & Howell, G. (2010). Hockey success and birth date: The relative age effect revisited. *International Review for the Sociology of Sport*, 45(4), 507-512. doi:10.1177/1012690210371560
- Orlick, T. (1992). The psychology of personal excellence. *Contemporary Thought on Performance Enhancement*, 1, 110-122.
- Peña, M., Cardenas, S., & Malina, R. (2004). Growth physique and skeletal maturation of soccer players 7-17 years of age. *Humbriologia Budapestinensis*, 25, 453-458.
- Pérez, I., & Pain, M. (2008). Relative age effect in Spanish association football: Its extent and implications for wasted potential. *Journal of Sports Sciences*, 26(10), 995-1003. Recuperat de http://www.sportskids.com/nl/newsletter/newsletter1_archive.asp <http://dx.doi.org/10.1080/02640410801910285>
- Roemmich, J., & Rogol, A. (1995). Physiology of growth and development. *Clinics in Sports Medicine*, 14, 483-502.
- Rogol, A., Clark, P., & Roemmich, J. (2000). Growth and pubertal development in children and adolescents: effects of diet and physical activity. *The American Journal of Clinical Nutrition*, 72, 521-528.
- Romann, M., & Fuchslocher, J. (2011). Influence of the Selection Level, Age and Playing Position on Relative Age Effects in Swiss Women's Soccer. *Talent Development & Excellence*, 3(2), 239-247.
- Ruiz, L., & Sánchez, F. (1997). *Rendimiento deportivo: claves para la optimización del aprendizaje*. Madrid: Gymnos.
- Ryan, P. (1989). The relative age effect on minor sport participation. Unpublished master's thesis. Montreal, Quebec: McGill University.
- Sherar, L. B., Bruner, M. W., Munroe-Chandler, K. J., & Baxter-Jones, A. D. (2007). Relative age and fast tracking of elite major junior ice hockey players. *Perceptual and Motor Skills*, 104(3), 702-706. doi:10.2466/pms.104.3.702-706
- Sánchez, A., Yáñez, C., Sillero, M., & Rivilla, J. (2012). El efecto relativo de la edad en el balonmano de élite masculino en España. *Revista de Ciencias del Deporte*, 8(3), 181-190.
- Sans, A., & Frattarola, C. (1996). *Manual para la organización y el entrenamiento en las escuelas de fútbol*. Barcelona: Paidotribo.
- Till, K., Copley, S., O'Hara, J., Cooke, C., & Chapman, C. (2013). Considering maturation status and relative age in the longitudinal evaluation of junior rugby league players. *Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sports*, 1-8.
- Vaeyens, R., Philippaerts, R., & Malina, R. (2005). The relative age effect in soccer: A match-related perspective. *Journal Of Sports Sciences*, 23(7), 747-756. doi:10.1080/02640410400022052
- Weineck, J. (1994). *Fútbol total*. Barcelona: Paidotribo.
- Werner, F., Baker, J., Michiels, S., Schorer, J., & Winkel, J. (2012). The relative age effect in European professional soccer: Did ten years of research make any difference? *Journal of Sports Sciences*, 30(15), 1665-1671. doi:10.1080/02640414.2012.721929

Anàlisi del sistema defensiu de segona línia en voleibol de platja femení segons el nivell de joc

Analysis of the Second Defensive Line in Female Beach Volleyball Depending on the Level of Play

GEMMA MARÍA GEA GARCÍA

Facultat de Ciències de l'Activitat Física i de l'Esport
Universidad Católica San Antonio de Murcia (Espanya)

JUAN JOSÉ MOLINA MARTÍN

Facultat de Ciències de l'Activitat Física i de l'Esport
Universidad Europea de Madrid (Espanya)

Autora per a la correspondència

Gemma María Gea García
gmgea@ucam.edu

Resum

L'objectiu principal d'aquest estudi va ser analitzar les accions defensives de segona línia en voleibol de platja femení segons el nivell de joc exhibit per les parelles participants. Es van analitzar un total de 15 partits, dins els quals es van registrar 856 seqüències defensives completes en segona línia. Per a això, es va crear un instrument observacional (sistema de categories) a través del qual es va efectuar un registre sistemàtic de les accions defensives de segona línia. Es va fer un estudi de confiabilitat per determinar el grau de concordança inter i intraobservadors, i s'arribà a aconseguir una concordança entre els observadors $> 0,80$, la qual cosa avala la qualitat de dades. Després de l'encreuament de variables, els resultats obtinguts van mostrar una diferència significativa (χ^2 de Pearson $< 0,05$) quant a les accions defensives a emprar per les jugadores. No obstant això, les parelles no van mostrar diferències en el patró de joc defensiu de segona línia segons el nivell de joc.

Paraules clau: voleibol de platja, nivell de joc, defensa de segona línia

Abstract

Analysis of the Second Defensive Line in Female Beach Volleyball Depending on the Level of Play

The aim of this study was to analyze the actions in second defensive line in female beach volleyball depending on the level exhibited by female players. A total of 15 games were analyzed. The sample included 856 complete sequences in second defensive line. An observational instrument (category system) was created to carry out a systematic registry of the actions in second defensive line. A study of confiability was carried out to determine the degree of agreement inter and intra reliability, reaching to achieve agreement between observers > 0.80 which guarantees the quality of data. After crossing variables, the results showed a significant difference (χ^2 of Pearson < 0.05) in terms of defensive actions to be used by the players. However, the female player didn't show differences in the system of second defensive depending on the level of play.

Keywords: beach volleyball, level of play, second defensive line

Introducció

El voleibol de platja és un esport relativament jove a escala internacional que en els últims anys ha evolucionat des de la seva consideració com a esport recreacional fins a la professional (Couvillon 2002, 2003; Giatsis & Zahariadis, 2008; Häyrynen & Tampouratzis, 2012). Igual que altres esports d'equip, és considerat una disciplina esportiva complexa, caracteritzada per uns nivells elevats d'exigència física, tècnica i tàctica (Häyrynen & Tampouratzis, 2012).

El voleibol de platja està compost per 6 accions tècniques bàsiques, que són: el servei, la recepció del servei, la col·locació, l'atac, el bloqueig i la defensa de camp. D'acord amb Zhang (2000), no totes les accions tenen el mateix efecte en el joc. Palao, Santos i Ureña (2004), en categoria femenina, i Salas, Palou i Schelling (2004), i Dávila i García (2012), en categoria masculina, assenyalen en les seves investigacions, per a la modalitat del joc en pista, que les accions d'atac prevalen sobre les defensives. No obstant això, en moltes

ocasions el nivell de joc ofensiu dels equips és similar. En aquesta situació la diferència entre els equips masculins es basa en la capacitat per defensar un atac (Ureña, Calvo, & Lozano, 2000), ja que no poden guanyar un partit sense defensar amb èxit els atacs de l'equip rival tant en la modalitat de pista com de platja (Fotia, 2003; Menéndez, González, & Sordo, 2003). A causa d'aquesta igualtat en el joc en platja, Fotia (2003) assenyala la necessitat de cercar estratègies i tàctiques defensives que amplii el ventall de situacions que dificultin les accions a desenvolupar pel rival, on la desatenció defensiva de les jugadores per evitar que un equip puntuï dependrà de la seva habilitat per limitar el nombre d'oportunitats de puntuar de l'equip rival (Ávila & Palao, 2010), i recuperar la possessió de la pilota aplicant els principis bàsics defensius tant individuals com col·lectius.

En el desenvolupament del joc és possible que les accions defensives de camp puguin identificar-se com les més exigents (Fotia, 2003), entre altres coses a causa del gran espai de joc a cobrir per cadascun dels jugadors, espai que és vital per representar la zona de marca per als equips. Amb la intenció de facilitar les accions defensives i dotar el joc de major continuïtat i per tant de major vistositat, durant els últims anys s'han fet canvis reglamentaris que han provocat modificacions en els sistemes de joc. Aquests canvis han afectat tant el sistema de puntuació, a través de l'establiment del Rally Point, com les dimensions del terreny de joc reduint-les de 18×9 metres a 16×8 metres (Giatsis & Papadopoulou, 2003; Giatsis, Papadopoulou, Dimitrov & Likesas, 2003; Grgantov, Katic, & Marelic, 2005).

En aquesta línia, els estudis desenvolupats per al joc en platja mostren grans diferències en rendiment abans i després de l'aplicació d'aquests canvis, per a les accions tecnicotàctiques del joc relacionades amb l'atac, el contraatac i el bloqueig, denominades en conjunt "joc per sobre de la xarxa" i considerades un element diferenciador per a la consecució de la victòria en el joc. Grgantov et al. (2005), després de comparar els sis elements tecnicotàctics del joc de voleibol de platja, van afirmar en la seva investigació que un bon rendiment en recepció i en defensa de camp és rellevant i determinant per a la consecució de punts durant el joc. Giatsis et al. (2003) avalen aquestes afirmacions i troben una millora en la puntuació en atac, basada en la millora de les condicions per a l'execució de la recepció del servei, com a conseqüència de la reducció de les dimensions de joc, reducció que afecta i millora les condicions d'execució de la

recepció i facilita les feines defensives tant en primera com en segona línia, la qual cosa propicia una millora de les condicions d'execució de l'atac (Grgantov et al., 2005).

Aquestes mateixes investigacions demostren que la reducció de les dimensions del terreny de joc han provocat una disminució d'aquestes diferències en el rendiment dels equips, entès com a percentatge d'eficàcia. Gràcies a la facilitació de les accions defensives a executar, conseqüència de la reducció de l'espai per cobrir, la defensa de camp és un dels condicionants previs per a l'obtenció dels punts en el joc a desenvolupar per sobre de la xarxa en el joc en platja en categoria femenina (Häyrinen & Tampouratzis, 2012).

Per això, l'objectiu principal del present estudi va ser conèixer el joc defensiu de segona línia utilitzat en voleibol de platja femení segons el nivell de joc exhibit per les parelles participants.

Mètode

Participants

La mostra estudiada va ser extreta del Campionat d'Espanya de Voleibol de Platja femení. Es van analitzar 19 equips al llarg de la disputa de 15 partits, registrant un total de 856 accions defensives en segona línia pertanyents en quadre classificatori i principal, quarts de final, semifinals i la final per al torneig amb seu a Almeria.

Els equips van ser dividits en dos nivells de concurrencia. En primer lloc, equips de nivell internacional (NVI), definits com els que van disputar durant aquest any partits en l'àmbit internacional representant Espanya. En segon lloc, equips de nivell nacional (NVN), compostos per jugadores que van disputar durant aquest any partits en l'àmbit nacional únicament. Les parelles amb nivell nacional (NVN) van comptar amb 13 equips, mentre que les de nivell internacional (NVI) van comptar amb 6 equips.

Material

Les gravacions dels partits van ser fetes amb una càmera de vídeo fixada mitjançant un trípod a 25 Hz (marca Panasonic Mini DV, model PV-GS 14), situada a 3 metres d'altura i ubicada darrere la pista a 17 metres de distància de la línia de fons, en prolongació imaginària amb l'eix longitudinal de la pista, amb un angle de

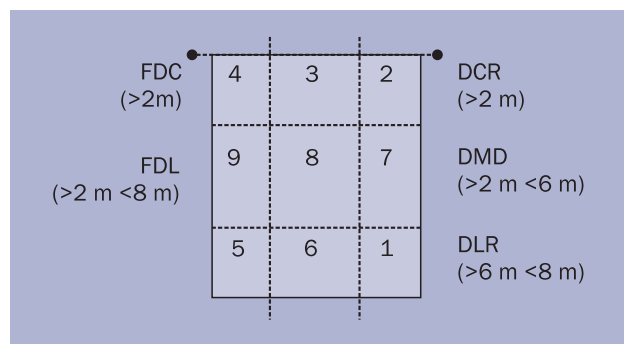

Figura 1. Superposició de la reixeta d'observació per zones per a la defensa de camp

gravació de 45è, seguint el protocol establert per Koch i Tilp (2009) per al joc en platja.

L'equip audiovisual utilitzat per a l'anàlisi observacional estava compost per un televisor (marca Sony DRC model KE-P42M1) i un reproductor de vídeo (marca Philips Progressive Scan DVD/VCR model DVP3350V), que permet detenir i alentir les imatges augmentant la precisió en l'observació i en el registre.

Per a l'observació i registre de les accions defensives de segona línia, s'ha utilitzat una reixeta d'observació superposada sobre la pantalla d'observació (*fig. 1*), que ha servit per delimitar el camp per zones de joc permetent diferenciar amb exactitud el lloc exacte de començament i finalització de les accions de joc, creant un patró fiable d'observació, independentment de la parella analitzada o camp de joc on transcorre el partit.

Variables

Les variables que descriuen les accions tècniques defensives de segona línia considerades durant aquest estudi van ser:

- Agrupació de la Zona d'Origen en Profunditat (ODP), definida com la zona del camp on es defensa la pilota després de l'atac, delimitada en funció de la distància existent entre la línia de fons de la pista i la xarxa. Es van diferenciar 3 profunditats: a) Defensa en profunditat llarga (DLR), definida com la defensa d'un atac efectuada entre > 6 m i < 8 m; b) Defensa en profunditat mitja (DMD), definida com la defensa d'un atac efectuada entre > 2 m i < 6 m, i c) Defensa en profunditat curta

(DCR), definida com una defensa d'un atac efectuada a menys de 2 m de distància de la xarxa.

- Agrupació de la zona de finalització de la defensa en profunditat (FDP), definida com la zona del camp cap a la qual el jugador defensor dirigeix la pilota després de la seva defensa, segons la divisió del terreny de joc respecte a la distància que guarda la pilota, en relació amb la xarxa i la línia de fons del camp. Es va diferenciar entre: a) finalització de la defensa pròxima a la xarxa (FDC), definida com la defensa que finalitza a les zones del camp situades a > 2 m de distància de la xarxa; b) finalització de la defensa lluny de la xarxa (FDL), definida com la defensa que finalitza a les zones del camp allunyades de la xarxa entre > 2 m i < 8 m, i c) finalització de la defensa fora del camp de joc (FDF), definida com la defensa que finalitza fora dels límits del terreny de joc.

Procediment

Per evitar biaixos d'observació, es va seguir el procediment d'entrenament dels observadors segons les fases d'entrenament i instrucció suggerides per Anguera i Blanco (2003), modificades segons Molina (2007).

Anàlisi estadística

Els resultats de concordança inter i intraobservadors van aconseguir valors per sobre de 0,80 per a totes les variables analitzades, que és considerat el grau mínim de confiabilitat necessària que ha d'aconseguir un observador abans de participar en una investigació (Anguera, Blanco, & Losada, 2001). Per a l'índex de Kappa, els valors obtinguts van ser un coeficient per sobre de 0,85 per a inter i intraobservadors en totes les variables analitzades sense excepció.

Les dades obtingudes van ser analitzades mitjançant el paquet estadístic SPSS per a Windows, versió 19.0. Es va fer una anàlisi descriptiva i correlacional a través de taules de contingència mitjançant els valors obtinguts per als residus corregits (Álvarez Santos, 2001).

Per garantir una aplicabilitat vàlida de la prova de χ^2 de Pearson, les condicions de validesa establertes van ser que no existís cap freqüència mínima esperada < 1 i que no hi hagués més de 20 % de les caselles de la taula amb freqüències esperades < 5 , sent el nivell de significació establert l'universalment acceptat de $p < 0,05$.

Resultats

En primer lloc, quant a l'ODP, tal com es pot apreciar en la *figura 2*, les parelles NVN fan 54,8 % de les DCR, seguit de 45,6 % en el DMD. Mentrestant, les parelles NVI fan la majoria de les DMD amb 54,4 %, seguida per les DCR, amb 45,2 %.

En l'anàlisi correlacional, la *taula 1* ens dona a conèixer l'associació significativa entre les variables defensa de camp agrupada en profunditat i el nivell de joc de les parelles ($\chi^2 = 8,126$; V de Cramer = 0,81 $p < 0,017$).

Les cel·les que contribueixen de manera positiva a aquesta associació són DMD per a les parelles internacionals i DCR per a les parelles nacionals, i

aquestes caselles s'associen negativament amb el nivell de la parella al contrari.

En segon lloc, quant a la FDP, tal com pot apreciar-se en la *figura 3*, per a les parelles NVN el percentatge més elevat de la zona de finalització en defensa, 56,6 %, va correspondre a les FDF, seguit de les FDC, amb 42,7 %, mentre que per a les parelles NVI les defenses amb FDC van obtenir 57,3 %, seguides de les FDF, amb 43,5 %.

En l'anàlisi correlacional, la *taula 2* ens dona a conèixer l'associació significativa entre les variables zona de finalització de la defensa agrupada en profunditat amb el nivell de les jugadores ($\chi^2 = 9,58$; V de Cramer = 0,115 $p < 0,008$).

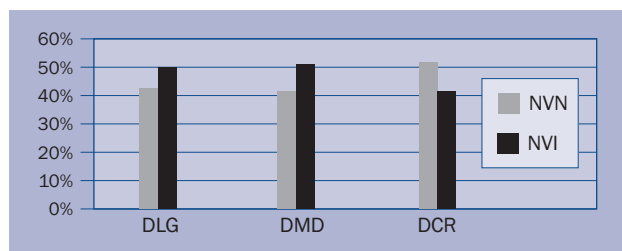

Figura 2. Percentatge ODP en funció del nivell de joc

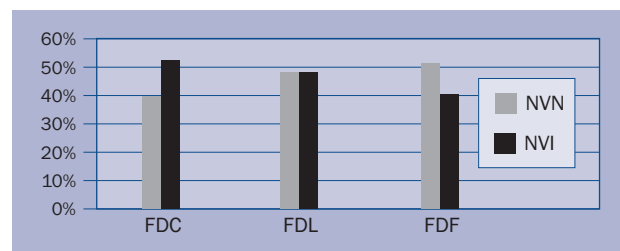

Figura 3. Percentatge FDP en funció del nivell de joc

			ODP			
			DLG	DMD	DCR	Total
NVP	NVN	Recompte	127	278	200	605
		% ODP	46,7 %	45,6%	54,8%	48,6%
		Residus corregits	–,7	–2,0*	2,8*	
	NVI	Recompte	145	331	165	641
		% ODP	53,3%	54,4%	45,2%	51,4%
		Residus corregits	,7	2,0*	–2,8*	
Total		Recompte	272	609	365	1.246
		% ODP	100%	100%	100%	100%

Taula 1. Taula de contingència ODP i nivell de les jugadores

			FDP			Total
			FDC	FDL	FDF	
NVP	NVN	Recompte	169	80	96	345
		% FDP	42,7%	50,0%	56,5%	47,5%
		Residus corregits	-2,9*	,7	2,7*	
	NVI	Recompte	227	80	74	381
		% FDP	57,3%	50,0%	43,5%	52,5%
		Residus corregits	2,9*	-,7	-2,7*	
Total	Recompte	396	160	170	726	
	% FDP	100%	100%	100%	100%	

Taula 2. Taula de contingència FDP i nivell de les jugadores

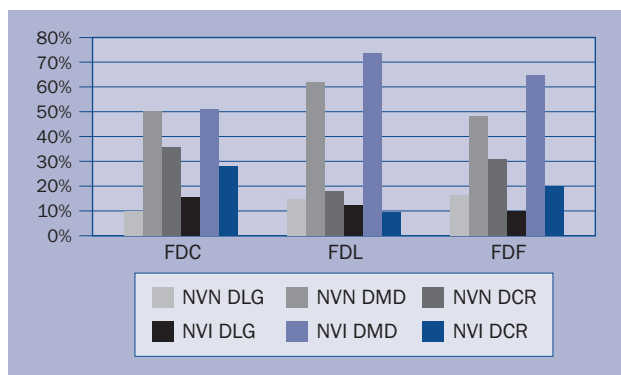

Figura 4. Percentatge ODP i FDO en funció del nivell de joc

Les cel·les que contribueixen de manera positiva a aquesta associació són: per als equips NVN, les defenses amb FDF, mentre que per a les parelles NVI són les FDC, i aquestes mateixes caselles s'associen negativament amb el nivell de la parella al contrari.

A l'últim, quant a l'ODP i FDO, tal com pot apreciar-se en la figura 4, hi ha diferències per a la zona d'origen i finalització de la defensa agrupada en profun-

ditat. Per a les parelles NVN, les DMD van obtenir un percentatge de 63,8 % per a les FDL, mentre que per a les DCR el percentatge per a les FDC va ser de 37,3 %, seguides de les FDL, amb 20 %.

Per a les parelles NVI, les DMD van registrar un percentatge de 75 % per a les FDL, seguides de les FDC, amb 52,7 %, mentre que per a les DCR es va obtenir un percentatge de 30,1 %, seguit d'11,3 % per a les FDL.

Quant a l'anàlisi correlacional, la taula 3 ens dona a conèixer l'associació significativa entre les variables origen i finalització de la defensa en profunditat respecte al nivell de la parella ($\chi^2 = 8,909$; V de Cramer = 0,114 $p < 0,063$ (NVN) i $\chi^2 = 15,520$; V de Cramer = 0,114 $p < 0,004$ (NVI)).

Les cel·les que contribueixen de manera positiva a aquesta associació per als equips NVN són: per al DMD, les defenses amb FDL, mentre que per a les DCR han estat les FDC. Les caselles que contribueixen de manera negativa han estat, per a la DCR, les FDL. En el cas de les parelles NVI, l'associació positiva i negativa ha estat la mateixa.

NVP				FDP			Total
				FDC	FDL	FDF	
NVN	ODP	DLG	Recompte	20	13	17	50
			% FDP	11,8%	16,3%	17,9%	14,5%
			Residus corregits	-1,4	,5	1,1	
		DMD	Recompte	86	51	47	184
			% FDP	50,9%	63,8%	49,5%	53,5%
			Residus corregits	-1,0	2,1*	-,9	
		DCR	Recompte	63	16	31	110
			% FDP	37,3%	20,0%	32,6%	32,0%
			Residus corregits	2,1*	-2,6*	,2	
	Total		Recompte	169	80	95	344
			% FDP	100%	100%	100%	100%
NVI	ODP	DLG	Recompte	39	11	9	59
			% FDP	17,3%	13,8%	12,2%	15,5%
			Residus corregits	1,1	-,5	-,9	
		DMD	Recompte	119	60	49	228
			% FDP	52,7%	75,0%	66,2%	60,0%
			Residus corregits	-3,5*	3,1*	1,2	
		DCR	Recompte	68	9	16	93
			% FDP	30,1%	11,3%	21,6%	24,5%
			Residus corregits	3,1*	-3,1*	-,6	
	Total		Recompte	226	80	74	380
			% FDP	100%	100%	100%	100%

Taula 3. Taula de contingència ODP i FDP relacionada amb el nivell de joc de les parelles

Discussió

Quant a les parelles NVN, es va poder observar una associació significativa per a les defenses agrupades en profunditat tant en l'origen com en la finalització de la pilota en la seva trajectòria. A l'origen, les pilotes defensades en la majoria de les ocasions van estar en zones pròximes a la xarxa, i les defenses al centre de la pista van mostrar una reducció del seu percentatge com a conseqüència del gran nombre de cops curts efectuats durant el transcurs del joc. Quant a les zones de finalització de les defenses, es va obtenir una associació positiva per a les defenses finalitzades fora dels límits del terreny de joc com a conseqüència del primer contacte en bloqueig, que obliga la companya de joc a córrer darrere la pilota fora del terreny de joc, mentre que les ocasions en què les defenses seguien una trajectòria pròxima a la xarxa es van reduir considerablement, sent la seva associació negativa i deduint que les accions defensives fetes per aquest tipus de jugadores eren de baixa qualitat no sols per estar allunyades de les zones pròximes a la xarxa sinó per finalitzar fora del camp de joc. Segons Gil, Moreno Arroyo, Moreno, García i Del Villar (2011), en el joc en pista hi ha una sèrie d'accions intermèdies que afavoreixen la seqüència del joc, i es considera la defensa com una d'aquestes accions, la qual cosa afecta directament l'eficàcia de les accions de culminació, com l'atac.

Laios (2008), en comparar les característiques bàsiques per al joc en platja en modalitats masculina i femenina, va trobar que la proporció de contraatacs executats per ambdós després del bloqueig era molt baixa. Les regles del joc estableixen que en platja, després del bloqueig, l'equip disposa de dos contactes més per efectuar el contraatac. En aquesta línia, la bibliografia revisada, entre la qual destaquen les investigacions de Giatsis et al. (2003) i Grgantov et al. (2005), assenyalen la defensa de camp com un dels condicionants previs per a l'obtenció dels punts en el joc a desenvolupar per sobre de la xarxa. No obstant això, els equips NVN van mostrar una associació positiva entre les DMD i una trajectòria de la pilota en FDL. És a dir, el control de la pilota era dolent, la qual cosa ens fa deduir que precisament el control tècnic és un dels factors de major rellevància per a la construcció d'una defensa amb garanties, i que no és suficient la reducció de les dimensions del terreny de joc si no va associada a una millora de la qualitat tècnica (Grgantov et al., 2005).

No obstant això, en comparar les accions defensives de camp en funció del nivell de joc, en les parelles

NVI es va poder observar com va existir el mateix tipus d'associació positiva per a les situacions amb DMD i el seu FDL.

En aquest sentit, els resultats obtinguts van mostrar, amb independència del nivell de joc, un comportament i direccionalitat de la pilota en defensa idèntics, la qual cosa fa necessari potser comparar i aportar informació complementària per poder donar una justificació d'aquest fet. Koch i Tilp (2009) assenyalen com a determinants el posicionament inicial de les jugadores en defensa i el moment en el qual contacten la pilota.

Els equips NVI van mostrar una associació positiva per a DMD, la qual cosa avala l'afirmació d'una menor dispersió per a les parelles NVN a l'hora de dirigir els seus atacs a les zones de la pista rival. Totes les investigacions existents afirmen que els equips amb un millor nivell arriben més en colpejar la pilota en atac i tenen una major riquesa tecnicotàctica, la qual cosa ens permet considerar aquest element en l'origen de la defensa com a predictiu del joc de les parelles amb un menor nivell en el joc (Dávila & García, 2012; Kock & Tilp, 2009). En les FDC el percentatge va ser major, la qual cosa avala les diferències entre els equips segons el seu nivell. Els resultats van mostrar una associació negativa per a la FDF, destacant les diferències existents entre els equips, amb independència dels resultats mostrats amb anterioritat, i ressaltant un millor control tècnic defensiu per a les parelles NVI.

Conclusions

Les accions defensives efectuades durant el joc van variar considerablement mostrant una clara diferència en funció del nivell de joc. Els resultats obtinguts mostren una clara relació entre el nivell de joc i les accions defensives tant a l'origen com en la seva finalització.

Les parelles NVN van defensar en menys ocasions pilotes al centre de la pista de joc, i les defenses pròximes a la xarxa van ser les predominants. Quant a aquestes mateixes parelles, la trajectòria de la pilota es va associar amb una finalització de la defensa fora dels límits del terreny de joc, mentre que les parelles NVI van defensar en nombre més gran d'ocasions les pilotes al centre de la pista de joc. Quant a aquestes mateixes parelles, la trajectòria de la pilota es va associar amb una finalització de la defensa pròxima a la xarxa, on les situacions finalitzades fora dels límits del terreny de joc es van veure reduïdes.

Aplicacions pràctiques

A partir d'aquestes dades, seria interessant que l'equip tècnic tingués en compte, en l'entrenament de la defensa, que s'entrenés de manera específica l'acció tècnica de la defensa de camp fent una insistència especial a millorar l'execució i control d'aquesta a fi d'aconseguir una trajectòria de la pilota posterior, amb una direccionalitat a les zones pròximes a la xarxa.

Conflicte d'interessos

Els autors declaren que no tenen cap conflicte d'interessos.

Referències

- Álvarez Santos, C. (2001). *Curso de SPSSWIN*. Servicio informático de Somosaguas. Universidad Complutense de Madrid.
- Anguera, M. T., Blanco, A., & Losada, J. L. (2001). Diseños observacionales, cuestión clave en el proceso de la metodología observacional. *Metodología de las Ciencias del Comportamiento*, 3(2), 135-160.
- Anguera, M. T., & Blanco, A. (2003). Registro y codificación en el comportamiento deportivo. A A. Hernández Mendo (Coord.), *Psicología del deporte* (vol. 2, Metodología, pàg. 6-34). Buenos Aires: Argentina.
- Ávila, V., & Palao, J. M. (2010). Efecte d'un treball de tècnica de desplaçament i d'un treball de pendents sobre el desplaçament en defensa i la capacitat de salt en voleibol. *Apunts. Educació Física i Esports* (102), 38-48.
- Couvillon, A. (2002). *Sand of time. The history of beach volleyball*. (Vol. 1). Hermosa Beach: Information Guides.
- Couvillon, A. (2003). *Sand of time. The history of beach volleyball*. (Vol. 2). Hermosa Beach: Information Guides.
- Dávila, C., & García, A. (2012). El set cerrado en voleibol. Diferencias y poder discriminatorio de las acciones finales en etapas de formación. *Retos, Nuevas tendencias en Educación Física, Deporte y Recreación*, 21, 67-70.
- Fotia, J. A. (novembre, 2003). Camino al alto rendimiento: conceptos iniciales en la enseñanza y el aprendizaje de la defensa de campo. *Congreso Internacional sobre Entrenamiento Deportivo*. Universidad de Vigo i Real Federación Española de Voleibol, Vigo.
- Giatsis, G. (2003). The effect of changing the rules on score fluctuation and match duration in the FIVB women's beach volleyball. *International Journal of Performance Analysis in Sport*, 3(1), 57-64.
- Giatsis, G., & Papadopoulos, S. (2003). Effects of reduction in dimensions of the court on timing characteristics for men's beach volleyball matches. *International Journal of Volleyball Research*, 6(1), 6-9.
- Giatsis, G., Papadopoulos, S., Dimitrov, P., & Likas, G. (2003). Comparison of beach volleyball team performance parameters after a reduction in the court's dimensions. *International Journal of Volleyball Research*, 6(1), 2-5.
- Giatis, G., & Zahariadis, P. (2008). Statistical analysis of men's FIVB beach volleyball team performance. *International Journal of Performance Analysis in Sport*, 8, 31-43.
- Gil, A., Moreno Arroyo, M. P., Moreno, A., García, L., & Del Villar, F. (2011). Estudio del saque en jóvenes jugadores/as de voleibol, considerando la eficacia y función en el juego. *Retos, Nuevas tendencias en Educación Física, Deporte y Recreación*, 19, 19-24.
- Grgantov, Z., Katic, R., & Marelic, N. (2005). Effects of new rules on the correlation between situation parameters and performance in beach volleyball. *Collegium Antropologicum*, 29(2), 717-722.
- Häyrinen, M., & Tampouratzis, K. (2012). *Technical and tactical game analysis of elite female beach volleyball*. Jyväskylä, KIHU: Research Institute for Olympic Sports.
- Koch, C., & Tilp, M. (2009). Beach volleyball techniques and tactics: a comparison of male and female playing characteristics. *Kinesiology*, 41(1), 52-59.
- Laios, Y. (2008). Comparison of the basic characteristics of men's and women's beach volleyball from Athens 2004 Olympics. *International Journal of Performance Analysis in Sport*, 8(3), 130-137.
- Menéndez, C., González, C., & Sordo, S. (2003). Análisis descriptivo de algunos aspectos del rendimiento en voleibol playa. *Congreso Internacional sobre Entrenamiento Deportivo*. Universidad Castilla La Mancha, Campus de Toledo.
- Molina, J. J. (2007). *Metodología científica aplicada a la observación del saque en voleibol masculino de alto rendimiento*. Sevilla: Wanceulen.
- Palao, J. M., Santos, J. A., & Ureña, A. (2004). Efecto del tipo y eficacia sobre el bloqueo y el rendimiento del equipo en defensa. *Revista Digital Rendimiento Deportivo*, 8.
- Salas, C., Palou, N., & Schelling, X. (2004). Análisis comparativo de las acciones defensivas de primera línea en voleibol masculino. *Revista Digital Voley Total. Revista Oficial de la Real Federación Española de Voleibol*, 12(3), 28-33. Recuperat de <http://www.rfevb.com/voleytotal/número12>.
- Ureña, A., Calvo, R. M., & Lozano, C. (2002). Estudio de la recepción del saque en el voleibol masculino español de élite tras la incorporación del jugador libero. *Revista Internacional de Medicina y Ciencias de la Actividad Física y del Deporte*, 2(4), 37-49.
- Zhang, R. (2000). How to profit by the new rules. *The Coach*, 1, 9-11.

Anàlisi de Trekorientació® Bosc de Poblet: un esdeveniment esportiu sostenible en el medi natural

*Analysis of the Poblet Forest Trekorientació®:
a Sustainable Sports Event in the Natural Environment*

JOAN FUSTER MATUTE

Institut Nacional d'Educació Física de Catalunya - Centre de Lleida (Espanya)

ESTELA I. FARIAS TORBIDONI

Consultoria Socioambiental Ecogestión (Espanya)

GONZALO GIL

Institut Nacional d'Educació Física de Catalunya - Centre de Lleida (Espanya)

JORDI SEGUÍ URBANEJA

Institut Nacional d'Educació Física de Catalunya - Centre de Lleida (Espanya)

INEFC-Grup d'Investigació Social i Educativa de l'Activitat Física i l'Esport (GISEAFE, Espanya)

Autor per a la correspondència

Joan Fuster Matute

jfuster@inefc.es

Resum

L'objectiu principal d'aquest treball és analitzar si la 8a edició de la Trekorientació® Bosc de Poblet pot ser considerada com un esdeveniment esportiu sostenible. Considerem un esdeveniment esportiu sostenible aquell en què l'organització i la pràctica esportiva de si mateixa procuren minimitzar el nivell d'impacte ambiental (sostenibilitat ambiental), i que vetlla per integrar de la manera més equilibrada possible la diversitat dels seus participants (sostenibilitat social interna). Per a l'anàlisi organitzativa, es va recórrer a l'aplicació d'un model d'anàlisi elaborada a partir de la *Guia del medi ambient i sostenibilitat aplicats a esports no olímpics: mesures i bones pràctiques ambientals*. Per a l'anàlisi de la participació esportiva, es va recórrer a l'aplicació d'una enquesta sobre una mostra representativa de 211 participants. Entre els principals resultats obtinguts cal destacar la consideració de la Trekorientació® Bosc de Poblet com un esdeveniment de caràcter sostenible des dels punts de vista social i ambiental.

Paraules clau: activitats en el medi natural, orientació, esport sostenible, motivacions, grau de satisfacció

Abstract

Analysis of the Poblet Forest Trekorientació®: a Sustainable Sports Event in the Natural Environment

The main purpose of this paper is to analyse whether the 8th Poblet Forest Trekorientació® can be considered a sustainable sports event. We consider a sustainable sports event as one that seeks to minimise the level of environmental impact of its organisation and doing the sport itself (environmental sustainability) while it also endeavours to integrate the diversity of its participants in the most balanced way possible (internal social sustainability). For our organisational analysis we used an analytical model developed from the Guide to the Environment and Sustainability Applied to Non-Olympic Sports: Environmental Measures and Best Practice. For our analysis of sports participation we used a survey of a representative sample of 211 participants. Our main findings include recognising the Poblet Forest Trekorientació® as a socially and environmentally sustainable event.

Keywords: activities in the natural environment, orienteering, sustainable sport, motivation, degree of satisfaction

Introducció

En l'actualitat és destacable la creixent influència que el paradigma ecològic ha generat sobre les diferents capes i activitats socials, el qual ha arribat a convertir-se en un dels processos i canvis socials més sorprenents i interessants de les últimes quatre dècades (Cerrillo, 2010).

En l'àmbit de les activitats físicoesportives, aquests canvis es poden observar per les nombroses i variades manifestacions, entre les quals destaquen la creixent proliferació d'esdeveniments esportius en el medi natural, conseqüència, entre altres raons, de la forta demanda d'un públic cada vegada més heterogeni i exigent que ha anat variant les seves formes d'ocupació del

temps lliure (García Ferrando, 2006; Olivera & Olivera, 1995).

Són importants els canvis sobre el disseny i la filosofia de moltes de les pràctiques esportives en el medi natural, entre els quals destaquen la transcendència d'integrar conceptes mediambientals i criteris de sostenibilitat (Brand, 2002; Desbordes, Ohl, & Tribou, 2001; Granelo, 2007; Fuster, Funollet, & Gómez, 2008).

El concepte de desenvolupament sostenible fa referència a un model de progrés que respon a les necessitats del present, sense comprometre la capacitat de les generacions futures de satisfer les seves pròpies necessitats (ONU, 1987). Per tant, el desenvolupament sostenible implica com a mínim un progrés econòmicament eficaç, socialment equitatiu i sostenible des del punt de vista mediambiental.

En l'àmbit de l'organització d'esdeveniments esportius, la incorporació de criteris sostenibles implica organitzar i desenvolupar un acte assegurant-se que, entre altres accions, es proporciona un espai accessible i integrador per a totes les persones, es redueix l'impacte sobre el medi ambient al mínim, es promou el consum responsable, es deixa un llegat positiu i es fomenta la pràctica i hàbits compromesos amb la sostenibilitat (Direcció General d'Esports, 2009). Des d'aquesta perspectiva, tal com ho apunta la Federació Espanyola de Municipis i Províncies (FEMP, 2011), la comunitat esportiva no ha d'obviar aquesta responsabilitat i ha de fer-se càrrec de la defensa d'aquest entorn advocant, com cap altre actor social, perquè s'adoptin les mesures necessàries implícites en el concepte de desenvolupament sostenible, no sols perquè molts esports depenen per a la seva pràctica de les condicions dels recursos i els serveis ambientals, sinó, i sobretot, perquè la major part d'aquest

tipus de pràctiques són causants, en diferent mesura, d'impactes sobre l'entorn natural.

Així, doncs, a l'efecte d'aquest article es considera un esdeveniment esportiu sostenible aquell que procura minimitzar el nivell d'impacte ambiental susceptible de ser produït per l'organització de l'esdeveniment esportiu i la pràctica esportiva de si mateixa (sostenibilitat ambiental), alhora que vetlla per integrar de la manera més equilibrada possible la diversitat dels seus participants (sostenibilitat social interna). Aquest últim punt té molta relació amb les possibles expectatives i motivacions de les persones participants i posa de manifest la necessitat d'utilitzar eines que permetin saber el grau de satisfacció de l'usuari una vegada finalitzat l'esdeveniment (Cronin & Taylor, 1992; Dabholkar, Shepherd, & Thorpe, 2000; Yoshida & James, 2010; Zeithaml, Berry & Parasuraman, 1996).

Característiques de la Trekorientació® Bosc de Poblet

La trekorientació és una activitat físicoesportiva de caràcter popular que combina la pràctica del senderisme amb algunes tècniques d'orientació esportiva. L'activitat consisteix a fer un itinerari a peu per un entorn natural determinat trobant el nombre més gran de balises indicades en un mapa en el mínim temps possible. La Trekorientació® Bosc de Poblet, a més a més, considera les particularitats següents:

- Permet elegir entre quatre recorreguts amb diferents exigències físiques i tècniques: verd (4-6 km), blau (10-12 km), groc (15-17 km) i vermell (22-24 km).
- Adapta el recorregut més curt a col·lectius amb necessitats especials salvant barreres i posant a disposició de les persones participants la companyia d'un monitor-guia (*fig. 1*).
- Admet l'opció de participar en diferents categories –individual (masculina o femenina), grups (amics o família)–, i és opcional la possibilitat de participar en ambdues amb mascota o sense.
- Unifica l'import d'inscripció per a federats i no federats.
- Ofereix, opcionalment i abans de l'inici de la prova, un taller pràctic sobre l'ús de la brúixola i l'orientació amb mapa.
- Disposa d'un reglament específic que considera aspectes concrets com per exemple: tot participant,

Figura 1. Recorregut verd

durant la prova, en tot moment ha de cedir el pas als *trekers* que porten un ritme més ràpid; tot *treker* té l'obligació d'assistir un altre participant amb problemes, etc.

Un vegada feta la introducció teòrica i descrites les característiques de l'esdeveniment a estudiar, es planteja la pregunta següent: ¿És la 8a edició de la Trekorientació® Bosc de Poblet un esdeveniment esportiu sostenible?

Per poder respondre-la es plantegen els objectius següents: 1) analitzar els protocols organitzatius de la Trekorientació® Bosc de Poblet; 2) estudiar la sostenibilitat social interna o diversitat de participació a partir de les motivacions i grau de satisfacció d'aquestes, i 3) valorar el nivell de percepció i comportament dels participants en relació amb l'impacte mediambiental d'aquesta prova.

Metodologia

Bàsicament dues van ser les metodologies d'estudi utilitzades en la realització d'aquest treball: In-

dicadors Protocol Organitzatiu Sostenibilitat (IPOS), corresponents a l'objectiu número 1 (anàlisi dels protocols organitzatius de la Trekorientació® des d'un punt de vista sostenible), i Enquesta de Motivacions, Opinions i Comportaments (EMOC), corresponent als objectius números 2 i 3 (sostenibilitat social interna –motivacions i nivell de satisfacció– i valoració del nivell de percepció, coneixements i comportament mediambiental de les persones participants, respectivament).

Indicadors Protocol Organitzatiu Sostenibilitat

L'elaboració dels indicadors considerats en l'anàlisi dels protocols organitzatius de la Trekorientació® (IPOS) es va basar en la consideració, adaptació i ampliació dels ítems referenciats en la *Guia del medi ambient i sostenibilitat aplicats a esports no olímpics: mesures i bones pràctiques ambientals*, de Fraguas, Perero, Pérez i Queralt (2008). En la *taula 1* s'especifiquen ítems i indicadors considerats (9 en total). Respecte d'això, des- taquem que el sistema de valoració o escala de mesura

Ítems	Indicador
Determinar adequadament les zones d'accés marcant o abalisant els itineraris a fi que no s'accedeixi a zones especialment sensibles	Abalisament zones d'accés
Estudiar la possibilitat d'establir els aparcaments autoritzats en zones preparades, pròximes a zones antròpiques	Adequació de zones d'aparcament
Proporcionar serveis de transport col·lectiu des d'aquests aparcaments fins al lloc de l'esdeveniment esportiu, si aquest es té lloc en zones d'alt interès natural	Disposició de transport públic a zona d'aparcament
Comptar amb la col·laboració de voluntaris o personal propi de l'organització de l'esdeveniment, que a més d'altres instruccions sobre la normativa ambiental de l'esdeveniment esportiu (normes sobre residus, aigua, comportament en general, etc.) permetin informar sobre els aspectes relacionats amb els accessos	Formació de personal voluntari
Evitar aquelles zones especialment sensibles, principalment durant períodes de posta en el cas d'ocells o de cria en mamífers	Valoració del traçat d'itinerari en la minimització d'impactes
Quant als generadors d'electricitat, valorar la necessitat de sistemes d'aïllament acústic en els focus pròpiament emissors	Minimització d'impacte acústic
La megafonia haurà d'emprar-se únicament en casos d'emergència, evitant així la contaminació acústica en espais oberts	Minimització d'impacte acústic
No deixar restes d'escombraries de cap tipus malgrat que puguin ser biodegradables, ja que l'acumulació d'aquests residus orgànics comporta impactes paisatgístics i negatius per als usuaris i esportistes	Neteja i manteniment de zones utilitzades postesdeveniment
Reciclar la totalitat dels residus generats prèviament, durant i posteriorment a l'esdeveniment	Reciclatge de residus

Taula 1. Ítems utilitzats en l'anàlisi organitzatiu de la prova

Dimensions	Variables
Perfil genèric participants	• Edat • Gènere • Lloc de residència • Estudis més alts aconseguits • Coneixements sobre la zona (Bosc de Poblet i oferta turística)
Motivacions	• Motivacions de participació
Grau de satisfacció	• Respecte a les motivacions prioritàries seleccionades • En relació amb els requeriments físics inherents a la categoria de participació • Justificació en cas d'insatisfacció
Opinions	• Opinió sobre l'impacte ambiental de la prova • Justificació opinió • Opinió sobre els esforços organitzatius per a la seva minimització de l'organització • Justificació opinió • Tipus de missatge

Taula 2. Dimensions i variables considerades en l'elaboració del model d'enquesta

utilitzada en aquest cas es va circumscriure a la resposta afirmativa o negativa del compliment del corresponent indicador, sent 9 la puntuació màxima i 0 la puntuació mínima susceptible de ser recollida en la valoració d'aquests indicadors.

Enquesta de motivacions, opinions i comportaments mediambientals

Per a l'elaboració del model d'enquesta utilitzat, es va recórrer a la consulta de diverses fonts bibliogràfiques, com Alexandris, Tsorbatzoudis i Grouios

Recorreguts	Nre. grups inscrits	Percentatges univers	Nre. enquestes fetes
Verd (4-6 km)	78	23%	48
Blau (12-14 km)	135	40%	85
Groc (16-18 km)	96	28%	59
Vermell (22-26 km)	32	9%	19
Total	341	100%	211

Taula 3. Distribució de les enquestes

(2002); Ntoumani & Ntoumanis (2006); Vlachopoulos, Karageorghis & Terry (2000). Van ser 15 en total les preguntes finalment considerades en el model d'enquesta, validades en aquest cas a partir de les 77 enquestes fetes en l'edició de l'any 2009 (Fariás, Gil, Seguí, & Fuster, 2011). En la *taula 2* es poden consultar les principals dimensions i variables considerades. Tingui's en compte en aquest sentit que, a pesar que la major part de les preguntes incloses en el model d'enquesta van ser tancades i de resposta múltiple, en el cas de les preguntes corresponents a motivacions de participació, el participant tenia l'opció d'elegir i puntuar, dins una escala d'1 (no important) a 5 (molt important), fins a tres motivacions principals de participació. Les preguntes obertes incloses en el model d'enquesta es van utilitzar per respondre la justificació de l'opinió en el cas de no satisfacció dels requeriments físics, del grau de satisfacció i accions dutes a terme per l'organització per minimitzar impactes ambientals.

Finalment, 211 va ser el nombre total d'enquestes fetes, corresponents a un nivell de confiança 95,5 % i marge d'error de 5 %. El treball de camp es va desenvolupar durant la jornada de l'esdeveniment. Les enquestes van ser fetes a la zona de meta a mesura que arribaven els participants. El criteri de selecció utilitzat va ser aleatori estratificat, i el sistema d'estratificació considerat era el nombre de grups inscrits en cada tipus de recorregut: verd, blau, groc i vermell (*taula 3*).

Anàlisi estadística

S'han aplicat mètodes d'anàlisi d'estadística descriptiva i, atès que es vulneren els criteris de normalitat en algunes variables ($KS = 3,216$; $p < 0,05$), s'ha emprat la prova no paramètrica de Kruskal-Wallis en la categoria de participació (recorreguts) i el nivell d'importància atribuït a les diferents motivacions de participació. Per al tractament de les dades, s'ha utilitzat el programa SPSS (versió 15.0).

Resultats

Criteris d'organització

En termes generals, l'organització de la Trekorientació® compleix amb gairebé la totalitat dels indicadors (*taula 4*).

Indicadors	Compliment
Abalisament de zones d'accés	Sí
Adequació de zones d'aparcament	Sí
Disposició de transport públic a zona d'aparcament	Sí
Formació de personal voluntari	Sí
Valoració del traçat d'itinerari en la minimització d'impactes	Sí
Minimització d'impacte acústic	No
Neteja i manteniment de zones utilitzades postesdeveniment	Sí
Reciclatge de residus	Sí
Score total	8 de 9

▲
Taula 4. Criteris d'organització d'esdeveniments esportius sostenibles

A continuació es detalla un llistat de les principals característiques tècniques i pràctiques implementades en aquest sentit:

- Utilitza els aparcaments pròxims a la prova i delimita els diferents espais de la zona, evitant habilitar espais naturals per a l'aparcament de cotxes.
- Estableix tres punts de sortida diferents i desplaça els esportistes en transport públic a les diferents sortides. S'integren elements paisatgístics i de respecte a la natura.
- Senyalitza amb balises reutilitzables i en cap cas no deixa sobre el terreny marques permanents,

▲
Figura 2. Balises reutilitzables

com pintades o cintes. Els recorreguts es fan per senders existents evitant la sortida d'aquests (fig. 2).

- La meta s'ubica en un espai controlable i urbanitzat (esplanada del Monestir de Poblet). A més de ser zona d'avituallament i descans per als corredors, permet interrelacionar l'esdeveniment amb el patrimoni cultural de la zona (fig. 3).
- La megafonia s'utilitza únicament a la zona del control d'arribada i s'ajusta a un volum baix, amb una emissió musical adequada, que permet no alterar l'ambient d'un entorn monàstic.
- Per a la recollida de residus, s'habiliten contenidors de cartó amb bosses especificant el tipus de residu per a la recollida selectiva.

A més d'aquestes accions, sense ser considerades per aquest tipus de guies, l'organització de la Trekorientació® contribueix a la filosofia de sostenibilitat o desenvolupament sostenible implementant un altre tipus d'accions, com per exemple:

- Trofeus elaborats per artesans locals
- Sorteig de productes alimentaris de la zona entre tots els participants

Perfil genèric de les persones participants

En termes específics, les participants d'aquesta prova tenen les característiques següents: ser home (61 %), tenir entre 20 i 39 anys (70 %), residir de manera habitual a les províncies de Tarragona i Barcelona (47 % i 30 % respectivament), treballar per compte d'altri (52 %), tenir un nivell d'estudis

▲
Figura 3. Zona de control d'arribades

Participants	
Variables	Percentatge
Gènere	
• Homes	61%
• Dones	39%
Edat	
• 50 a 60 anys	5 %
• 40 a 49 anys	18%
• 30 a 39 anys	47%
• 20 a 29 anys	23%
• Altres	7 %
Lloc de residència	
• Tarragona	47%
• Barcelona	30%
• Lleida	21%
• Altres	2%
Dedicació laboral	
• Empleat per compte d'altri	52%
• Funcionari	22%
• Autònom	12%
• Estudiant	8%
• Altres	6%
Estudis	
• Universitaris	70%
• Formació professional	15%
• Altres	15%
Nivell de coneixements	
• Bosc de Poblet	74%
• Ruta del Císter	83%
N = 211	

Taula 5. Característiques principals de les persones participants

Figura 4. Diferents perfils dels participants

universitaris (70 %), i tenir, de manera prèvia a la participació d'aquest esdeveniment, un bon coneixement tant de la zona (Bosc de Poblet, 74 %) com de l'oferta turística de la comarca (Ruta del Císter, 83 %) (taula 5). Com a aspecte interessant a destacar, hi ha l'elevat nivell d'estudis i coneixements de la zona.

Motivacions de participació i grau de satisfacció

Quant a l'anàlisi de la sostenibilitat social interna (diversitat de motivacions de participació i grau de satisfacció d'aquestes), els resultats obtinguts en ambdues anàlisis mostren la presència d'una certa diversitat de motivacions de participació, alhora que un important grau de satisfacció respecte a aquestes (taules 6 i 7).

Motivació	Priorització motivació*	Valoració atribuïda**					Sig. F***
		Valor mitjà mostra	Verd	Blau	Groc	Vermell	
Acostar-me al medi natural	59,7% (n = 126)	4,24	4,33	4,25	4,15	4,26	,775
Passar una bona estona	81,5% (n = 172)	4,63	4,71	4,75	4,53	4,21	,112
Entrenar per a altres esdeveniments	14,7% (n = 31)	2,44	1,88	2,36	2,63	3,58	,000
Fer activitat físicoesportiva	43,6% (n = 92)	3,92	3,35	4,06	4,08	4,21	,001
Estar amb la família-amics	62,5% (n = 132)	4,29	4,75	4,51	4,07	2,89	,000
Gaudir del paisatge	49,7% (n = 105)	4,35	4,38	4,46	4,24	4,16	,070
Viure noves experiències	31,7% (n = 67)	3,70	4,04	3,69	3,51	3,47	,207
Conèixer nous llocs	20,4% (n = 43)	3,50	3,80	3,48	3,49	3,22	,826
Posar-me a prova	18,0% (n = 38)	3,13	2,67	3,11	3,31	3,89	,008
Competir	8,5% (n = 18)	2,22	1,83	2,25	2,34	2,94	,070

N = 211

* Selecció de la motivació principal de participació (individu-percentatge). Possibilitat de seleccionar fins a tres motivacions.

** Valor obtingut de la puntuació assignada per cada participant en relació amb el grau d'importància atribuït a cada motivació. Escala d'importància: 1 valor mín., 5 valor màx.

*** Anàlisi de variància: ANOVA d'1 factor. Sig. P < 0,05.

Taula 6.
Motivacions globals de participació

Motivació	Priorització*	Valoració positiva**	Nivell de satisfacció***
Acostar-me al medi natural	126	120	95,2%
Passar una bona estona	172	164	95,3%
Entrenar per a altres esdeveniments	31	28	90,3%
Fer activitat fisicoesportiva	92	88	95,6%
Estar amb la família-amics	132	129	97,7%
Viure noves experiències	67	64	95,5%
Conèixer nous llocs	43	38	88,3%
Posar-me a prova	38	33	86,8%
Competir	18	17	94,4%
Gaudir del paisatge	105	101	96,2%

N = 211

* Nombre d'individus que selecciona la motivació com a prioritària. Possibilitat de seleccionar fins a tres motivacions.

** Nombre d'individus que valora com a molt satisfactori el compliment de la motivació seleccionada.

*** Percentatge de satisfacció respecte a les motivacions seleccionades.

Taula 7.
Grau de satisfacció

D'una banda, tal com es pot apreciar en la taula 6, mentre que cinc de les deu motivacions de participació són seleccionades per més del 40 % dels participants –passar una bona estona (81,5 %), estar amb la família-amics (62,5 %), acostar-me al medi natural (59,7 %), gaudir del paisatge (47,7 %) i fer alguna activitat fisicoesportiva (43,6 %), quatre de les deu motivacions de participació valorades presenten diferències significatives entre els diferents grups (Sig. $P < 0,05$) –entrenar per a altres esdeveniments (mínim 1,88,

grup verd, i màxim 3,58, grup vermell), fer una activitat fisicoesportiva (mínim 3,35, grup verd, i màxim 4,21, grup vermell), estar amb la família-amics (valor mínim 2,89, grup vermell, i valor màxim 4,75, grup verd) i posar-me a prova (valor mínim 2,67, grup verd, i valor màxim 3,89, grup vermell)–, posant en evidència que no tots els participants concorren a la prova cercant el mateix, amb la presència d'una certa correlació negativa segons que s'observin els grups en relació amb aspectes més de tipus socials (fig. 5) o una

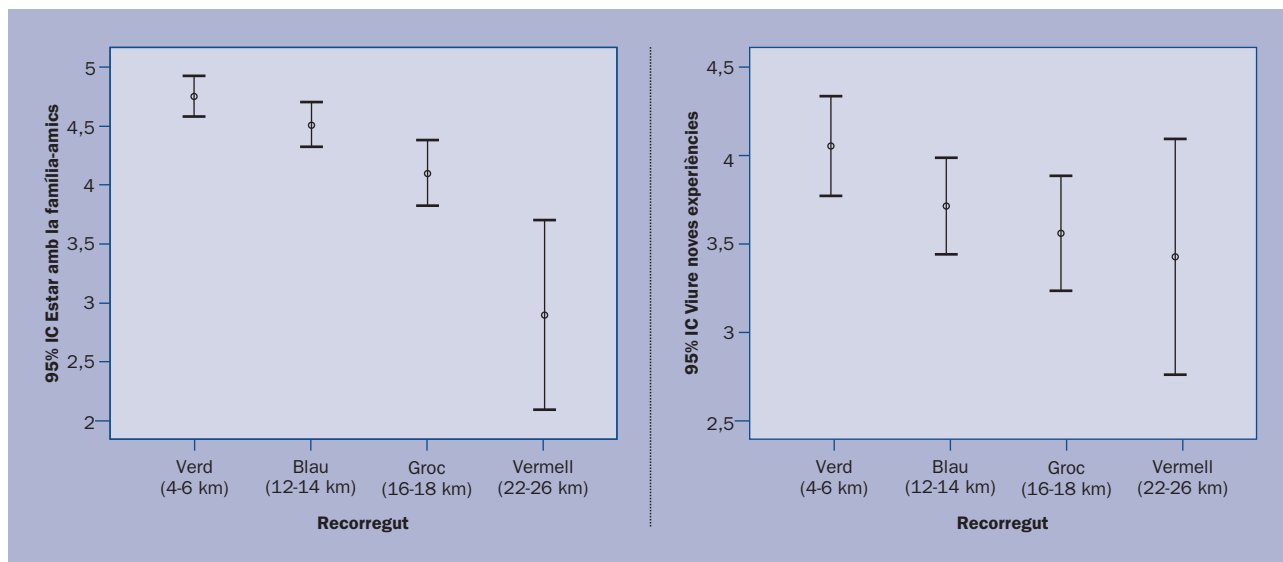

Figura 5. Valoració assignada per cada grup de participants a les motivacions Estar amb la família i amics i Viure noves experiències

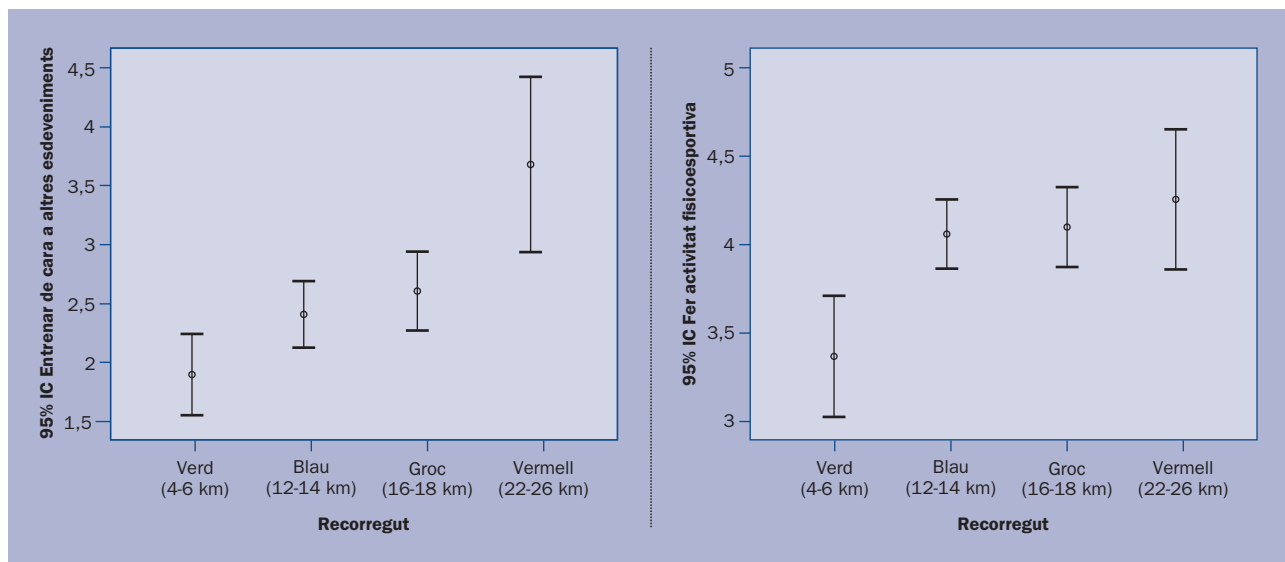

Figura 6. Valoració assignada per cada grup de participants a les motivacions Entrenar de cara a altres esdeveniments esportius i Fer activitat físicoesportiva

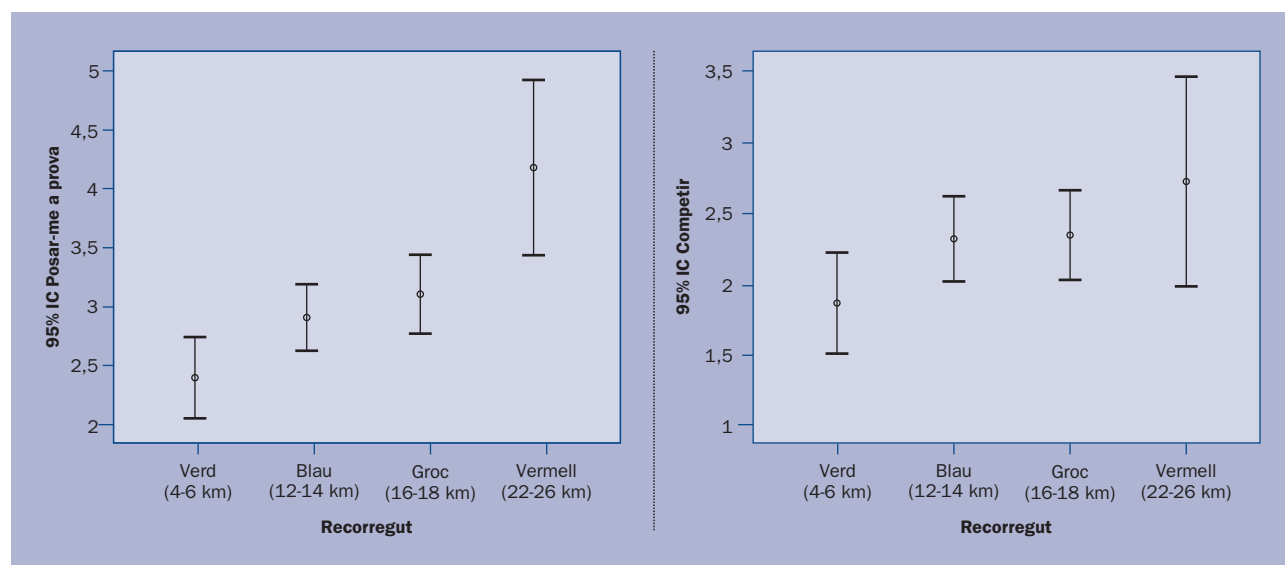

Figura 7. Valoració assignada per cada grup de participants a les motivacions Posar-me a prova i Competir

correlació positiva segons que s'observin els grups respecte al fet que valorin aspectes més de tipus esportiu i competitiu (fig. 6 i 7).

D'altra banda, respecte al grau de satisfacció manifestada en relació amb les motivacions de participació seleccionades, els resultats obtinguts afluïren l'existència d'un grau de satisfacció molt elevat, ja que superen, en 80 % dels casos, el 95 % de satisfacció (taula 7).

Finalment, la satisfacció manifesta respecte als requeriments físics necessaris en la categoria de participació, més del 97 % dels participants van valorar aquest aspecte com a molt correcte i correcte. Resulta interessant destacar que els extrems de nivells (novells i elit) són més fàcils de satisfer en relació amb els requeriments físics de l'activitat i tècnics de l'organització, mentre que els grups intermedis són més exigents i difícils d'acontentar.

Impacte ambiental

En relació amb l'opinió i comportaments mediamambientals dels participants, els resultats mostren una clara tendència d'opinió en què la prova no repercuteix de manera negativa sobre el medi ambient. El 92 % opina que el desenvolupament de la prova no genera cap tipus d'impacte, alhora que el 60 % ho justifica de la manera següent: perquè només s'utilitzen camins (20 %), perquè la gent generalment és respectuosa o està ben conscienciada (20 %) i perquè està ben organitzat i senyalitzat (20 %) (taula 8).

Respecte a la valoració de l'esforç de l'organització per minimitzar els impactes, el 88 % dels participants enquestats opina que aquest tipus de prova no genera impactes mediamambientals. Així mateix, el 55 % manifesta haver rebut algun tipus de missatge respecte a la minimització d'impactes i el 83 % haver fet algun tipus d'acció específica per intentar minimitzar-los (taula 9).

Discussió i conclusions

L'estudi fet sobre la Trekorientació® Bosc de Poblet permet aproximar-nos a una prova en el medi natural amb nombrosos elements d'acord amb el nou sentir ecològic de la societat actual, entre els quals es prioritzen propostes més sostenibles, que contribueixen al respecte pel medi ambient i la seva integració al sistema econòmic del territori (Brand, 2002; Granero, 2007).

Els resultats de l'anàlisi del model organitzatiu (objectiu 1) conclouen que la Trekorientació® Bosc de Poblet compleix amb gairebé la totalitat dels ítems proposats per la *Guia de medi ambient i sostenibilitat aplicats als esports no olímpics* (Fraguas, Perero, Pérez, & Queralt, 2008), amb excepció de la minimització de l'impacte acústic. L'única zona amb emissió de megafonia per l'organització va ser la zona d'arribada, ubicada a la plaça d'accés al Monestir de Poblet. Creiem que podria justificar que l'impacte va ser mínim i no rellevant el fet de ser una zona urbanitzada i que el volum de la megafonia i el tipus de música van ser controlats. Aquestes accions es van fer amb l'objectiu de no alterar la tranquil·litat de l'entorn monàstic.

Els resultats de l'anàlisi de la sostenibilitat social interna (objectiu 2) avalen que la Trekorientació® Bosc de Poblet és una activitat apta per a diferents perfils d'usuari, que respecta la diversitat i es mostra com una

	Percentatge
Opinió generació impactes	
No genera impactes	92%
Sí genera impactes	8%
Justificació resposta impactes	
No justifica la seva opinió	30%
No, perquè només s'utilitzen camins	20%
No, perquè la gent és respectuosa	12%
No, tot està ben organitzat	10%
No, perquè la gent està ben conscienciada	8%
No, perquè està ben senyalitzat	6%
No, altres raons	4%
Sí, perquè la gent llença escombraries	1%
Sí, perquè de vegades cal sortir del traçat principal (ubicació balises)	2%
Sí, perquè córrer o caminar pel medi natural erosiona el sòl	1%
Sí, perquè de vegades no es respecta el traçat dels camins	1%
Sí, perquè és un esdeveniment molt massificat	2%
N=211	

Taula 8. Opinió sobre l'impacte mediamambiental de la prova

	Percentatge
Opinió sobre esforç organització i minimització d'impactes	
Considera que no genera impactes	88%
Opina de manera positiva l'esforç	10%
Opina de manera negativa, no en fa prou	2%
Registra algun tipus de missatge	
Si va registrar el missatge	55%
No va registrar el missatge	45%
Accions fetes per minimitzar impactes	
No llençar escombraries	39%
No sortir dels camins	17%
Tenir en compte recomanacions de l'organització	13%
No trepitjar conreus	9%
Recollir escombraries	5%
Respectar senyalització	3%
No cridar ni parlar fort durant el recorregut	1%
Mantenir lligat el gos	1%
N=211	

Taula 9. Accions de minimització d'impactes

pràctica no excloent i que permet una àmplia participació segons interessos diversos. (García Ferrando, 2006; Serrano, 1998). En aquest sentit, cal destacar que la tipologia de les persones participants s'ajusta al grup que fa activitat en el seu temps d'oci, caracteritzat per subjectes amb ocupacions de nivell mitjà i estudis universitaris, que prefereixen activitats més recreatives, menys reglamentades, en el qual la motivació per la competició és baixa (Puig, Martín, González, & Aragay, 2010). A més a més, segons les dades obtingudes, els diferents nivells d'exigència que proposa la prova amb els seus diferents recorreguts, semblen satisfer un ampli sector de participants tant en l'àmbit físic com en les motivacions de participació.

Finalment, els resultats obtinguts en l'anàlisi de l'opinió i comportament mediambiental dels participants (objectiu 3) mostren que la majoria de participants considera que la prova no genera impactes de consideració, coincidint amb el *Manual de bones pràctiques i mètodes d'educació i conscienciació en el desenvolupament sostenible a través de l'esport* (Green Cross España, 2007), en el qual es descriu que els esdeveniments esportius relacionats amb l'orientació són activitats amb un impacte mediambiental molt lleu.

En definitiva, analitzat l'esdeveniment considerant la sostenibilitat ambiental (minimització d'impactes) i la social interna (diversitat de participants), i en resposta a la pregunta ¿És la 8a edició de la Trekorientació® Bosc de Poblet un esdeveniment esportiu sostenible?, podem concloure, a l'efecte d'aquest estudi, que la Trekorientació® Bosc de Poblet pot ser considerada un esdeveniment esportiu en el medi natural sostenible. Cal apreciar, no obstant això, que mentre que els resultats obtinguts en relació amb la sostenibilitat ambiental són homogenis, en considerar que la prova no genera impactes, els resultats de la sostenibilitat social permeten algunes matisacions. Considerar només el perfil del participant probablement no és suficient, i creiem que ha estat útil analitzar les motivacions i el grau de satisfacció considerats en aquest estudi.

D'aquí que un esdeveniment esportiu sostenible, des de la perspectiva social, podria tenir en compte accions com aquestes:

- Dissenyar la prova que permeti la participació d'una àmplia diversitat de participants (perfil de condició física i motivacions). No confondre-ho amb obtenir un gran nombre de participants.

- Satisfer les diverses motivacions. Tenir en compte que les motivacions minoritàries requereixen un major esforç de l'organització per ser satisfetes.
- Sensibilitzar els participants en la tolerància i comprensió de la diversitat de motivacions.
- Considerar elements de control que permetin identificar la diversitat, valorar la satisfacció de les motivacions i implementar les mesures necessàries entorn de la sostenibilitat. Per exemple: quantitat de participants per categories, freqüència de participació, comentaris i opinions postesdeveniment.

Agraïments

Agraïm als alumnes que van col·laborar en la realització del treball de camp: C. Montoro, E. Higuera, E. Borrás, M. Oriols, J. Casas, J. Piñero, A. Martínez, P. Fernández, J. Vidal i J. Serra.

Conflicte d'interessos

Els autors declaren que no tenen cap conflicte d'interessos.

Referències

- Alexandris, K., Tsorbatzoudis, C., & Grouios, G. (2002). Perceived constraints on recreational sport participation: Investigating their relationship with intrinsic motivation, extrinsic motivation and amotivation. *Journal of Leisure Research*, 34(3), 233-52.
- Brand, K. (2002). Conciencia y comportamiento medioambientales: Estilos de vida más "verdes". A M. Redclift & G. Woodgate (Eds.), *Sociología del medio ambiente* (pàg. 205-222). Madrid: McGraw Hill.
- Cerrillo, J. A. (2010). Medición de la conciencia ambiental: una revisión crítica de la obra de Riley R. Dunlap. *Athena Digital* 17, 33-52.
- Cronin, J. J., & Taylor, S. A. (1992). Measuring service quality: A re-examination and extension. *Journal of Marketing*, 56(3), 56-58. doi:10.2307/1252296
- Dabholkar, P. A., Shepherd, C. D., & Thorpe, D. I. (2000). A comprehensive framework for service quality: An investigation of critical conceptual and measurement issues through a longitudinal study. *Journal of Retailing*, 76(2), 139-173. doi:10.1016/S0022-4359(00)00029-4
- Desbordes, M., Ohl, F., & Tribou, G. (2001). *Estrategias de Marketing deportivo. Análisis del consumo Deportivo*. Barcelona: Paidotribo.
- Dirección General de Deportes (2009). *Directrices para la celebración de eventos deportivos Sostenibles*. Recuperado de <http://www.madrid.es/UnidadesDescentralizadas/Agenda21/ContenidosBasicos/Ficheros/11%20Gu%C3%ADA%20Eventos%20Sostenibles%20completa.pdf>

- Fariás, E. I., Gil, G., Seguí, J., & Fuster, J. (2011). Trekorientación Bosque de Poblet ¿un evento de deporte para todos? A E. Mata, P. Burillo & A. Dorado, *Actas del XI Congreso AEISAD ¿Cómo hacer del Deporte una Herramienta para el Desarrollo?* (pàg. 762-773). Toledo: AEISAD.
- Federación Española de Municipios y Provincias. Subdirección de Dinamización Sociocultural Área de Deportes y Ocio (2011). *Guía de buenas prácticas ambientales para eventos deportivos*. Recuperat de http://www.femp.es/files/5661280rchivo/GUIA_VERDE_VER-SION%20DEFINITIVA.pdf
- Fraguas, A., Perero, E., Pérez, I., & Queralt J. (2008). *Guía de medio ambiente y sostenibilidad aplicados a los deportes no olímpicos*. Barcelona: FBO y FELL
- Fuster J., Funollet F., & Gómez J. (2008). Características elementales de los nuevos deportes en el medio natural. *Ágora para la EF y el Deporte* (7-8), 35-47.
- García Ferrando (2006). *Encuesta de hábitos deportivos de los Españoles 2005.Posmodernidad y Deporte: Entre la Individualización y la Masificación*. Madrid: Consejo Superior de Deportes.
- Granero, A. (2007). Las actividades físico-deportivas en la naturaleza y la industria turística. *Revista Internacional de Medicina y Ciencias de la Actividad Física y el Deporte* 7(26), 111-127.
- Green Cross España (2007). *Manual de buenas prácticas y métodos de educación y concienciación en el desarrollo sostenible a través del deporte*. Recuperat de [http://medioambiente.coe.es/web/COEHOME.nsf/b8c1dabf8b650783c1256d560051ba4f/aa5f4a454f34f669c-12570f2005d96c1/\\$FILE/Sintesis.pdf](http://medioambiente.coe.es/web/COEHOME.nsf/b8c1dabf8b650783c1256d560051ba4f/aa5f4a454f34f669c-12570f2005d96c1/$FILE/Sintesis.pdf)
- Ntoumani, C. T., & Ntoumanis, N. (2006). The role of self-determined motivation in the understanding of exercise-related behaviours, cognitions and physical self-evaluation. *Journal of Sports Sciences*, 24, 393-404. doi:10.1080/02640410500131670
- ONU (1987). *Informe Brundtland*. Recuperat de <http://www.un.org/es/comun/docs/?symbol=A/42/427>.
- Olivera J., & Olivera A. (1995). La crisi de la modernitat i l'adveniment de la postmodernitat: l'esport i les pràctiques físiques alternatives en el temps d'oci actiu. *Apunts. Educació Física i Esports* (41), 10-29.
- Puig, N., Martín, A., Gonzalez, S., & Aragay, J. M. (2010). *Enquesta d'hàbits esportius a Catalunya 2009-2010*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Secretaria General de l'Esport. Consell Català de l'Esport.
- Serrano J. A. (1998). *Una aproximación empírica y multidimensional al estudio de la participación deportiva en el tiempo libre* (Tesi doctoral). Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, Las Palmas de Gran Canaria.
- Vlachopoulos, S. P., Karageorghis, C. I., & Terry, P. C. (2000). Motivation profiles in sport: A Self-determination Theory perspective. *Research Quarterly for Exercise and Sport* 71(4), 387-97. doi:10.1080/02701367.2000.10608921
- Yoshida, M., & James, J. D. (2010). Customer satisfaction with game and service experiences: Antecedents and consequences. *Journal of Sport Management*, 24(3), 338-361.
- Zeithaml, V. A., Berry, L. L., & Parasuraman, A. (1996). The behavioral consequences of service quality. *Journal of Marketing*, 60(2), 31-46. doi:10.2307/1251929

L'assetjament sexual a l'esport: el cas de les estudiants-esportistes del grau de Ciències de l'Activitat Física i l'Esport de Catalunya

Sexual Harassment in Sport: the Case of Student-Athletes

Reading for a Degree in Physical Activity and Sport Science in Catalonia

MONTSERRAT MARTÍN HORCAJO

ALBERT JUNCÀ PUJOL

Departament d'Activitat Física

Grup de Recerca Esport i Activitat Física (GREAF)

Facultat d'Educació, Traducció i Ciències Humanes

Universitat de Vic (Espanya)

Autora per a la correspondència

Montserrat Martín Horcajo

m.martin@uvic.cat

Resum

Les poques actuacions de sensibilització en els contextos català i espanyol sobre l'existència de l'assetjament sexual a l'esport han tingut lloc durant la darrera dècada, però l'assetjament sexual és encara un tema de recerca poc estudiat. Tanmateix, investigacions en països com Austràlia, Canadà, Dinamarca, Estats Units, Finlàndia Noruega, i Regne Unit demostren que l'assetjament sexual no és un comportament aliè al món de l'esport. Ja el 2007 el COI féu una crida als comitès olímpics nacionals perquè comencessin a treballar i prevenir l'assetjament sexual en l'àmbit esportiu. L'objectiu principal d'aquest estudi, finançat per l'Institut Català de les Dones, és determinar si l'assetjament sexual a l'esport és també present a l'esport català. I, consegüentment, contribuir a sensibilitzar les organitzacions esportives pertinents per tal que tinguin en compte que l'assetjament sexual que es produeix en contextos esportius és un problema a tractar des de les polítiques esportives del nostre país. Les dades que es presenten en aquest estudi s'han extret de les experiències d'assetjament sexual d'una mostra de 214 estudiants-esportistes de tres universitats catalanes on s'imparteixen estudis de ciències de l'activitat física i l'esport (CAFE). Les dades d'aquest treball mostren nivells d'experiència i de percepció molt diferents segons el tipus de comportament analitzat. Els comportaments percebuts com a més assetjadors són els menys viscuts per les noies estudiants de CAFE de Catalunya. Tanmateix, el treball constata que a l'esport català també hi ha casos d'assetjament sexual. Així, l'assetjament trobat assoleix xifres de fins al 6% d'incidència en alguns dels comportaments.

Paraules clau: assetjament sexual, esport, percepció, experiència, estudiants-esportistes

Abstract

Sexual Harassment in Sport: the Case of Student-Athletes Reading for a Degree in Physical Activity and Sport Science in Catalonia

The few activities to raise awareness in the Catalan and Spanish context about the existence of sexual harassment in sport have taken place over the last decade, but sexual harassment is still a research topic on which little work has been done to date. However, research in countries such as Australia, Canada, Denmark, Finland, the United States, Norway and the United Kingdom show that sexual harassment is by no means absent from the world of sports. In 2007 the IOC called on national Olympic committees to start working on and preventing sexual harassment in this area. The main purpose of this study, funded by the Catalan Institute for Women, is to determine whether sexual harassment in sport is also present in Catalan sports. Consequently it is also intended to contribute towards raising awareness in relevant sports organisations so that they bear in mind that the sexual harassment which takes place in sports contexts is a problem to be dealt with by sports policies in our country. The data presented in this study are drawn from the experiences of sexual harassment of a sample of 214 student-athletes at three Catalan universities where physical activity and sport science (CAFE) programmes are taught. The data in this study show very different levels of experience and perception depending on the kind of behaviour analysed. Behaviours perceived as most harassing are the ones least experienced by women CAFE students in Catalonia. However, the paper also confirms that there are some cases of sexual harassment in Catalan sport. The harassment found reaches incidence figures of up to 6% for some behaviours

Keywords: sexual harassment, sports, perception, experience, student-athletes

Introducció

Les relacions entre les atletes i els seus entrenadors¹ presenten, en el camp de l'esport, una situació molt peculiar. Les atletes per tal d'assolir l'èxit o l'excel·lència esportiva disposen en els seus entrenadors una confiança que en molts casos és cega i incondicional. Això suposa que alguns entrenadors poden arribar a tenir unes quotes de poder molt altes sobre les seves atletes, i, que en alguns casos, poden manifestar-se en accions d'abús de poder. Aquest fet contribueix a dibuixar un escenari de certa vulnerabilitat per a l'esportista que, en determinades ocasions, acaba acceptant l'assetjament sexual com un comportament del seu entrenador amb el qual ha de conviure per seguir entrenant i desenvolupant la seva carrera esportiva.

Delimitar de manera precisa aquest objecte d'estudi és complex. Les creences confuses sobre els límits dels sacrificis de l'atleta i dels límits del poder de l'entrenador contribueixen a fer més complexa la seva recerca. Hi ha tres raons principals que expliquen aquesta dificultat. La primera, l'ambigüitat en moltes de les interaccions humanes. Així, un comentari o un petit contacte físic pot no ser percebut de la mateixa manera per l'entrenador i per l'atleta. La segona, la dificultat que té la persona que rep aquests comportaments no desitjats a l'hora de fer-ho públic (és poc habitual denunciar-ho, i, a més, fer-ho pot suposar un major grau de victimització si l'entorn no protegeix prou la persona assetjada). I la darrera, la dificultat de consensuar que es considera assetjament sexual, atès que hi ha una relació de poder i una diferència clara d'interpretació del que és assetjar sexualment entre qui el perpetra i qui el pateix. Tot plegat fa de l'assetjament sexual a l'esport, encara, un tema tabú, i al mateix temps en dificulta l'explicitació i, conseqüentment, la seva pertinent sanció i eradicació.

Les dimensions de l'assetjament sexual

Per introduir què s'entén per assetjament sexual i les seves dimensions ho farem inicialment des de l'àmbit laboral per ser aquest el primer on l'assetjament és identificat com a tal i, per tant, és codifi-

cat per ser sancionat. A més a més, en aquest àmbit aquesta qüestió s'ha estudiat de forma sistemàtica i rigorosa des de fa diverses dècades. Dos són els tipus d'assetjament sexual que s'hi poden trobar (segons les directrius publicades per l'*Equal Employment Opportunity Commission* dels EUA el 1980, citat a Fernández Villarino, 2000, pàg. 227). El primer, el *xantatge sexual 'quid pro quo'* que engloba tota proposició de caràcter sexual feta a canvi de millorar o evitar mesures negatives en les condicions laborals. El segon s'anomena *ambient hostil a la feina*, i aquí el contingut sexual és implícit (mirades, comentaris, insinuacions, acudits, etc.). D'aquesta manera, l'assetjament sexual està format tant de proposicions concretes amb continguts sexuals, com d'actes o situacions que afavoreixen o permeten l'existència d'un clima hostil i ofensiu a la feina. Mentre el primer tipus és possible detectar-lo i, per tant, denunciar-lo, el segon esdevé ambigu, sobretot quan qui efectua aquestes conductes ostenta una posició de poder explícita en relació amb qui les rep.

La recomanació de la Comissió de les Comunitats Europees sobre la protecció de la dignitat de la dona i l'home a la feina (92/131/CEE) ja definia l'assetjament sexual com: "tota conducta de naturalesa sexual o d'altres comportaments basats en el sexe que afecten la dignitat de la dona i l'home a la feina" (Comissió de les Comunitats Europees, 1992 citat a Bosch i Ferrer, 2000, pàg. 20). En aquest mateix sentit, Fernández Villarino (2000) exposa que assetjament sexual és qualsevol conducta de naturalesa sexual que no sigui recíproca i que a més resulti no desitjada per la persona que la rep, que no hi hagi "voluntarietat de correspondre" (pàg. 227).

El nou codi penal espanyol (Llei orgànica 10/1995) que entrà en vigor el maig de 1996 inclou per primer cop un article (el 184) sobre l'assetjament sexual:

Aquell que sol·licita favors de naturalesa sexual per a ell mateix o per a un tercer fent prevaler una situació de superioritat laboral, docent o anàloga amb l'anunci exprés o tàcit de causar a la víctima un mal relacionat amb les legítimes expectatives que pot tenir en l'àmbit d'aquesta relació, serà castigat com autor d'assetjament sexual amb

¹ Cal remarcar que quan es parla d'entrenador som conscients que també hi ha entrenadores que assetgen sexualment, tot i que segons les recerques internacionals en aquest àmbit són moltes menys les entrenadores que ho fan en relació amb el nombre d'entrenadors (Brackenridge, 1997a, b; Fasting et al., 2000). I en canvi, són moltes més les atletes assetjades que els atletes. Per això hem decidit escriure 'entrenador' en masculí i 'atleta' en femení durant tot l'article.

la pena d'arrest de 12 a 24 caps de setmana o multa de 6 a 12 mesos (Bosch & Ferrer, 2000, pàg. 90).

L'assetjament sexual a l'esport

Les intenses interaccions físiques i emocionals que sovint es creen entre entrenador i esportista fan difícil definir i identificar aquelles conductes que poden ser objecte d'assetjament sexual a l'esport (Brackenridge, 1997a). Sovint ni les mateixes atletes ni els seus familiars saben amb certesa quins són els límits d'influència i interès de l'entrenador vers l'atleta. Així, per exemple, és beneficiós i necessari per a una carrera esportiva d'èxit que l'entrenador preguntí sobre la vida sexual de l'atleta? Ho és, que li controlí tot el que fa els caps de setmana quan no està entrenant o competint? O que li suggereixi anar a casa seva sola per continuar entrenant i així millorar el rendiment? O que li parli al vestidor quan l'atleta s'està canviant o dutxant?

Des d'una perspectiva sociocrítica, Celia Brackenridge (1997a, b) afirma que l'assetjament sexual és una conducta sexista, que té més a veure amb el poder, amb l'abús de poder de gènere i de classe, amb les jerarquies inherents a les organitzacions laborals, educatives o esportives que no pas amb un instint sexual emmarcat dins d'una necessitat biològica. Així, Pernas, Romás, Olza i Naredo (2000) asseveraren que posar en context l'assetjament sexual vol dir reconèixer que “no és psicològic sinó social; que no és extraordinari sinó quotidià; i que no és neutral sinó producte de la desigualtat entre homes i dones” (pàg. 13-14).

Segons Brackenridge (1997b), per una banda, l'assetjament sexual no està deslligat de la discriminació sexual, i, per l'altra, de les formes més severes d'assetjament que poden constituir abús sexual. Aquesta autora ho representa com un “*contínuum*” que va des de ser majoritàriament institucional fins a majoritàriament personal” (pàg. 116). Brackenridge defineix tres estadis en aquest *contínuum*. El primer, la discriminació sexual, descriu el fet que les dones tenen sous més baixos que els homes, menys facilitats i pitjors recursos tècnics; el segon, l'assetjament sexual, que descriu l'atenció no desitjada, els acudits i comentaris basats en el sexe de l'atleta, les trucades i correus electrònics obscens...; i el tercer estadi, el de l'abús sexual, en el qual es produeixen accions sexuals coercitives, privilegis i premis a canvi de favors sexuals.

L'abast de l'assetjament sexual a l'esport: el context internacional

A Catalunya l'estudi de l'assetjament sexual a l'esport encara no ha estat abordat des de la perspectiva científica. Tot i això el tema de l'assetjament sexual a l'esport va ser introduït per primer cop a Catalunya a través d'una sessió especialitzada que es va fer al Fòrum 2004, “L'esport: diàleg universal”. A partir d'aquí s'han fet diverses actuacions per part del Gabinet de Gènere del Consell Català de l'Esport per sensibilitzar el món de l'esport que l'assetjament sexual és un problema a tractar des de i en el món de l'esport. Així, l'any 2005, amb l'objectiu de sensibilitzar la societat sobre aquest tema, es va publicar una guia anomenada *Hem de prevenir, hem d'intervenir. L'assetjament sexual a l'esport*. També, al 2007, el Consell Català va organitzar una jornada sobre assetjament sexual a l'esport liderada per l'experta mundial en aquest àmbit, la catedràtica Celia Brackenridge.

En l'àmbit de les publicacions científiques a l'estat espanyol només hi ha un article sobre aquesta temàtica, però aquest únicament descriu l'estat de la qüestió en l'àmbit internacional (Vázquez, Bastanchuri, & Fernández, 2001). Tot i això, a diferents països occidentals aquesta qüestió ja era present en la seva agenda de preocupacions i recerques acadèmiques a mitjan dels anys 90 (Brackenridge, 1997a; Canadian Association for the Advancement of Women and Sport and Physical Activity, 1994).

En el context internacional, les dades d'assetjament sexual a l'esport oscil·len des del 19 % de presència als EUA (Volkwein, Schnell, Sherwood, & Livezey, 1997), fins al 45 % a la República Txeca (Fasting & Knorre, 2005). Altres dades són, 20 % a Flandes (Auweele et al., 2008); 28 % a Noruega (Fasting, Brackenridge & Sudgot, 2000), i 21 % al Regne Unit (Tomlinson & Yorganci, 1997).

Tot i que és molt útil comptar amb dades d'estudis d'altres països per avançar en la recerca d'aquest tema, la disparitat de les dades ens porta a pensar que encara queda molt camí per fer per tal d'homogeneïtzar els instruments de mesura i per poder comparar i conèixer degudament l'abast internacional del fenomen de l'assetjament sexual a l'esport. En aquest sentit, un dels problemes que apareixen a l'hora de fer recerca sobre l'assetjament sexual són les diferències culturals entre països a l'hora de percebre alguns

comportaments com a assetjadors. Ara bé, la manca de consens internacional al voltant del que constitueix o no assetjament sexual no vol dir que la seva presència a l'esport sigui menys important o no tingui conseqüències negatives per a les atletes que el pateixen.

Tot i la varietat cultural i de percepcions subjectives, es defineix com a comportament sexualment assetjador dins l'àmbit de l'esport tota aquella atenció sexual que algú rep i que no desitja rebre, *unwanted sexual attention* (Brackenridge, 1997a, b; Fasting et al., 2000). Tanmateix, Auweele et al. (2008) afegeixen que per la definició d'assetjament sexual també és cabdal tenir en compte la percepció d'invasió de les fronteres personals de l'atleta. És per aquesta raó que l'instrument que hem escollit per mesurar els índexs d'assetjament sexual a l'esport té en compte la percepció del comportament, l'experiència del comportament, i la interrelació entre percepció i experiència.

Metodologia

El segment de població escollit per efectuar aquest estudi sobre l'assetjament sexual a l'esport és el de les noies estudiants esportistes del grau de Ciències de l'Activitat Física i l'Esport de Catalunya (CAFE), les *female student-athletes*, tal com són anomenades en les recerques internacionals d'aquest àmbit (Auweele et al., 2008; Fasting Chroni, Hervik, & Knorre, 2010; Volkwein et al., 1997).

La seva tria té un component estratègic de cara a intervenir en aquesta problemàtica. Així, les actuals estudiants-esportistes de CAFE ja són i continuaran sent en el futur, en molts casos, les entrenadores i les responsables de bona part dels programes esportius de Catalunya. La seva sensibilització és molt important perquè a banda d'estar presents en el dia a dia de clubs i federacions amb tot el que això comporta serà a elles, conjuntament amb els homes del món de l'esport, a qui correspondrà dissenyar i implementar protocols i pautes d'actuació per tractar aquesta problemàtica.

L'instrument

El qüestionari de la investigació, basat en Volkwein et al. (1997), mesura les percepcions i les experiències en relació amb l'assetjament sexual a l'esport de les estudiants-esportistes. Aquest mateix qüestionari

lleugerament modificat en alguns aspectes ha estat utilitzat en altres recerques a diversos països, entre les quals destaquen Fejgin i Hanegby (2001) a Israel; Toftegaard Nielsen (2001) a Dinamarca; i Auweele et al. (2008) a Flandes. Un dels punts forts del qüestionari és que té en compte la percepció subjectiva de l'esportista vers el comportament de l'entrenador.

El qüestionari ha estat traduït al català i adaptat a la població de l'estudi. En aquest procés, per assegurar la màxima comprensió i adequació del qüestionari, s'efectuà un estudi pilot pretest amb estudiants de CAFE de la Universitat de Vic ($n = 12$) i amb un grup de jugadores sèniors de voleibol d'un club del Vallès ($n = 10$). Les proves pilot constataren la necessitat de distingir més clarament les diferències entre percepcions i experiències, i també la necessitat de formular de manera més concisa algun comportament.

El qüestionari està estructurat en tres seccions. En la primera es recull la informació demogràfica i esportiva de la persona enquestada. En la segona, les seves percepcions d'assetjament en relació amb 24 comportaments. Així, l'estudiant-esportista ha de valorar de l'1 al 4 el grau d'assetjament sexual que creu que implica el comportament de l'entrenador (on '1' significa que 'el comportament no constitueix en absolut assetjament sexual', mentre que '4' significa 'total certesa que el comportament constitueix assetjament sexual'). La tercera secció del qüestionari recull les experiències de les persones enquestades en relació amb els mateixos 24 comportaments (les opcions de resposta, en aquest cas, són 'no m'ha passat mai', 'sí, de vegades', 'sí, sovint' i 'no ho tinc clar').

Els 24 comportaments de la segona i tercera secció s'agrupen en quatre categories diferents:

- A. *Comportaments relacionats amb la instrucció de l'esport.* Aquests comportaments i interaccions físiques entre entrenador i esportista formen part dels rituals culturals de la pràctica esportiva, i al seu torn, solen ser assumits de manera genèrica i normalitzada per ambdues parts.
- B. *Comportaments no relacionats amb la instrucció de l'esport però contextualment dependents d'aquest.* Aquests comportaments recullen algunes de les possibilitats d'interacció entre entrenador i esportista fora del context de la pràctica esportiva però que en certa manera poden estar-hi vinculats.
- C. *Comportaments sexistes.* Els comportaments inclosos en aquesta categoria tenen com a objectiu

mesurar les actituds sexistes dels entrenadors dins i fora del context de l'esport. Aquest tipus de comportaments formen part del procés *continuum* d'assetjament descrit per Brackenridge (1997b).

- D. *Contactes físics i aproximacions verbals*. Els comportaments d'aquesta categoria són més severos i coercitius que els de les altres categories. Marquen actuacions que ultrapassen els rituals culturals esportius. Les accions que s'hi recullen estan molt relacionades amb comportaments sexuals força o molt explícits.

La mostra i el procediment d'obtenció de les dades

Les enquestes s'efectuaren durant la tardor de l'any 2011 sobre un univers potencial de 266 noies estudiants-esportistes dels estudis de Grau de Ciències de l'Activitat Física i l'Esport de tres universitats catalanes: la Universitat de Vic (UVIC), l'Institut Nacional d'Educació Física de Catalunya (INEFC-Barcelona), centre adscrit a la Universitat de Barcelona, i l'Escola Universitària de la Salut i l'Esport (EUSES), centre adscrit a la Universitat de Girona.²

Abans del repartiment dels qüestionaris s'informà totes les participants de l'objectiu de l'estudi i se n'indicaren les característiques de participació anònima i voluntària. Conjuntament amb el qüestionari també es demanà a les participants que omplissin un full de consentiment informat. Els resultats que es presenten en el següent apartat sorgeixen de les dades extretes dels 214 qüestionaris vàlids que finalment s'obtingueren. D'aquests qüestionaris, 52 corresponen a la Universitat de Vic; 120, a l'INEFC-Barcelona, i 42, a l'EUSES. Per organitzar, mesurar, descriure i analitzar les dades s'utilitzà el programa SPSS versió 18.0. Els resultats de les variables han estat tractats com a dades discretes i no contínues.

Resultats

Els resultats de l'estudi es presenten desglossats en quatre apartats. Un primer apartat, dades de context,

exposa els esports practicats per les noies enquestades; el segon, les percepcions d'assetjament sexual dels comportaments; el tercer, els nivells d'experimentació dels comportaments (sense entrar a considerar si han estat viscuts o no com a assetjament); i en darrer terme, les dades sobre els casos declarats d'assetjament sexual de cadascun dels comportaments.

Dades de context

De les 12 variables de context –demogràfiques i esportives– recollides entre les esportistes-estudiants en destaca que 202 de les 214 noies (el 94,4 % de la mostra) han practicat esport de competició i/o federat, i només 12 de les noies diuen que no han practicat esport d'aquest tipus. Del 94,4 % que han contestat que fan esport competició/federat, més de la meitat (50,9 %) practiquen esports col·lectius (bàsquet, futbol, handbol, hoquei, corfbol, rugbi, voleibol i waterpolo) i un 43,5 % practica altres esports (aquí s'inclouen tots els individuals i s'hi troben també els de lluita o raqueta).

En relació amb aquestes dades no s'han trobat correlacions entre el tipus d'esport, percepcions i experiències de comportaments i casos d'assetjament sexual.

Les percepcions més esteses

La percepció d'assetjament en relació amb els diferents comportaments analitzats varia molt entre uns i altres (*fig. 1*). Hi ha pocs comportaments que siguin considerats per la gran majoria de noies atletes com a comportaments constitutius d'assetjament sexual. El comportament que és assenyalat de manera més clara en aquest sentit és 'proposar relacions sexuals a canvi de privilegis' (82,2 %). El segueixen en aquesta consideració 'fer petons als llavis' (69,6 %) i 'proposar relacions sexuals sense res a canvi' (63,6 %). 'Mirar fixament els pits o el cul de l'atleta' (55,1 %) és percebut també per més de la meitat de les enquestades com un comportament d'assetjament.

Altres comportaments, amb xifres elevades de percepció, tot i que a molta distància de les primeres,

² A Catalunya, l'any 2011 hi havia en funcionament cinc graus de CAFE: Universitat de Vic; INEFC-Barcelona (adscrit a la Universitat de Barcelona); INEFC-Lleida (adscrit a la Universitat de Lleida); Blanquerna (Universitat Ramon Llull) i EUSES (adscrita a la Universitat de Girona). Així, l'univers sobre el qual s'ha elaborat l'estudi abasta més de la meitat (un 60 %, aproximadament) de la població universitària de noies estudiants de CAFE de Catalunya.

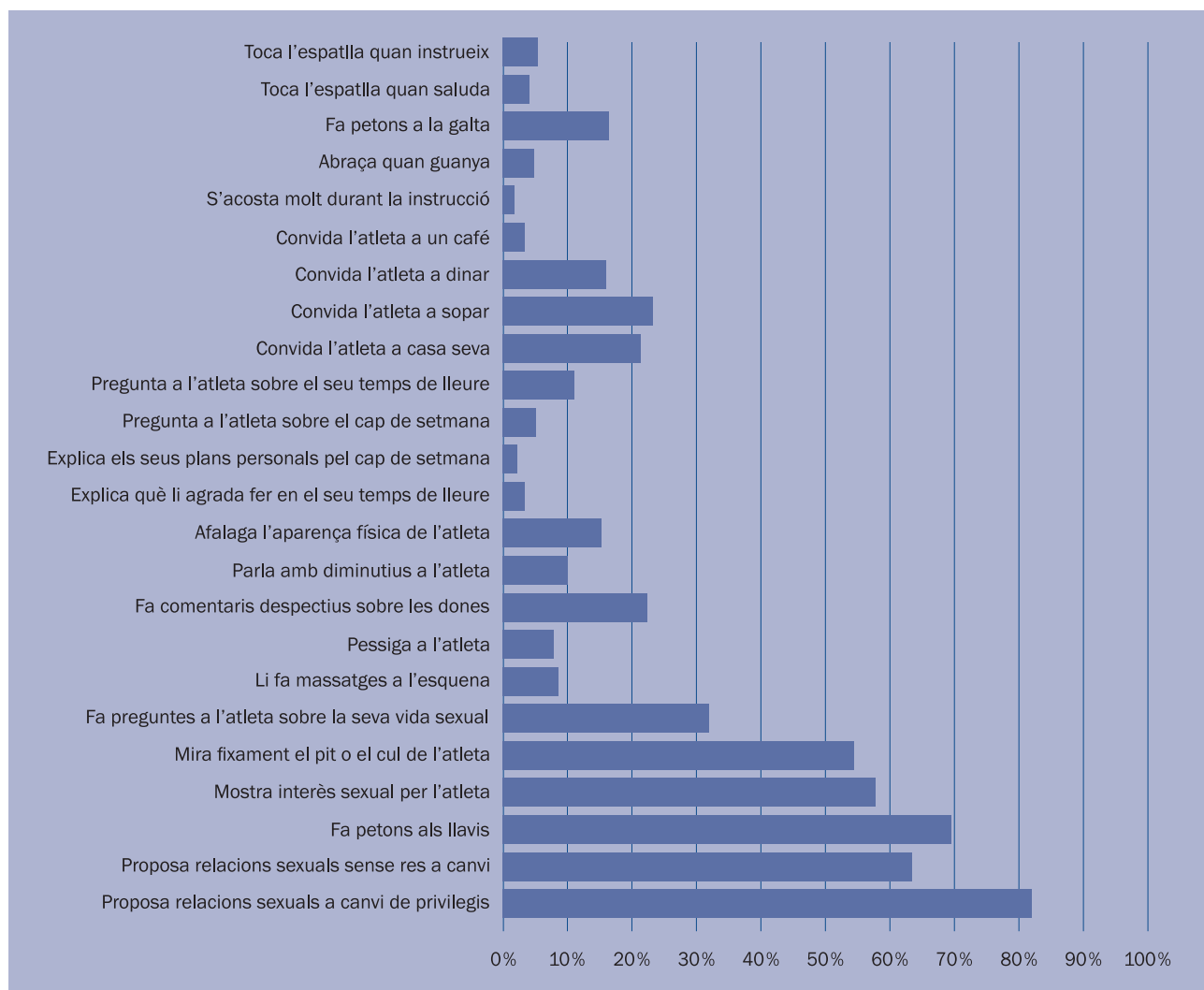

Figura 1. Percepció d'assetjament sexual dels diferents comportaments. Un 16,4% de les noies manifesta total certesa que el comportament 'l'entrenador et fa petons a la galta' constitueix assetjament sexual)

són 'fer preguntes a l'atleta sobre la seva vida sexual' (32,2 %), 'fer comentaris despectius sobre les dones' (22,4 %), 'afalagar l'aparença física de l'atleta' (15,4 %), 'convidar l'atleta', ja sigui 'a sopar' (23,4 %) o 'a casa' (21,5 %) i 'fer-li petons a la galta' (16,4 %).

Cal tenir en compte que no hi ha cap comportament que no hagi estat considerat, en major o menor mesura, possible comportament d'assetjament sexual. No obstant, hi ha uns quants comportaments, els que es relacionen directament amb l'entrenament, que presenten una percepció molt baixa d'assetjament. En aquest sentit, la percepció més baixa es troba en el comportament 'l'entrenador s'acosta molt a l'atleta durant la instrucció' (1,9 %). Amb xifres de percepció una mica més ele-

vades que l'anterior es troben els comportaments 'toca l'espatlla quan instrueix' (5,6 %) i 'parla amb diminutius a l'atleta' (9,8 %).

Els comportaments més freqüents

De tots els comportaments analitzats dels entrenadors vers les atletes, els que presenten un nivell més elevat d'experiència per part de les noies (sumatori de les respostes 'sí, sovint' i 'sí, a vegades') són, al mateix temps, els que menys es perceben com a comportaments d'assetjament sexual (fig. 2). En aquest sentit, els comportaments més estesos són els que es troben dins de la categoria *Comportaments relacionats amb la instrucció de l'esport*. Així, 'toca

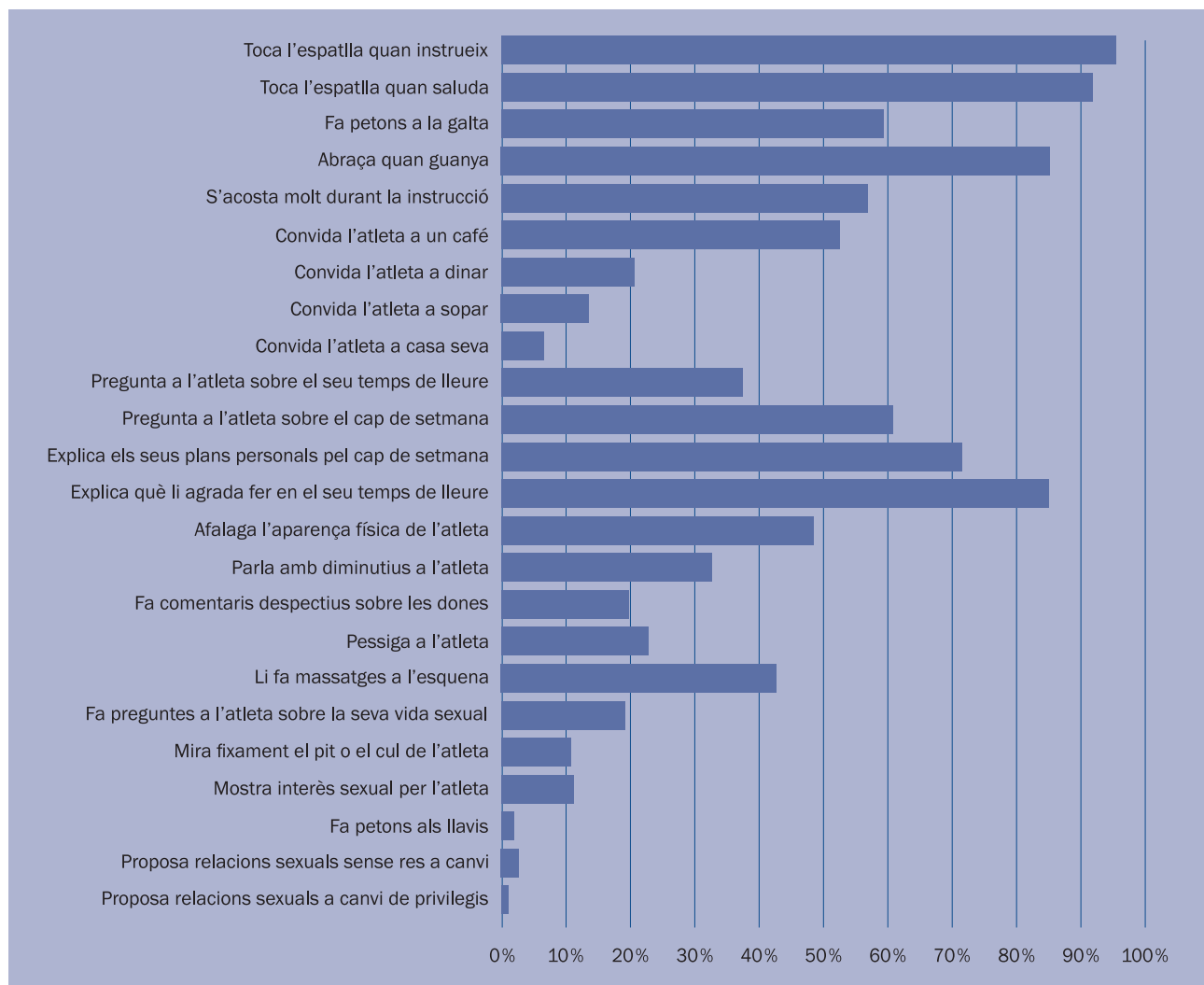

Figura 2. Experimentació dels diferents comportaments. Un 59,7% de les noies manifesta haver experimentat alguna vegada o sovint el comportament 'l'entrenador et fa petons a la galta'

l'espatlla quan instrueix' o 'abraça quan es guanya' han estat experimentats alguna vegada o sovint per un 96,1 % i un 85,9 %, respectivament, de les noies. En aquesta mateixa categoria, 'fer petons a la galta' o 's'acosta molt durant la instrucció' presenten uns valors propers al 60 %.

Tanmateix, també hi ha altres comportaments d'altres categories molt estesos. Així, d'entre els *comportaments no relacionats amb la instrucció de l'esport però contextualment dependents d'aquest* en destaca 'convidar l'atleta a un cafè' (52,9 %) i 'preguntar a l'atleta sobre el seu cap de setmana' (61,3 %). Quant als comportaments englobats en la categoria de *sexistes*, 'afalagar l'aparença física de l'atleta' ha estat experimentat per gairebé la meitat de les noies esportistes. I 'explicar els

plans personals de cap de setmana de l'entrenador' per un 85,1 %. El comportament 'fa comentaris despectius sobre les dones' ha estat viscut en un 19,8 % dels casos.

En darrer terme, els comportaments que es troben dins la categoria 'Contactes físics i aproximacions verbals' són els menys experimentats. En destaca molt per sobre dels altres 'fer massatges a l'esquena de l'atleta' (43 %), i el segueixen 'pessigar l'atleta' (23,1 %) i 'fer preguntes a l'atleta sobre la seva vida sexual' (19,3 %).

Els casos d'assetjament sexual

Tal com s'ha exposat a la definició operativa d'assetjament sexual, es considera assetjament les conductes

viscudes per la víctima com atenció sexual no desitjada, conductes que incomoden. En aquest sentit, per poder obtenir els casos d'assetjament en cada comportament ha calgut relacionar les estudiants-esportistes que al qüestionari d'experiències han contestat "sí que m'ha passat alguna/es vegada/es" i "sí que m'ha passat sovint" amb la seva resposta a l'apartat de percepció "total certa que el comportament constitueix assetjament sexual".

A continuació es presenten els resultats d'assetjament agrupats en les quatre categories de comportaments de l'estudi (A, B, C i D).

A) Assetjament sexual en els comportaments relacionats amb la instrucció de l'esport

Les dades en relació amb aquests comportaments (fig. 3) ens alerten de l'existència de comportaments efectuats per l'entrenador, i molts estesos en la instrucció esportiva a l'esport català (tal com s'ha observat en l'apartat d'experiències). Aquests inclouen contactes físics no desitjats per l'esportista, i que són viscuts per aquestes com a assetjament sexual. El comportament d'aquesta categoria que presenta un percentatge més alt d'experiència d'assetjament sexual és 'L'entrenador toca l'espatlla de l'esportista mentre li dóna instruccions' (5,1 %). En aquesta mateixa línia, un 3,7 % de la mostra afirma haver-se sentit assetjada sexualment quan l'entrenador els fa petons a la galta.

B) Assetjament sexual en els comportaments no relacionats amb la instrucció de l'esport però contextualment dependents d'aquest

En aquesta categoria és on es presenten els percentatges més homogenis i més baixos de pràctiques d'assetjament, amb diferència, de la resta de categories. Hi ha molt poques esportistes-estudiants que s'hagin sentit assetjades quan l'entrenador les ha convidat individualment a fer un cafè, a dinar, a sopar o fins i tot a casa seva (fig. 4).

C) Assetjament sexual en els comportaments sexistes

En aquesta categoria s'observa que els comportaments 'fer comentaris despectius sobre les dones' (5 %) i 'afalagar l'aparença física' (6,1 %) són els que més percentatge d'assetjament presenten (fig. 5). En aquest sentit, els afalacs vers el cos de la dona, malgrat que sovint s'han entès com un comportament de deferència de l'home cap a la dona, també poden constituir una acció

Comportament	%
Toca l'espatlla de l'esportista mentre li dóna instruccions	5,1%
Toca el braç o espatlla de l'esportista quan la saluda	3,2%
Fa petons a la galta de l'esportista	3,7%
Abraça l'esportista quan es guanya	2,8%
S'acosta molt a l'esportista quan dóna instruccions	0,4%

Figura 3. Esportistes-estudiants assetjades. Comportaments relacionats amb la instrucció de l'esport. Un 3,7% de les noies manifesta haver experimentat alguna vegada o sovint el comportament 'l'entrenador et fa petons a la galta' i haver-lo viscut com a assetjament sexual

Comportament	%
Convida l'esportista a un cafè	2,3%
Convida l'esportista a casa seva	0,9%
Convida l'esportista a dinar	2,3%
Pregunta a l'esportista sobre les seves activitats de temps de lleure	2,3%
Convida l'esportista a sopar	1,9%
Demana què fa l'esportista el cap de setmana	0,4%

Figura 4. Esportistes-estudiants assetjades. Comportaments no relacionats amb la instrucció de l'esport però contextualment dependents d'aquest

Comportament	%
Explica a l'esportista què li agrada fer durant el cap de setmana	2,3%
Afalaga l'aparença física de l'esportista	6,1%
Li parla amb diminutius	1,9%
Li fa comentaris despectius	5,1%
Explica a l'esportista els seus plans de cap de setmana	0,9%

Figura 5. Esportistes-estudiants assetjades. Comportaments sexistes

discriminàtoria vers la dona esportista. Així, a diferència de l'home, l'aparença física de la dona s'avantposa, en molts casos, a les seves gestes esportives; i a més, afalagar l'aparença física en relació amb cànons femenins estereotipats té clarament una connotació sexista en algunes disciplines de l'esport de competició en les quals les qualitats considerades necessàries per assolir l'èxit són vistes com a característiques contràries als cànons hegemònics de bellesa femenina (Hargreaves, 1994).

D) Assetjament sexual en els comportaments que inclouen contactes físics i aproximacions verbals

Els casos d'assetjament sexual en aquesta categoria (fig. 6), que d'entrada era la que més ens preocupava perquè albergava els comportaments més severos d'assetjament sexual i més propers als possibles abusos sexuals, són presents en la història esportiva de les estudiants amb una incidència que oscil·la entre l'1 % i el 6 % de la població enquestada.

En aquest apartat destaquen per la seva gravetat les propostes de relacions sexuals a canvi de privilegis o sota amenaça (1 %), i les propostes de relacions sexuals sense res a canvi (2,3 %). Tanmateix, els percentatges més alts d'assetjament corresponen als comportaments 'mostra interès sexual per l'esportista' (6 %), 'mira fixament el pit o el cul de l'esportista' (4,2 %) i 'pregunta obertament a l'esportista sobre la seva vida sexual' (3,7 %).

Comportament	%
Mostra interès sexual en l'esportista	6,1 %
Proposa relacions sexuals a l'esportista sense res a canvi	2,3 %
Pregunta obertament a l'esportista sobre la seva vida sexual	3,7 %
Proposa relacions sexuals a l'esportista a canvi de privilegis o sota amenaça	1 %
Pessiga l'esportista	0 %
Mira fixament el pit o el cul de l'esportista	4,2 %
Fa petons als llavis a l'esportista	1,4 %
Fa massatge d'esquena i/o espatlla a l'esportista	2,3 %

Figura 6. Esportistes-estudiants assetjades. Contactes físics i aproximacions verbals

Discussió

Veient els resultats d'aquest estudi i els d'altres recerques a països occidentals podem afirmar, d'entrada, que hi ha evidències que confirmen l'existència d'assetjament sexual a l'esport a Catalunya. Ara bé, tot això ho afirmem al mateix temps que constatem que la comparació científica entre països a hores d'ara no és possible per les diferències metodològiques, conceptuais i culturals dels diferents treballs. En aquest sentit, però, seria interessant investigar les raons d'aquestes diferències. Hi ha realment menys assetjament sexual a l'esport català que a països d'Europa o els EUA? O les noies esportistes catalanes són més tolerants a la discriminació sexual que les noies dels països on hi ha més dades sobre el tema? O és que simplement les catalanes hi donen menys importància?

Un dels principals problemes per a la detecció i creació de mecanismes per denunciar l'assetjament sexual a l'esport és la manca de tradició a l'hora de reconèixer públicament que un comportament amb connotacions sexuals no desitjat per l'atleta suposa assetjament sexual i que com a tal ha de ser denunciat i sancionat. Així, els petons, les abraçades, alguns contactes físics a les natges i a la cintura formen part de les nostres pautes culturals a l'esport, i per això moltes de les atletes quan els experimenten sistemàticament i no els desitgen no saben massa bé com reaccionar-hi, ni tampoc si allò que elles han 'normalitzat' com a component de la cultura mereix ser denunciat.

Malgrat que aquest estudi s'ha centrat només en la població femenina, creiem fermament que aquesta problemàtica no afecta només les noies, i assenyallem, doncs, la necessitat d'estudiar aquest fenomen també al món de l'esport masculí.

No obstant això, aquest primer treball de recerca sobre el tema serveix, especialment, per trencar el gel en l'esport català, i per cridar l'atenció sobre el fet que calen estudis d'aquesta mena en moltes de les institucions esportives que poblen el territori. Si això es fes, i rebés l'impuls de les mateixes institucions, es mostraria que des de les estructures organitzatives de l'esport català hi ha una ferma intenció que esdevingui un esport més transparent, més sa, de més qualitat i més igualitari. Així, el fet que una federació catalana qualsevol comencés a posar fil a l'agulla per saber l'abast de l'assetjament sexual en el seu esport no hauria de ser signe d'estigmatització ni de culpabilitat, sinó al contrari, hauria de ser signe de valentia i de voluntat per fer de la seva disciplina esportiva un esport exemplar. Tanmateix, som

conscients de la dificultat que comporta que alguna federació o club iniciï en solitari aquest camí. I és per això que creiem que la manera més efectiva d'iniciar-lo és que siguin les administracions públiques les quals, des de les seves màximes organitzacions (Secretaria General de l'Esport a Catalunya, Consell Superior d'Esports de l'Estat espanyol), estimulin recerques per mesurar i explicar els mecanismes que permeten que l'assetjament sexual tingui presència a l'esport i que, com a resultat final, impulsin polítiques eficaces per eradicar aquests comportaments del món en aquest àmbit.

Conflicte d'interessos

Els autors declaren que no tenen cap conflicte d'interessos.

Referències

- Auweele, Y. V., Opdenacker, J., Vertommen, T., Boen, F., Van Niekerk, L., De Martelaer, K., & De Cuyper, B. (2008). Unwanted sexual experiences in sport: Perceptions and reported prevalence among Flemish female Student-athletes. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*, 6(4), 354-365. doi:10.1080/1612197X.2008.9671879
- Bosch, E., & Ferrer, V. (2000). *Assetjament sexual i violència de gènere*. Palma: Edicions Documenta Balear.
- Brackenridge, C. (1997a). Sexual Harassment and Sexual Abuse in Sport. A G. Clarke & B. Humberstone (Eds.), *Researching Women and Sport*. London: Macmillan.
- Brackenridge, C. (1997b). "He Owned Me Basically...": Women's Experience of Sexual Abuse in Sport. *International Review for the Sociology of Sport*, 32(2), 115-130. doi:10.1177/101269097032002001
- Canadian Association for the Advancement of Women and Sport and Physical Activity (1994). *Harassment in Sport: A Guide to Policies, Procedures and Resources*. Ottawa: Author.
- Fasting, K., Brackenridge, C. H., & Sundgot, J. (2000). *Sexual Harassment In and Outside Sport*. Oslo: Norwegian Olympic Committee.
- Fasting, K., & Knorre, N. (2005). *Women in sport in the Czech Republic. The experience of female athletes*. Oslo, Norway & Prague, Czech Republic: Norwegian School of Sport Sciences and Czech Olympic Committee.
- Fasting, K., Chroni, S., Hervik, S. E., & Knorre, N. (2010). Sexual harassment in sport toward females in three European countries. *International Review for the Sociology of Sport*, 46(1), 76-89. doi:10.1177/1012690210376295
- Fernández Villarino, R. (2000). Acoso sexual en el trabajo. Un acercamiento al hilo de la Ley 50/1998 de medidas fiscales, administrativas y del orden social. *Trabajo* 7, 225-240.
- Fejgin, N., & Hanegby, R. (2001). Gender and cultural bias in perceptions of sexual harassment in sport. *International Review for the Sociology of Sport*, 36(4), 459-78. doi:10.1177/101269001036004006
- Llei Orgànica 10/1995, de 23 de novembre, del Codi Penal. *BOE* núm. 281, § 184.
- Pernas, B., Romás, M., Olza, J., & Naredo, M. (2000) *La dignidad quebrada. Las raíces del acoso sexual en el trabajo*. Madrid: Catarata.
- Hargreaves, J. A. (1994). *Sporting females: Critical issues in the history and sociology of women's sports*. London: Routledge.
- Tiihonen, A., & Koivisto, N. (2002). *Hem de prevenir, hem d'intervenir. L'assetjament sexual a l'esport*. (Traducció: M. J. Bilbao i A. Vilanova (2005). Esplugues de Llobregat: Escola Catalana de l'Esport). Recuperat de http://www20.gencat.cat/docs/sge/Home/arees%20dactuacio/Esport%20i%20dones/Material%20de%20treball/Llibres%20i%20guies/Assatjament_cat.pdf
- Toftegaard Nielsen, J. (2001). The forbidden zone: Intimacy, sexual relations and misconduct in the relationship between coaches and athletes. *International Review for the Sociology of Sport*, 36(2), 165-182. doi:10.1177/101269001036002003
- Tomlinson, A., & Yorganci, I. (1997). Male coach/female athlete relations: gender and power relations in competitive sport. *Journal of Sport and Social Issues*, 21(2), 134-155. doi:10.1177/019372397021002003
- Vázquez, B., Bastanchuri, E., & Fernández, N. (2001). El acoso sexual en el deporte de alta competición. *Consejo Superior de Deportes, Serie ICD* 30, 87-104
- Volkwein, K., Schnell, F., Sherwood, D., & Livezey, A. (1997) Sexual harassment in sport: Perceptions and experiences of American female student-athletes. *International Review for the Sociology of Sport*, 32(3), 283-295. doi:10.1177/1012690297032003005

Iniciació educativa a la resistència aeròbica.

(III) Cant en cursa: funcions i assignacions

Educational Introduction to Aerobic Endurance.

(III) Singing while Running: Functions and Assignments

ANTONIO D. GALERA

Departament de Didàctica de l'Expressió Musical, Plàstica i Corporal
Universitat Autònoma de Barcelona (Espanya)

Autor per a la correspondència

Antonio D. Galera
antonio.galera@uab.es

Resum

L'autor presenta un conjunt de factors didàctics sistemàtics per a la iniciació educativa a la resistència aeròbica centrant-se en mètodes aplicables a la realitat escolar des d'una perspectiva sostenible. La doctrina en què se sustenta va ser desenvolupada per l'autor com a resultat de la seva experiència amb un grup de nens i nenes que van participar en un programa escolar d'educació física cooperativa, un dels continguts mestres del qual era el desenvolupament de la resistència aeròbica. Els criteris d'aplicació didàctica estan considerats des de l'àmbit escolar, de primària o de secundària, si bé poden adaptar-se a altres àmbits, com l'entrenament a qualsevol edat, activitats de temps lliure, etc. L'autor conclou la seva exposició doctrinal i presenta repertoris de cants escolars aplicables a la seva proposta d'interrelació disciplinària entre educació física i educació musical per a la iniciació educativa a la resistència aeròbica des d'una perspectiva sostenible.

Paraules clau: resistència aeròbica, cursa econòmica, cant en cursa, motivació com a satisfacció, perseverança en l'esforç, repertoris de cants escolars

Abstract

Educational Introduction to Aerobic Endurance.

(III) Singing while Running: Functions and Assignments

The author presents a series of systematic teaching factors for educational introduction to aerobic endurance, focusing on methods that can be used in schools over a prolonged period of time. The underlying doctrine was developed by the author as a result of his experience with a group of children who took part in a Cooperative Physical Education school programme whose core content included developing aerobic endurance. Criteria for use in teaching are approached from the primary or secondary school standpoint, although they can also be adapted to other areas such as training at any age, leisure time activities, etc. The author concludes his doctrinal exposition and presents repertoires on Spanish school songs applicable to his proposal for disciplinary interplay between Physical Education and Music Education in order to an educational introduction to aerobic endurance from a sustainable standpoint.

Keywords: aerobic endurance, economic race, singing while running, motivation as satisfaction, perseverance in effort, repertoires on Spanish school songs

Preàmbul

Aquest article és fruit directe de la pràctica professional recent del seu autor amb ocasió d'haver concebut i desenvolupat en el curs 2011-2012 un programa d'activitats formatives de substitució per al pla a extingir de l'assignatura universitària de Didàctica i organització de l'educació física, entre les activitats de la qual es considerava la impartició de classes d'educació física a un grup mixt format per escolars de 6è curs d'educació primària d'un centre esco-

lar públic de Sant Cugat del Vallès i per estudiants d'aquesta assignatura de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Entre les activitats considerades en aquestes classes hi havia el desenvolupament de la resistència aeròbica a través de la cursa, i en el seu transcurs vam tenir ocasió de comprovar en els escolars fenòmens de desafecció empírica (freqüents detencions, canvis de ritme, queixes, "lesions" sobrevingudes, etc.). Ja que l'autor i professor estava convençut de la utilitat de l'activitat, va

haver de desenvolupar el seu enginy didàctic per intentar millorar els nivells d'acceptació sense minva del seu benefici, i així van sorgir diverses tècniques metodològiques que es van aplicar en el desenvolupament de la resta del programa.

Posteriorment, en el mateix curs acadèmic, el professor i autor va aplicar i desenvolupar experimentalment més tècniques en el programa de desenvolupament de la resistència aeròbica inclòs en l'assignatura d'Educació Física i la seva Didàctica de la Universitat. El programa experimental es completarà durant els cursos 2012-2013 i 2013-2014.

El text es va dividir en tres articles per raons editorials, encara que constitueix un conjunt que ha d'entendre's globalment, sota la denominació comuna d'"iniciació educativa a la resistència aeròbica". En el primer article, subtítulat "La cursa econòmica", es presentaven els fonaments didàctics de la proposta centrant-los en el concepte de cursa econòmica.

En el segon article, el subtítol del qual era "Activitats associades: el cant en cursa", es presentaven tres grups d'activitats susceptibles de ser associades a la cursa econòmica i es desenvolupava la del cant en cursa, la introducció de la qual es proposava en les pràctiques escolars.

A l'últim, en el tercer article, que porta per subtítol "Cant en cursa: funcions i assignacions", es completa la doctrina iniciada en l'article anterior i s'ofereix un ampli repertori de cançons escolars que poden servir de guia per iniciar programes de cant en cursa, tan intradisciplinaris com interdisciplinaris.

La bibliografia que apareix en el tercer article és comuna per als tres, si bé cal assenyalar que l'autor no ha trobat referències que al·ludeixin directament a l'objecte d'aquest treball, per la qual cosa s'ha de considerar com a guia per cercar elements d'aplicació de les propostes a l'àmbit en què cada persona lectora estigui interessada (escolar, universitari, entrenament, oci actiu, etc.).

Entre els beneficis principals de l'aplicació pràctica de les propostes d'aquest treball podem indicar, com a mínim, els següents:

1. Es donen pautes concretes d'aplicació didàctica de diversos elements organitzatius per millorar la motivació envers la pràctica de la cursa com a sistema de desenvolupament de la resistència aeròbica.

2. En l'experiència de l'autor, aquestes pautes són fàcils de regular, còmodes d'acceptar i fàcilment com-

prensibles per les persones participants de qualsevol àmbit (escolar, de secundària, universitari, d'entrenament bàsic, de condicionament físic, de preparació física professional, etc.) i de qualsevol nivell (iniciació, millora, especialització).

3. Comporten una fase intermèdia entre la cursa aeròbica simple i sistemes de desenvolupament aeròbic més elaborats, com la gimnàstica aeròbica (aeròbic), la dansa, etc. La cursa aeròbica simple que el professorat utilitza en la seva pràctica docent sol generar rebuig en un nombre significatiu de participants, sobretot en els nivells obligatoris d'escolarització, mentre que l'aeròbic i pràctiques similars, encara que solen generar més motivació d'entrada, també poden provocar un rebuig significatiu en participants més vergonyosos o descoordinats, i a més a més requereixen del professorat una formació més especialitzada que no té tothom.

Diferenciació de funcions

En el procés de la iniciació educativa a la cursa aeròbica estem veient l'aparició de funcions diferenciades o papers especialitzats que poden anar assumint les persones components del grup, en un progrés cap a nivells superiors de satisfacció en la millora de la resistència.

En aquest apartat veurem una sistematització d'aquests papers i les principals funcions que poden acomplir des d'un punt de vista didàctic; partint de la necessitat inicial d'una absència de papers assumits per les escolars o les participants, examinarem successivament les funcions de tancament, guia, solista i, fins i tot, cronometradora.

a) Sense funcions diferenciades

Com en qualsevol altre grup, l'assignació de papers amb funcions especialitzades en un grup de cursa ha de ser regulada acuradament pel professorat; en general, cal entendre que en una fase inicial no ha de fer assignació de papers que no siguin assumits directament i exclusivament pel professorat, i només a mesura que el grup vagi progressant, sobretot en cohesió socioafectiva, es poden establir i distribuir papers entre les participants amb funcions cada vegada més elaborades i assignació de responsabilitats parcials, encara que en tot cas la responsabilitat última sempre serà del professorat.

b) Tancament

La funció de tancament consisteix a assumir la responsabilitat de no deixar despenjada del grup o comitiva cap component, i això per motius de seguretat física però també de cohesió de grup i de seguretat afectiva de les menys iniciades.

La persona que assumeix aquest paper, idealment sempre el professorat, es col·loca en últim lloc i adequa el seu ritme al de les components més ressagades instant, si fos necessari, que les més avançades disminueixin el seu ritme si observa una separació excessiva entre unes i d'altres.

Només en grups molt cohesionats i disciplinats pot delegar-se aquest paper en alumnes avantatjades.

c) Guia

Assignarem aquesta denominació a la persona que, investida d'un paper diferencial, se situa al capdavant d'un grup. La seva funció és molt important perquè ha de prendre diversos tipus de decisions que influiran en l'èxit de l'activitat i sobre les quals ha de ser instruïda pel professorat:

(1) Ha d'eleger el terreny per on evolucionarà el grup valorant si escau la dificultat de les anfractuosi-

tats, el tipus d'obstacles per franquejar, els pendents costa amunt però també costa avall, la seguretat de la superfície (estabilitat, adherència al suport, etc.), el grau de proximitat a perills potencials (encreuament de camins, senders o carreteres amb trànsit rodat, proximitat de zones perilloses, presència d'espectadores, etc.), etc.

(2) En funció d'això, ha d'establir i guiar les trajectòries, el ritme de cursa, el grau d'intensitat de l'esforç i, en cas d'evolucions en espais exteriors, les actuacions del grup davant els estímuls de l'entorn.

(3) Idealment, ha de suscitar l'interès de l'alumnat a través d'eleccions dels aspectes anteriors que afavoreixin la motivació i fins i tot la sana excitació volitiva per fer l'activitat.

Per exemple, podem instruir la persona guia perquè efectui evolucions que afavoreixin les aproximacions i fins i tot els entrecreuaments de les participants, amb les consegüents interaccions afectives, a més d'aspectes educatius com l'autocontrol del moviment, la percepció de velocitats, el càlcul de trajectòries, etc. (*fig. 1*).

(4) La guia és, doncs, responsable de la seguretat física i afectiva del grup, i per la seva situació suscita l'emulació a través del seu exemple, per la qual cosa ha de ser a més a més una correcta

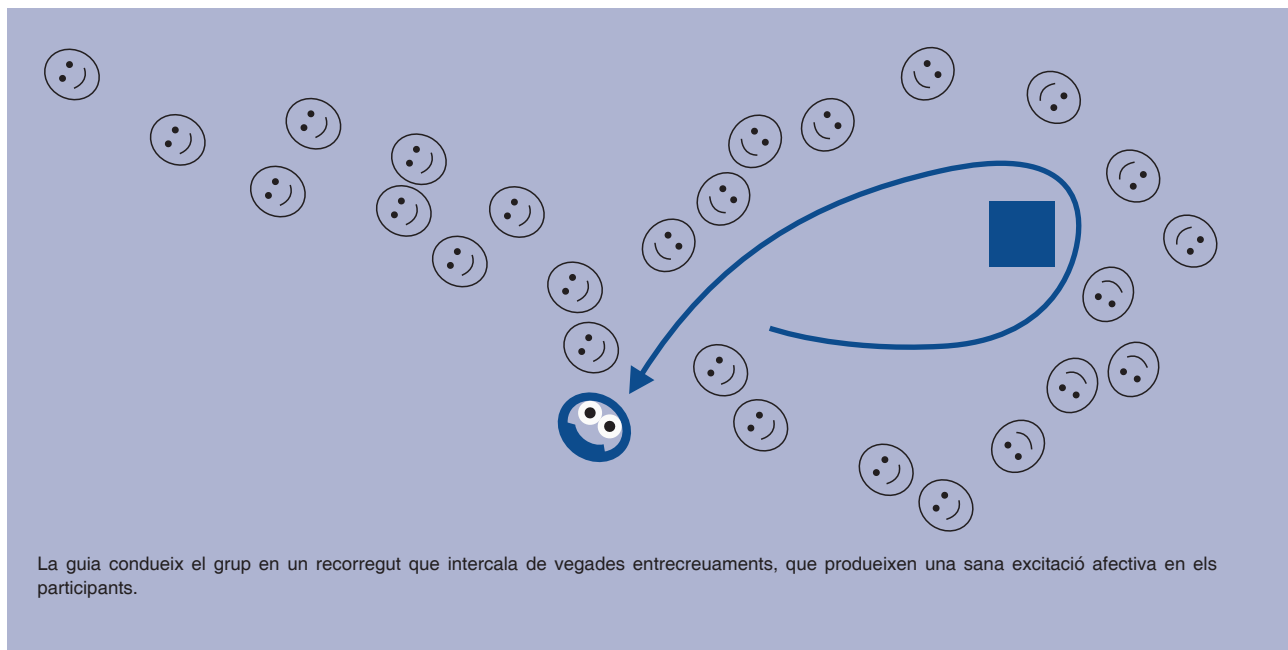

Figura 1. Evolució amb entrecreuament

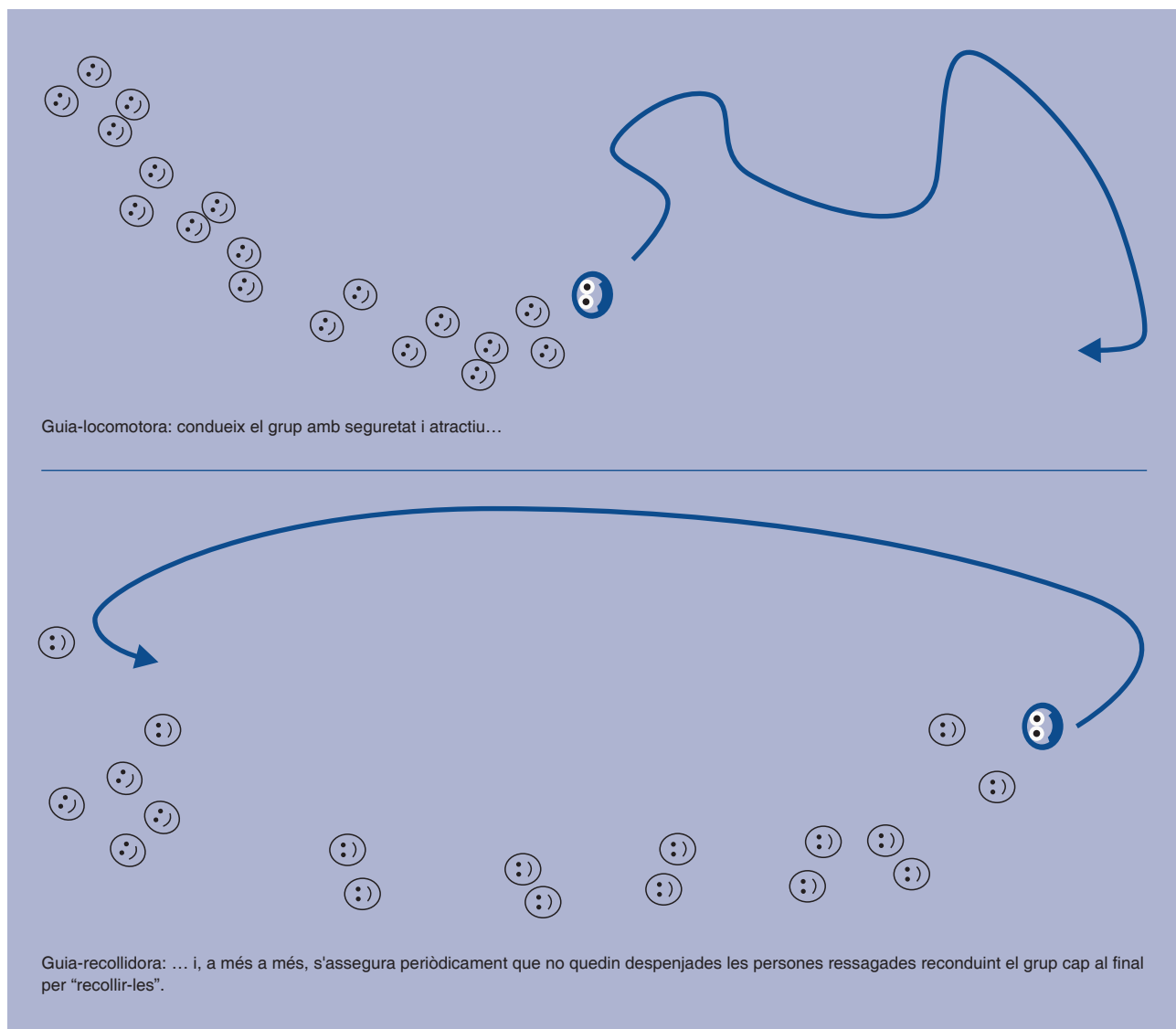

Figura 2. Subpapers de la guia

performant,¹ però sense ànsia de destacar sobre les components del grup.

Ja hem indicat que l'ideal és que en les fases inicials aquest paper sigui assumit pel professorat sempre que al final del grup hi vagi una altra guia amb funció de tancament; en el cas més comú que només hi hagi una professora per grup, aquesta hauria d'assumir el paper de tancament i nomenar per al de guia una escolar o

participant responsable, que hagi estat instruïda sobre les seves funcions i la discrecionalitat de les seves actuacions.

Podem distingir en la persona guia dos subpapers, que el professorat pot assignar-li o no segons les característiques del grup (sobretot, un vegada més, el seu grau de cohesió socioafectiva interna): el de guia-locomotora i el de guia-recollidora (*fig. 2*).

¹ Utilitzo aquest neologisme transcrit de l'anglès per designar la qualitat de l'execució motriu com a resultat de la interacció de factors motors, cognitius i afectius que varien d'una persona a una altra i, per a una mateixa persona, d'una execució a una altra. Considero aquest més adequat per enfocar la motricitat des d'una perspectiva constructivista que el d'executant, més propi de la conductista ("Individualidad del movimiento: ¿ejecución o performance?", a Galera, *Manual de didáctica de la educación física. Una perspectiva constructivista integradora*, volum I: *Funciones de impartición*, Barcelona, Paidós, 2001, pàg. 66-67).

(a) La guia-locomotora

La funció de locomotora és la que pròpiament cal entendre com a definitòria de la guia: la persona que condueix el grup per un espai donat prevé totes les seves actuacions i assegura un clima de confiança i interès.

(b) La guia-recollidora

Funció eminentment educativa i desenvolupadora de valors de solidaritat i empatia, consisteix a observar regularment la distància entre el cap i la cua de la comitiva i fer-la retrocedir fins al final quan aquesta distància sigui significativa: amb això es recull novament les persones ressagades reduint la distància que s'hagi produït en l'interval anterior. En l'aplicació d'aquesta funció, per descomptat, se sobreentén que la persona recollidora reconduïx tot el grup, que la segueix també en la seva tornada enrere.

d) Solista

Un paper especial en la cursa amb cant és el de la solista, persona encarregada de donar les frases del cant que són repetides, completades o replicades pel cor. La seva funció primordial és la de marcar el ritme i l'entonació del cant augmentant o disminuint els espais en blanc per dosificar millor l'esforç de les corredores.

Ja hem indicat el diferent grau d'esforç que determina la seva situació en el grup, menor quan va al final, i més quan va al capdavant; en aquest cas, si al paper de solista se li afegeix el de guia, les dificultats tècniques del cant s'ajunten amb les responsabilitats de seguretat i integració del grup.

En una metodologia d'aplicació respectuosa amb el que hem anomenat “projecció social de la motricitat”, que potser seria més correcte ara anomenar “projecció social de la corporalitat”, és aconsellable que en les primeres sessions en què s'utilitzi aquest paper de solista siguin diverses les persones que simultàniament exercixin aquesta funció (per exemple, quatre solistes, després tres solistes, després dues ...) fins que el grup s'hagi habituat al paper i no hi hagi components a les quals els pugui produir excessiva vergonya actuar en solitari davant de la resta.

Per descomptat, l'assumpció del paper de solista per part de dos o més components implica la necessitat que entre elles es conjuminen i harmonitzin per exercir millor les seves funcions, de manera que una vegada més hem d'insistir en el poderós paper didàctic que ha de realitzar el professorat per valorar el punt adequat entre la “projecció social” i la “efectivitat de la interacció” motriu/corporal.

e) Cronometradora

La delegació de la funció de controlar el temps total de durada de la cursa requereix un grau de responsabilitat de la participant que mereixi la confiança de la professora.

Tècniques d'assignació de papers

En l'àmbit escolar, l'exercici de funcions és un poderós factor educatiu que proporciona a l'alumnat ocasions de vivenciar i experimentar, ja en el propi present, papers socials més o menys significats; en l'àrea d'educació física, moltes funcions requereixen qualitats d'espontaneïtat i immediatesa de les escolars i sotmeten el seu exercici, per tant, a possibles conflictes afectius, ja que han de fer aquestes funcions “en directe”.

Una vegada més, veiem la necessitat que el professorat exerceixi acuradament les tasques docents per evitar que hi hagi un rebuig de les seves funcions.

Les tècniques d'assignació que caracteritzarem a continuació no són privatives de l'educació física, encara que les exposarem en un ordre de progressiva implicació afectiva específica per al nostre àmbit.

D'entrada, podem distingir entre papers assignats pel professorat (assignació heteroregulada) o papers assignats per les components del grup (assignació autoregulada). Ja es va subratllar a en un altre treball la importància dels components afectius en la formació de grups en educació física,² i això, com acabem de dir, és aplicable a l'assignació de papers; recordem així mateix la inicial necessitat de dependència psicològica de l'alumnat respecte de la persona adulta, i per tant del professorat, en la regulació de les seves relacions morals.³

² “Formación de grupos”, en Galera, *Manual de didáctica de la educación física. Una perspectiva constructivista integradora*, volum I: *Funciones de impartición*, Barcelona, Paidós, 2001, pàg. 173-175.

³ “Les règles du jeu”, en Jean Piaget, *Le jugement moral chez l'enfant*, París, Alcan, 1932 (versió castellana: *El criterio moral en el niño*, Barcelona, Fontanella, 1971).

Per això, en una correcta iniciació educativa hauria de partir-se d'una assignació heteroregulada pel professorat, que progressivament aniria assignant papers i sobretot regulant les maneres d'assignació, que podem sintetitzar, per a l'àmbit que ens ocupa, en tres, de progressiva implicació afectiva i concomitant autonomia de les participants:

- Assignació rotativa: les participants van assumint un paper donat en un ordre preestablert, definit pel professorat (heteroregulada), per una comissió de participants o per la totalitat del grup en assemblea anònima, la qual cosa potenciaria la interdisciplinarietat, en aquest cas, de la pràctica democràtica de presa de decisions (autoregulada).
- Assignació per invitació: el professorat (heteroregulada) o l'anterior aconseguida (autoregulada) invita una nova participant a assumir un paper donat.
- Assumpció voluntària: cada vegada que el professorat (heteroregulada) o una component del grup (autoregulada) ho indiquen, una nova participant assumeix lliurement un paper donat.

Repertoris

La llista que segueix, ordenada per data de publicació per mostrar-ne de manera més intuïtiva l'evolució, intenta donar una idea de la tradició escolar relacionada amb el cant, que en el cas d'Amorós s'utilitzava directament a les classes del seu mètode de gimnàstica; les altres publicacions s'aporten per facilitar la interdisciplinarietat amb l'educació musical, proposada en l'article, des d'una perspectiva cultural de recuperació de la tradició. Cal ressaltar la continua activitat editorial catalana en aquesta matèria des de finals del segle XIX, tant en català com en castellà, amb el parèntesi del franquisme, i la revifada experimentada a partir de l'últim terç del segle XX, mostra de l'interès per la preservació de la cultura però també de la seva difusió en l'escola.

Des d'una perspectiva més actual, correspondrà al professorat interessat adaptar a la mentalitat i univers cultural del seu respectiu alumnat alguns d'aquests cants o altres que pugui localitzar a internet, on apareixen nombroses adreces teclejant en els buscadors paraules clau apropiades, com “cançons” + “educació física”, “jocs cantats”, etc.

No obstant això, cal advertir que el procés de selecció o construcció de cants per a cursa no és senzill perquè cal conjugar una sèrie de factors didàctics, que comentariem en un pròxim article.

Amorós [y Ondeano, Francisco], M.(onsieur):

- 1816 *Cantiques religieux et moraux, ou la Morale en chansons; à l'usage des enfants de l'un et de l'autre sexes. Ouvrage spécialement destiné aux élèves qui suivent les exercices du cours d'éducation physique et gymnastique dirigé par M. Amoros*. París: Imp. Rougeron, 1816.
Otra ed., Imp. P. N. Rougeron, 1818.
- 1818 *Recueil de Cantiques*, brochure [folleto], 1818.
- 1821 *Extrait du recueil de cantiques gymnastiques publié en 1818*. París: Imprimerie de Rougeron, 1821.
- 1843 Amorós, M.: *Abrégé du Recueil de cantiques de la méthode d'éducation physique, gymnastique et morale du colonel Amoros, marquis de Sotelo*. París: Gymnase normal, 1843.

- 1885 *Cantos escolares para las escuelas elementales y de párvulos* [Música impresa] Letra y música de D. Pedro Arnó... Barcelona: Librería de Juan y Antonio Bastinos, 1885, 80 pàg. (2a ed., 1897, 118 pàg.; 4a ed., 1913).
- 1888 Cruellas, Sebastián: *El Cancionero Escolar. Colección de canciones con música [] para el uso de las escuelas primarias*. Barcelona: Imp. Víctor Berdós y Feliu, 1888, 40 pàg.
2a ed., ... [arregladas para una, dos y cuatro voces]... 1901, 42 pàg. [Facsimil, Valladolid, Maxtor, D.L. 2009.]
- 19xx *Cançons escolars* [Música impresa] = *Canciones escolares*. Música d'en Josep Cumellas Ribó (1857-1940), lletra de Manel Folch i Torres, traducció castellana de Rafael Oliver. Barcelona: Boileau, s.a. [19--], 25 pàg. amb partitures.
- 19xx *Cantos escolares* [Música impresa] Letra de Antonio Navarro; música de Ramón Curriá Caelles. S.I. [Barcelona]: s.n. [A. Boileau y Bernasconi], s.a. [19--?], 28 pàg.
- 19xx *Sis cants escolars. Per a cor a l'uníson i piano* [Música impresa]. Lletra catalana i castellana de Manuel Marinell-lo (1870-1940), música de Joan B[aptista] Lambert (1884-1945). Barcelona: Boileau, s.a. [19--], 16 pàg. ['Cançons escolars'.]
- 1902 Vancell y Roca, Juan: *El Libro de música y canto. Tratado de solfeo y cantos escolares. Gramática razonada, lectura y escritura musicales simultáneas al alcance de las más pequeñas inteligencias...* Barcelona: Fidel Giró, 1902, 142 pàg. + música impresa.
- 1906 Freixas, Narcisa: *Canciones Infantiles. Premiadas en la fiesta de la música catalana de 1905*. S.I., s.n., s.a. [h. 1906.], dues sèries en sengles volums.--5a ed., s.a.--12a ed., s.a. [h. 1916], 32 pàg.

Llongueras Badía, Juan (1880-1953):⁴

- 1914 *Canciones y juegos infantiles*. Madrid: Unión Musical Española. Primera serie, 1914 (una altra ed., 194x).—Segunda serie, 1921.—Tercera serie, 1940.—Cuarta serie, 1957. Quinta serie, s.a. [¿195x?].
- 195x Primera Serie.—Segunda serie.—Tercera serie.—Cuarta serie.—Quinta serie.

⁴ La producció d'aquest mestre català, feta gairebé tota en castellà, és molt profusa; en caldria una investigació més rigorosa, que escapa a les pretensions d'aquest article.

[Reedició de les col·leccions de jocs dançats i cantats amb descripció i partitura, publicades en fascicles independents per a cada joc, i de les que se es feren diverses edicions.]

- 1941 *Escenas cantadas y danzadas*. Madrid: Unión Musical Española, 1941. Una altra ed., s.a. [¿195x?]
- 1943 *Reír y cantar, jugar y danzar. Seis nuevas canciones y juegos infantiles*. Madrid: Unión Musical Española, 1943. Una altra ed., s.a. [¿195x?]
- 1920 *Nuestros niños. Nueva colección de cantos escolares con acompañamiento de piano* [Música impresa] Ch. Schumann. Barcelona: A. Boileau y Bernasconi, cop. 1920, dos tomos, Vol. I (à una voz), 28 pàg., Vol. II (à dos voces).
- 1923 Capmany, Aureli (1868-1954): *Cançons i jocs cantats de la infantesa*. Barcelona: Poliglota, 1923, 44 pàg. [Minerva. Col·lecció popular dels coneixements indispensables, Núm. 42.]
- 1931 Cluet Santiveri, Manuel J.: *Canciones escolares* [Música impresa]. S.l.: (¿Barcelona?), s.n., s.a [1931?], 19 pàg. amb partitures.
- 193x *Canciones Infantiles*. Barcelona: Ramón Sopena, s.a., 16 pàgs. [Biblioteca para niños. Libros de premio, Núm. V.] [Ed. facsímil a cura d'en Pedro C. Cerrillo Torremocha, Cuenca, Universidad Castilla-La Mancha, 2007 (ISBN: 978-84-8427-515-2).]
- 193x Federación de Juventudes Socialistas de España: *Cancionero juvenil. Canciones populares de nuestra patria*. S.l.: JSU, s.a. [193-?], 63 pàg. 15 cm. [Cançons en castellà, català, gallec i basc.]
- 1936 Salvador Martí, José († 1946): *La Gimnasia rítmica y la canción escolar. Con diez canciones para la escuela*. [València: Edición Mundial Música], 1936, 90 pàg.
- 1940 *Canciones (cancionero escolar)*. Música de Francisco Civil Castellví (1895-1990), letra de Roberto Rizo Navarro. Girona: Dalmau Carles y Pla, s.a. [¿1940?], 79 pàg., 24 cm.
- 1954 *Cancionero Escolar Español. Colección de Cantos Tradicionales. Grado 1*. Barcelona-Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1954, 177 pàg. [Selecció, revisió i ordenació, Juan Tomás i José Romeu Figueras; il·lustracions, Juan Llongueras Gali. Índex general de cançons: Rotllanes i jocs, Cançons de Nadal, Romanços, Cançons diverses, Cançons catalanes, Cançons gallegues, Cançons basques.]
- 1956 [Joventut d'Acció Catòlica / Grup Musical Estel] *Cançons populars per al poble. Volum 1: D'infants*. Barcelona: Seráfica, 1956, 78 pàgs.
- 1964 *Cançons [infantils] d'ara – Uel.le*. S.l., s.n., 144 pàg. [Col·lecció Esplai, Núm. 8] [122 cançons.] Otra ed., 1969.
- 1968 *Les nostres cançons. Evocació del Liceu Escolar. Lleida 1906-1936*. Barcelona: [G. Rosellón], D.L. B.5407-1968, 184 pàg.
- 1981 Crivillé i Bargalló, Josep (1948-2012): *Música tradicional catalana*. Barcelona: Clivis, 4 volums. I. *Infants*, 1981, 177 pàg. — II. *Nadal*, 1981, 224 pàgs. — III. *Dances*, 1983, 528 pàgs. — IV. *Cançons narratives I*, 2007, 426 pàg.
- 1984 Cervera, Jn (1928-1996); Fuentes, Pilar; Cervera, Felipe: *Canciones para la escuela*. València: Piles, D.L. 1984, 2 vols. (Vol. I, *Preescolar. Dramatización, ritmo, música, instrumentalización, psicomotricidad*.—Vol. II, *Educación General Básica*.)
- 1987 Valeri, Maria Eulàlia: *Cançons infantils populars catalanes*. Barcelona: Joventut, 1987.
- 1990 *Cançoners de l'Escola Normal de la Generalitat (1931-1938)*. [Barcelona:] Associació d'Amics de l'Escola Normal de la Generalitat de Catalunya, D.L. B. 17.559-1990, 112 pàg. [Conté partitures de 118 cançons.]
- 1991 Cateura, María: *Tocar y cantar. Colección de canciones de acompañamiento instrumental escolar*. Barcelona: Ibis, 1991.

1992 Maideu i Puig, Joaquim (recopilació melodies i lletres): *Llibre de cançons. Crestomatia de cançons tradicionals catalanes*. Vic: EUMO, 1992, 585 pàg. Seccions: I. Cançons d'infants.—II. Cançons baladístiques o líriconarratives.—III. Cançons d'activitat solitària.—IV. Cançons de diada, de gresca comunitària, enumeratives i seriades. Jocs i danses.—V. Cançons religioses.—VI. Cançons de Nadal. 2a ed., 1994.

1996 Bibiloni, Baltasar: *20 Cançons Tradicionals per a veus blanques i acompanyament de piano*. Berga: Amalgama, 1996.

Liesegang, Berta i Catalina Ribot:

1997 *Ding dang. La cançó popular de les Illes Balears: una eina de treball (I)*. Ciutat de Mallorca: Tramuntana, 1997.

1998 *Ding dang. La cançó popular de les Illes Balears: una eina de treball (2)*. Ciutat de Mallorca: Tramuntana, 1998.

1999 *Ding dang. La cançó popular de les Illes Balears: una eina de treball. Nivell inicial*. Ciutat de Mallorca: Tramuntana, 1999.

2000 *Ding dang. La cançó popular de les Illes Balears: una eina de treball, 3r nivell*. Ciutat de Mallorca: Tramuntana, 2000.

2005 *Ding dang. La cançó popular de les Illes Balears: una eina de treball, 1r nivell*. Ciutat de Mallorca: Tramuntana, 2005.

2007 *Ding dang. La cançó popular de les Illes Balears: una eina de treball, 4t nivell*. Ciutat de Mallorca: Tramuntana, 2007.

Navarro, Carlos:

1999 *Cançoners infantils, 1*. Barcelona: Autor Editor, 1999.

1999 *Cançoners infantils, 2*. Barcelona: Autor Editor, 1999.

1999 *Cançoners infantils, 3*. Barcelona: Autor Editor, 1999.

1999 *Cançoners infantils, 4*. Barcelona: Autor Editor, 1999.

2000 Baldó, Estel: *L'elefant verd. Parvulari, 4 anys. Cançoners*. Barcelona: Barcanova, 2000.

2000 Baldó, Estel; Rosa Gil i Maria Soliva: *L'elefant blau. Parvulari, 5 anys. Cançoners*. Barcelona: Barcanova, 2000.

2005 Badia, Marta i Àngels Vidal: *Tat! Recull de moixames, jocs i cançons per a infants*. Tarragona: Arola, 2005.

2005 *Cançoners infantils*. Barcelona: RBA Libros, 2005.

Riera Subirachs, Santi (1935-):

2005 *Música 1. Educació Primària. Cicle inicial, 1. Mètode Ireneu Segarra*. Barcelona: Publicacions Abadia de Montserrat, 2005, 96 pàg. 2a ed., 2008.

2005 *Música 2. Educació Primària. Cicle inicial, 2. Mètode Ireneu Segarra*. Barcelona: Publicacions Abadia de Montserrat, 2005, 96 pàg. 2a ed., 2008.

2006 *Música 3. Educació Primària. Cicle mitjà, 1. Mètode Ireneu Segarra*. Barcelona: Publicacions Abadia de Montserrat, 2006, 80 pàg.

2007 *Música 4. Educació Primària. Cicle mitjà, 2. Mètode Ireneu Segarra*. Barcelona: Publicacions Abadia de Montserrat, 2007, 72 pàg.

2008 *Música 5. Educació Primària. Cicle superior, 1. Mètode Ireneu Segarra*. Barcelona: Publicacions Abadia de Montserrat, 2008, 72 pàg.

2008 *Música 6. Educació Primària. Cicle superior, 2. Mètode Ireneu Segarra*. Barcelona: Publicacions Abadia de Montserrat, 2008, 76 pàg.

2005 Villamuza, Noemí: *Cançoners infantils*. Barcelona: Círculo de Lectores, 2005.

Conflicte d'interessos

L'autor declara que no té cap conflicte d'interessos.

Referències

Encara que no aborden directament el tema d'aquests articles, d'elles es pot extreure doctrina didàctica per a la fonamentació de l'aplicació del cant a la cursa aeròbica escolar.

Abraldes, J. A., & Martínez, C. (2003). Juegos y canciones en educación física: un recurso para la formación integral del alumno. *II*

Congreso Mundial de Ciencias de la Actividad Física y el Deporte [CD]. Granada.

Conde, J. L., Martín, C., & Viciano, V. (1997). *Las Canciones motrices. Metodología para el desarrollo de las habilidades motrices en educación infantil y primaria a través de la música* (4a ed., 2010). Barcelona: INDE.

Conde, J. L., Martín, C., & Viciano, V. (1998). *Las canciones motrices II. Metodología para el desarrollo de las habilidades motrices en educación infantil y primaria a través de la música* (2a ed.). Barcelona: INDE.

Vaquero, M. (2012). La canción como recurso didáctico en el aula de lengua extranjera (Treball de Fi de Grau en Educació Primària). Universidad de Valladolid, Campus de Palencia. [Conté repertori]. Recuperat de <http://uvadoc.uva.es/bitstream/10324/2099/1/TFG-L%20130.pdf>

Conflictes i educació física a la llum de la praxeologia motriu.**Estudi de cas d'un centre educatiu de primària***Conflict and Physical Education in the Light of Motor Praxeology: Case Study of a Primary School*Autor: **Unai Sáez de Ocáriz Granja**Institut Nacional d'Educació Física de Catalunya -
Centre de Lleida (Espanya)Director: **Dr. Pere Lavega Burgués**Institut Nacional d'Educació Física de Catalunya -
Centre de Lleida (Espanya)**Paraules clau:** conflictes motors, dominis d'acció motriu, educació física, educació primària, lògica interna, pedagogia de les conductes motrius, praxeologia motriu, transformació de conflictes motors**Keywords:** motor conflicts, motor action domains, physical education, primary education, internal logic, pedagogy of motor behaviours, motor praxeology, motor conflict transformation**Data de lectura:** 11 de novembre de 2011**Resum**

Aquesta tesi té com a objecte d'estudi l'observació dels conflictes sorgits en les classes d'educació física d'un centre educatiu de primària. L'estudi pren com a marc teòric de referència la praxeologia motriu i les principals aportacions teòriques sobre els conflictes. Des d'aquesta perspectiva es pot justificar que l'educació física origina diferents escenaris de relació motriu que poden desencadenar possibles conflictes motors entre els seus protagonistes.

El marc teòric es troba dividit en dos capítols. En el primer se situa la recerca i es presenta l'estat de la qüestió i les investigacions dutes a terme, així com les diferents definicions i aproximacions teòriques sobre el conflicte, per acabar explicant i justificant la rellevància de l'estudi en relació amb els conflictes que succeeixen a les sessions d'educació física. El segon capítol desenvolupa els fonaments de la praxeologia motriu per posar al descobert les propietats de funcionament

dels jocs motors i la seva relació amb l'aparició de conflictes en les sessions d'educació física. Amb tot això, contextualitzat en els postulats de la conflictologia, es descriu un possible model a seguir en la transformació pedagògica dels conflictes motors.

Un cop desenvolupat el marc teòric, la segona part de la investigació fa referència a l'estudi empíric que correspon al tercer capítol, el qual conté l'explicació dels diferents processos metodològics desenvolupats en la tesi per donar resposta als objectius i hipòtesis de l'estudi. S'hi contextualitza l'estudi de camp, participants, procediment i instruments seleccionats, l'anàlisi de les dades emprades, els criteris de validesa i fiabilitat, i els principis ètics pels quals es regeix aquesta investigació.

La tercera part està constituïda per tres capítols corresponents al desenvolupament dels resultats, interpretació i

conclusions derivades d'aquest treball. En el quart capítol es descriuen els resultats obtinguts després de l'anàlisi quantitativa i qualitativa en funció dels diferents dominis d'acció motriu. En el cinquè, s'hi fa la interpretació dels resultats obtinguts mitjançant la comparació amb les aportacions apuntades per altres investigacions localitzades i descrites en el marc teòric. I al darrer es mostren les principals conclusions del treball de recerca, les seves limitacions i les perspectives de futur que poden orientar les línies d'investigació que van a donar continuïtat a aquest estudi.

Finalment, es referencien les fonts documentals emprades, i a continuació s'introdueixen els annexos, que aporten informació addicional i complementària per a la millor comprensió del que s'ha descrit en les diverses parts d'aquesta investigació.

Estudi de la relació entre les accions ofensives en la fase de creació i en la fase d'acabament del joc del RCD Espanyol*Study of the Relationship between Attacking Actions in the Creation Phase and the Completion Phase of the Game of RCD Espanyol*Autor: **Marc Vivés Usón**Institut Nacional d'Educació Física de Catalunya -
Centre de Lleida (Espanya)Directors: **Dr. Emili Vicente Vives****Dr. Àngel Blanco Villaseñor**Institut Nacional d'Educació Física de Catalunya -
Centre de Lleida (Espanya)**Paraules clau:** futbol, generalitzabilitat, possessió de la pilota, metodologia observacional, atac**Keywords:** football, generalisability, ball possession, observational methodology, attack**Data de lectura:** 20 de juny de 2012**Resum**

Hi ha molts estudis sobre la manera com els equips acaben i materialitzen les jugades, però en canvi no s'ha fet gaire recerca centrada a conèixer què succeeix abans que la pilota arribi a la zona d'acabament. Aquest serà el repte del present estudi: conèixer quines de les accions que succeeixen a la zona de gestació del joc permeten a l'equip arribar a la zona d'acabament. Un cop la pilota ha arribat a la zona d'acabament seguirem enregistrant el que esdevé fins que acabi la jugada, independentment

de si acaba en èxit o no. D'aquesta manera, observarem la relació entre les dues zones del joc i esbrinarem d'on i com sorgeixen totes les situacions de joc que han estat eficaces per a l'equip (entenem per eficàcia aquelles jugades que han aconseguit arribar a la zona d'acabament), informació que considerem molt útil per a l'entrenador i per millorar el rendiment dels jugadors.

Per dur a terme aquest estudi hem tingut la col·laboració d'un equip de la Primera Divisió espanyola, el

RCD Espanyol, del qual hem enregistrat trenta-dues jornades de les temporades 2009-2010 i 2010-2011. Tenint en compte la importància actual que representa la recollida, emmagatzematge i tractament de dades obtingudes a partir de l'observació per millorar el rendiment dels equips, hem creat un instrument d'observació a mida (ZASOF), que ens ha permès canalitzar tota la informació sobre el nostre objecte d'estudi.